

मीमांसाशास्त्रसार

N. S. Book Prakashan
Revised Price ₹ 2.00

1860

THE
MIMÂMSÂ-ŚÂSTRA-SÂRA

(MIMÂMSÂ SIDDHÂNTA-TATVÂRTHA-PRAKÂSH,
UP TO THE
NIVÎTA PART I.)

EDITED BY

PANDIT MAHÂMAHOPÂDHYÂYA VEDÂNTAVIS'ÂRADA

N. S. ANANTA KRISHNA S'ÂSTRÎ,

Sanskrit Lecturer, Calcutta University,

AND

WÂSUDEV LAXMAN S'ÂSTRÎ PAÑS'ÎKAR.

Second Edition.

PUBLISHED BY

PÂNDURANG JAWAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,

BOMBAY.

1931.

N. S. Book Prakashan
Price 1½ Annas
Revised Price Rs 2.00

[All rights reserved by the publishers,]

Publisher:—Pandurang Jawaji, } "Nirnaya-sagar" Press,
Printer:—Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

PUBLISHED BY

PANDURANG JAWAJI,

BOMBAY.

1881

मीमांसाशास्त्रसारः ।

(निवीतान्तमीमांसासिद्धान्ततत्त्वार्थप्रकाशः ।)

स चायं

कलकत्ताविश्वविद्यालयाध्यापकेन महामहोपाध्यायेन वेदान्त-
विशारदेन नूरणिग्रामाभिजन-विद्वद्रसुब्रह्मण्यात्मजेन
अनन्तकृष्णशास्त्रिणा

पणशीकरविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मसूनु-वासुदेवशास्त्रिसाहाय्येन
टिप्पणादिभिरुपस्कृतः ।

(द्वितीयावृत्तिः)

सुम्बय्याम्

पाण्डुरङ्ग जावजी-श्रेष्ठिभिः

स्तीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये स्वायसाक्षरै-
रङ्कयित्वा प्राकाश्यं नीतः ।

शाक: १८५३, सन १९३१.

N. S. Bhatnagar Prakashan
Revised Price Rs. 2-00

१ आचार्यदासजी

(१) आचार्यदासजी के जीवनचरित

आचार्य

आचार्यदासजी के जीवनचरित
आचार्यदासजी के जीवनचरित
आचार्यदासजी के जीवनचरित

आचार्यदासजी के जीवनचरित
आचार्यदासजी के जीवनचरित

(२) आचार्यदासजी

आचार्यदासजी

आचार्यदासजी के जीवनचरित

आचार्यदासजी के जीवनचरित

आचार्यदासजी के जीवनचरित

आचार्यदासजी के जीवनचरित

आचार्यदासजी के जीवनचरित

आचार्यदासजी के जीवनचरित

श्रीः भूमिका-

“सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति संप्राप्ते तु कलौ युगे” इति वाक्यानुसारं हीदानी-
तनाः सर्वत्र ब्रह्मभावं सर्वत्र वर्णेष्वश्रमेषु वा साम्यं च मन्वानाः धर्मशास्त्राण्यपि
सर्वाणि यथेच्छमेव व्याचक्षाणाः धर्माधर्मादिव्यवस्थां वर्णाश्रमादिव्यवस्थां च
मन्वादिभिरतिपरिश्रमेण प्रतिष्ठापितामपि समूलघातं घातयन्ति, येनाचिरेणैव
धर्माधर्मादिकथापि भारतवर्षेऽस्तमियादिति नितरां बिभिमः ।

धर्मशास्त्राणामधुनातनानां यथेच्छव्याख्यानादिनिमित्तं तु मन्वादिसृतीनां
काव्यादिसादृश्यविज्ञानमेव, वेदस्यानन्तस्य वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्यापि पौरुषेयतावि-
निश्चय एव किञ्चिज्ज्ञानामखतन्त्राणामपि स्वेषां सर्वज्ञताऽपरतन्त्रतायभिमान
एवेत्यादि सर्वविदितमिदम् ।

तत्र यदि सर्वेऽपि मीमांसाशास्त्रपर्यालोचनेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादीनां
निगूढं धर्मतत्त्वाख्यमर्थमवबुध्येरन्, यदि वा मीमांसान्यायविरुद्धं स्मृत्याद्यर्थं
प्रतीयमानमपि परिहाय सायणादिप्रवर्तितं परमपूजनीयैर्बहुभिर्भगवदाम्नायादिप-
रतन्त्रतामेव स्वस्य सर्वस्वं मन्यमानैर्निबन्धकारादिभिर्व्यवस्थापितं चाम्नायार्थमेव
समादरणीयं गृह्णीयुः, यदि च स्वभावतोऽल्पज्ञाः सर्वेऽपि भगवत्याम्नाये सत्संप्रदाय-
वर्तकेषु महर्षिषु च पूर्वतरा इव सुबद्धं विश्वासमवष्टभ्य धर्मतत्त्वविनिर्णयादिवि-
षये बाधितस्यापि खानुभवस्यैव परमं प्रामाण्यं स्वातन्त्र्यं च नावलम्बेरन्, तर्हि
नियतमेव भारतवर्षस्यान्यादृशी समुन्नतिर्भवितेति भारतवर्षायाणामस्माकमपेक्षिता
समुन्नतिर्मीमांसाशास्त्रसमालोचननिबन्धनधर्मतत्त्वविनिश्चयाधीनसनातनधर्मपरिपा-
लनायतैव नेदानींतनकल्प्यमानकारणान्तरनिबन्धनेति सुधीरमुद्धोषयामः ।

तदिदानींतनानां वेदपौरुषेयतानुगुणास्तर्काः वर्णाश्रमधर्माऽव्यवस्थासाधनयु-
क्तयो वा पूर्वतरैर्जैमिनि-शबर-कुमारिलपादादिभिरनालोचिता इति कोऽपि
पारयति न परिच्छेत्तुम् । स्पष्टं खलु जैमिनि-शबर-कुमारिलादयो वेदपौरुषेय-
तादिकं स्वग्रन्थेषु बहुतरसंभाव्यमानतर्कशतप्रदर्शनपूर्वकं विनैव पक्षपातं पूर्वप-
क्षमुखेन साधयन्ति स्म, यत् खलु तैरेव निखिलप्रतिबन्धियुक्तिप्रदर्शनपुरस्सरं

स्वानुगुणयुक्तिनिरासपूर्वकं च सुदूरमपासितमिति वार्तिकादिदर्शनां न परोक्षमिति तदीयपूर्वपक्षमात्रप्रदर्शनेन तत्रैवादवार्तिशयस्वीकारेण च विनैव कारणं साहसिकमेव क्रियमाणं वेदपौरुषेयतादिव्याख्यानमिदानींतनानामनादरणीयमेव । नहीदानींतनः कोऽपि कुमारिलादिसिद्धान्ततर्कादिनिरसनेन स्वीयं निर्णयं साधयितुमीष्टे साधयति वा ।

मीमांसाशास्त्रं हि न केवलवैदिकयुक्तिगोचरम्, बहवः खलु लौकिका न्याया मीमांसाशास्त्रे परिदृश्यन्ते । नहि वयं लौकिकन्यायानां सर्वथाऽप्रमाणतामनादरणीयतां वा वदामः, किन्तुत्सर्गापवाददिविवेचनेन लौकिकयुक्तीनामपि सर्वासां प्रामाण्यमेवोरीकुर्म इत्युत्सर्गापवाददिविवेचनपुरस्सरं यत्र लौकिकयुक्तय एव समालोचिता न लौकिकानां केषामपीदं मीमांसाशास्त्रमनादरणीयं भवतीति निश्चप्रचमिदं विपश्चिदपश्चिमानाम् ॥

सत्त्वपि बहुषु दर्शनेषु मीमांसादर्शनमेव बौद्धादिनास्तिकमतनिरासेन सर्वेषामास्तिकदर्शनानामात्मलाभार्थमुपजीव्यमिति सर्वादरणीयमिदं दर्शनमिति सर्वविदितमिदम् । यथाहि ब्रह्मसूत्रविवरणं भिन्नभिन्नविषयेण भिन्नभिन्नसिद्धान्तादिना च भिन्नभिन्नप्रस्थानमव्यवस्थितं समुपदृश्यते न तथा मीमांसादर्शनमिति नैतत्प्राप्ते कस्यापि विप्रतिपत्तिं पश्यामः । ये ह्यद्वैतिनो वेदान्तानामेव परमं पर्यवसानं कर्मकाण्डानां त्वान्तरमेव तदिति मन्यन्ते, तेऽपि विशेषतोऽद्वैतमतप्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं तृतीयाध्यायादौ मीमांसादर्शनमाकाङ्क्षन्ते । यथाचैवं सत्यपि न पूर्वोत्तरमीमांसयोर्नैकेशास्त्रत्वं तथा निर्णयसागरमुद्रापितशास्त्रदीपिकाभूमिकायां विशदं प्रकाशितमिति तत्तत् एव द्रष्टव्यम् । किं बहुना? न किमप्यास्तिकदर्शनं मीमांसादर्शनं विना स्वात्मसत्तामपि विन्दते ॥

मानवाद्यर्थशास्त्रादिनिर्णयोऽपि मीमांसान्यायोपपद्यो यथाऽप्रकम्प्यो भवति न तथा न्यायान्तरोपपद्य इति प्रसिद्धमिदं सर्वेषाम् । ये त्वधुनातना धर्मशास्त्रविषये मीमांसान्यायविरुद्धा अपि ब्रह्मचारिकर्तृकदत्तकस्वीकारसाधुतादयः एकपुत्रदानप्रतिग्रहाविरुद्धतादयश्चाऽऽधिकरणिकनिर्णीताः कार्यकारिणश्च वर्तन्ते, तेषामप्यापातरमणीयत्वमपि मीमांसान्यायाभासोपपद्यभनिवन्धनमेव । कुत्र कस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः कुत्र च नेति बहुतरविमर्शनं विना क्रियमाणा हि निर्णयाः पारलौकिकार्थक्रियाकारितायां नोपयुक्ता भविष्यन्तीति निश्चिनुमः । व्यवस्थितं हि धर्मतत्त्वं न कालमेदेन देशमेदेन पुरुषमेदेन वाऽव्यवस्थां प्राप्नोतीति तु सांप्र-

दायिकः सिद्धान्तः । नहि दृष्टफलेषु कार्यान्तरेष्विवाददृष्टफलेषु धर्मेषु समुदायस्य व्यवस्थापकत्वम् । न ह्यस्मदादिभिरधर्मोऽपि धर्मो निर्णतः परलोकेऽपि धर्मफलं प्रदास्यतीति नियमकरणेऽपि कस्यचनाधिकरणिकस्यान्यस्य वा धनिकवर्यस्यापि योग्यतास्ति । ततश्च सम्यक् विमर्शनेन ब्रह्मचारिकर्तृकदत्तकस्वीकारादयो न धर्मा भवितुमर्हन्ति । विस्तृतं चैतत् निबन्धग्रन्थेष्विति तत् एव द्रष्टव्यम् । ऋणापाकरणार्थं खलु पुत्रस्य संपादनम् । ब्रह्मचारिणां तु ऋणमेव नास्तीति भामत्यादिषु विस्तृतमिति नेह वितन्यते ॥

एकपुत्रदानप्रतिग्रहनिषेधकं यत् वाक्यं “न त्वेवैकं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद् वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामि”ति, तत्र “हि” शब्दश्रवणात् हेतुमज्जिगदाधिकरणं प्रवर्तते । तथाच “स हि सन्तानाय पूर्वेषामि”त्यस्य केवलं स्तावकत्वात् पूर्वसन्तानार्थं नैकपुत्ररक्षणं नियतमित्येकपुत्रदानप्रतिग्रहौ न दुष्टाविति हि तेषां सिद्धान्तः (See sreeBalasu SreeBalasu-Case of Madras) । अत्र चाधिकरणिकैर्धर्मशास्त्रनिर्णये मीमांसान्यायादर आवश्यक इति यद्गृहीतं तेनाधमर्णमास्तिककुलमाधिकरणिकानाम् । इदमेवात्र दुःखं यत् मीमांसान्यायोऽत्र प्रकृताऽनुगुणो वोत नेति न सम्यक् परिशीलितमिति । एकेन न्यायवादिनाऽतिदिष्टस्य न्यायस्य तद्विरुद्धन्यायातिदेशेन निरासोऽपरेण न्यायवादिना यदि न क्रियते तावता हि मतिदौर्बल्यं प्रकाशितं भवति न मतदौर्बल्यम् । ये हि निबन्धकारा मीमांसान्यायनिष्णाताः सर्वश्रुतिस्मृतिपारदृशानो हेतुमज्जिगदाधिकरणादिविदोऽप्येकपुत्रदानप्रतिग्रहायोगमेव तत्र तत्र व्यवस्थापयन्ति, न ते कथमप्यगणनीया न्यायाधिपतीनाम् ।

न ह्यत्र वयं हेतुमज्जिगदाधिकरणप्रवृत्तियोग्यतां पश्यामः । नहि हिशब्दार्थः सर्वथा सर्वत्राविवक्षित इति मीमांसकानां राद्धान्तः । “नह्यत्रानूयाजा इज्यन्ते”-इत्यत्र हि हिशब्दार्थो विवक्षित एवेति मीमांसादर्शने व्यक्तम् । ततश्च कस्य न्यायस्य कुत्र विषये प्रवृत्तिरिति विचारणायां हेत्वर्थस्याकाङ्क्षायां तद्विवक्षा तदभावे न तद्विवक्षेयन्यत्र विस्तृतमिति प्रकृते “नह्यत्रानूयाजा” इत्यत्रेव हेत्वर्थविवक्षैव संमता । “चतुर्गुणश्रुती”त्युक्ते या शङ्का जायते कथं प्रकृताविव नाष्टा-गुणश्रुतीति, तन्निरासो “नह्यत्रानूयाजा” इत्यनेन यथा क्रियते, एवमत्रापि एकपुत्रो न देय इत्युक्ते या शङ्का जायते कथं द्वितीय इव स न देय इति, तज्जिगद्वर्तनं हि “स हि सन्तानाय पूर्वेषामि”त्यनेन क्रियते इति स्पष्टम् ।

यदत्रापरं कारणमुक्तनिर्णये न्यायाधिपतीनाम्—“बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः । नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ॥” इति श्लोके पूर्वाधे बहुपुत्राणां पुत्रदानं न यथा नियतं बोध्यते, न हि बहुपुत्रैः सर्वैरपि पुत्रदानाभावे प्रत्यवायो भवतीत्यत्र शास्त्रार्थः, तथोत्तरार्धेऽपि एकपुत्रदाननिषेधो यः नियतः, किंत्वैच्छिकः—इति, तत्रोभयोरप्यैच्छिकविषयत्वे सपुत्रेण पुत्रदानं कर्तव्यमित्यर्थस्यैव फलितत्वात् वाक्यद्वयमिदं वितथं समापयेत् । नहि स्वरसतो रागः स्वपुत्रदाने कस्यापि भवतीति पुत्रदानस्यैच्छिकत्ववर्णनं न संगतं पश्यामः । एतेन निषेधोऽपि व्याख्यातः । निषेधो हि रागप्राप्तधालर्थविषयः सर्वत्र दृष्टो न रागप्राप्तस्वविषयः ॥

अयमत्र निष्कर्षः—प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायद्वयं लोकसिद्धम् । तत्रैकां व्यक्तिमुद्दिश्य कस्यचन विधौ प्रथमः, समुदायमुद्दिश्य तद्विधौ तु द्वितीयः । तत्र समुदायावयवेनैकेन तद्विध्यर्थानुष्ठानेन सर्वेऽपि चरितविधयो भवन्ति । यथा बहूनां चोराणां शतरूप्यापराधे निर्णीते एकेनैव तद्दानेन सर्वेषां निर्हारः, तथाच तेन न्यायेनैकेन बहुपुत्रेण स्वीयैकपुत्रदानेन सर्वेऽपि बहुपुत्राश्चरितविधयो भवन्तीति “बहुपुत्रेणे”ति पूर्वाधेऽपि नैच्छिकविषयत्वम् ।

सर्वथा च मीमांसाशास्त्रस्य सम्यगपर्यालोचनमेवेदानीं तनयथेच्छवेदव्याख्यानादीनां यथेच्छधर्मशास्त्रार्थनिर्णयस्य च मुख्यं कारणमिति मीमांसाशास्त्रस्य विशेषतः प्रचारस्तत्र तत्रापेक्ष्यते । पुरा हि न्यायालयेषु पण्डितानामपि नियोगः केषांचनासीत् तेषामेवानुमत्या धर्मशास्त्रार्थनिर्णयः कृत इति विदितमिदं सर्वेषाम् । तादृशानां पण्डितानामसहयोग एवैतादृशापसिद्धान्तानामपि सिद्धान्तत्वेन प्रवृत्तौ निमित्तम् ।

यदिदानीं पण्डितपरम्परायामपि मीमांसाशास्त्रस्य न विशेषतः प्रतिष्ठा, तत्रापीदमेव मुख्यं निदानं यत् धर्मशास्त्रार्थनिर्णये न्यायाधिपतयोऽन्ये च न तथा मीमांसाशास्त्रमाद्रियन्ते इति न्यायाधिपतीन्यांश्च सर्वानिदमेव प्रार्थयामो यत् धर्मशास्त्रार्थनिर्णयावसरे ते मीमांसाशास्त्रस्यापि पण्डितवरद्वारा समालोचनं कुर्वन्तु प्रचारयन्तु च तत् सर्वतो भारतवर्षे इति ।

शास्त्रान्तरेषु यावन्ति पुस्तकान्यतिगभीराणि दुरवगाहाणि च वर्तन्ते, ततोऽ-

न्यूनं तानि मीमांसायामपि विद्यन्त इति न वयमल्पज्ञाः पारयामोऽस्य परिच्छेत्तुं गभीरतादिकम् ।

तत्र प्रथमं जैमिनिमहर्षिसूत्राणि, तत उपवर्षाचार्यकृता वृत्तिः, ततः श्रीश-
वरस्वामिकृतं सूत्रभाष्यं, ततः तद्विवरणं श्लोकवार्तिक-तन्त्रवार्तिक-टुप्दीकाभिधं
श्रीकुमारिलभट्टसंपादितं, ततो विधिविवेको मण्डनमिश्रकृतः, ततो न्यायसुधा
तन्त्रवार्तिकव्याख्या भट्टसोमेश्वरविरचिता, ततो न्यायरत्नाकर-शास्त्रदीपिका-न्याय-
रत्नमाला श्रीपार्थसारथिमिश्रकृता, अथ श्रीशंकरमिश्रविरचित-शास्त्रदीपिकाप्र-
काश-बालप्रकाशौ, अथ श्रीमदापदेवविरचितो मीमांसान्यायप्रकाशः, अनन्तरं
तत्सूनुविरचितो भाट्टलंकारः, ततः सविस्तरन्यायमाला विद्यारण्यस्वामिसंपादिता,
ततो विधिरसायनं श्रीमदप्पयदीक्षितसंगृहीतं, ततो भाट्टदीपिका श्रीखण्डदेव-
कृतिः, ततः प्रभावली तद्व्याख्या श्रीशंभुभट्टमूलेति केषांचन ग्रन्थानां संग्रहेण
क्रमो निरूप्यते । भाट्टदिनकर-भाट्टचिन्तामणि-भाट्टकौस्तुभ-तन्त्ररत्नव्याख्यावा-
र्तिकव्याख्यान्तराण्यन्यानि च पुस्तकानि मीमांसाशास्त्रसंबन्धीनि भाट्टमतानुसारेण
बहूनि वर्तन्ते ।

अत्रच मीमांसायां प्रस्थानान्तरं प्राभाकराभिधं यत् वर्तते तदनुसारेणापि
ऋजुविमलादयो बहवो वर्तन्ते । अयं हि प्राभाकरः श्रीकुमारिलपादानामन्तेवा-
सीति प्रसिद्धा सोऽपि संप्रदायो बहुकालमारभ्य वर्तत एव । एवमपि याज्ञिक-
प्रयोगानुगुण्यं भाट्टसंप्रदायस्यैवेति तस्यैव विशेषतः प्रचारो बहुभिर्ग्रन्थविशेषैः
प्राभाकरमतनिरासभूयिष्ठैराचार्यपरम्परया वर्तते । तदत्र शाबरभाष्य-कुमारिल-
वार्तिकादिव्यवस्थापितानां दुरुहाणां न्यायतत्त्वानां भाट्टदीपिकाद्यनुसारेण यथा-
शक्तिसंग्रहेण निरूपणार्थं कृतप्रयत्नानामस्माकं मूर्तिमन्त इव शमदमादयः अन-
भिज्ञा वैषम्यनैर्घृण्यादीनां प्रातःस्मरणीयाश्चास्मदाचार्यपादा एवावलम्ब्य इति नेय-
मसत्योक्तिरतिशयोक्तिर्वेति सान्तःकरणं सविनयं नतिनुतिपुरस्सरं च निवेदयामः ॥

योऽयं मीमांसाशास्त्रसाराभिधो ग्रन्थोऽत्र योजितः स कलकत्ताविश्वविद्या-
लयकलोपाध्याय (M. A.) परीक्षार्थिनां कृते भाष्यादिप्रवचनमुखेना-
स्थाभिः संगृहीत इति सर्वथैतदीयं स्वाभ्यं कलकत्ताविश्वविद्यालयस्यैव
नान्यस्य । कलकत्ताविश्वविद्यालयेन सर्वेषामपि शास्त्रविभागानामध्यापनव्य-
वस्थापनादिनाऽऽस्मत् भारतवर्षस्य यावदुपक्रियते न तथाऽन्येन केनापि ।
अत्रच मुख्यं निदानं सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणामतिगभीरप्रकृतीनां धीरोदात्तानां सर-

स्वत्यवताराणां शास्त्रवाचस्पत्यादिविविधविरुद्धभूषणानां श्री सर आशुतोष-
मुखोपाध्यायानां निरङ्कुशं तदाध्यक्षमेवेत्याबालगोपविदितमिदमिति नात्र बहु-
विलेखनेन पिष्टं पेषयितुमिच्छामः । सस्त्वपि बहुषु प्रतिबन्धिषु सस्त्वपि बहु-
ष्ववश्यकर्तव्येषु कार्यान्तरेषु सर्वमपि क्षणं ये विश्वविद्यालयार्थमेव विनियुञ्जते
स्वमेऽपि तद्व्यवस्थामेव च परामृशन्ति, तादृशा भारतवर्षीयविभागस्याद्वि-
तीयावलम्बस्थानीया महात्मानो हीदानीं विरलविरला एव । तदत्रास्यावश्य-
कर्तव्यं समुचितं समर्पणस्थानं तान् पूजनीयान् श्री सर आशुतोषमुखो-
पाध्यायानेव विमृश्य निश्चिनुमः ।

विस्तृतस्यापि मीमांसाशास्त्रसारस्य योजनं बहुभिः प्रार्थितमिति तदनु-
सारेण निवीतान्तं सोऽपि समनुयोजित इति तत्र कृतप्रयत्नानां पण्डिताग्र-
गण्यानां श्रीवासुदेवशास्त्रिणामन्येषां च निर्णयसागरमनेजरमहाशयादीना-
मधमर्णावयमिति सविनयं निवेदयामः ।

कष्टसाध्येऽपि मुद्रणव्यापारेऽत्र समये एतादृशानां शास्त्रग्रन्थानां प्रका-
शनार्थं निर्णयसागराधिपतीन् य उपदिशन्ति प्रोत्साहयन्ति च तादृशा
महात्मानः श्रीवासुदेवशास्त्रिणो निर्णयसागरस्य विशेषतः साहाय्यका-
रिण एव ।

सर्वथा चैतेषां पण्डिवराणां निर्णयसागराधिपतीनां श्रीपाण्डुरङ्ग जावजी-
श्रेष्ठिमहाशयानां च शास्त्रग्रन्थप्रचारेण महान्तं लोकोपकारमादधानानां चिर-
जीवनमेव वयं सदा भगवत्सविधे प्रार्थयाम इति शिवम् ॥

इति सुधीजनविधेयतमः

वेदान्तविशारदः अनन्तकृष्णशास्त्री

Calcutta University Sanskrit-Lecturer.

श्रीः

अविघ्नमस्तु

मीमांसाशास्त्रसारः ।

मीमांसा नाम वेदार्थविचारः । स च वेदार्थनिर्णयार्थः । तस्य च प्रयोजनं यथावदेव साङ्गप्रधानस्य धर्मस्यानुष्ठानद्वारा स्वर्गादिप्राप्तिरेव । कर्मानुष्ठानार्थमपेक्षितं वेदार्थज्ञानं न मीमांसाशास्त्रं विना व्याकरणेन निरुक्तादिना वा भवति । यद्यप्यधीतपदन्यायादितत्त्वस्य वेदवाक्यश्रवणसमनन्तरमेव कश्चिदर्थः प्रतिभाति तथापि स किं बाधितोऽबाधितः ? किं स एव तत्र विवक्षितः उतान्यः ? इत्यादिसंशयतिरासो मीमांसाशास्त्रेणैव भवति ॥

तथाहि—“अक्ताः शर्करा उपदधाति” इत्येकं वैदिकं वाक्यं विद्यते । अत्र शर्करापदस्य लोष्टखण्डका अर्थः । अक्ता इत्यनेन तेषामञ्जनं कर्तव्यं कृताञ्जनानां चोपधानं कर्तव्यमिति च गम्यते । उपधानं नाम राशिरूपेण घटनाविशेषः । तत्र चाऽञ्जनं द्रवद्रव्येणैव भवति, न वालुकादिभिरिति सर्वविदितमिदम् । तत्रैवं संदेहो भवति केन द्रवद्रव्येणाञ्जनं कर्तव्यमिति । अनेकानि द्रवद्रव्याणि तैलं जलं घृतादिकं च विद्यन्ते । अयं च संदेहो न व्याकरणाध्ययनमात्रेण निरासमर्हति, मीमांसाशास्त्राध्ययनेन तु सर्वथा नावसरमाप्नोति ।

मीमांसाशास्त्रे हि प्रथमाध्यायस्यान्ते “संदिग्धे तु वाक्यशेषात्” इति सूत्रे—“अक्ताः शर्करा उपदधाति” इत्यत्र तद्वाक्यानन्तरश्रुतेन “तेजो वै घृतं” इति वाक्यशेषेण घृतस्य स्तुतिः क्रियते, स्तुतिर्हि तस्यैवापेक्षिता यस्यानुष्ठानार्थमपेक्षा । तथाच घृतस्य स्तुत्याऽवगम्यते घृतेन किमपि कर्तव्यमिति पूर्वमवगतमिति, पूर्वं लज्जनं कर्तव्यमिति बोधितम् केनेति साधनं किमपि द्रवद्रव्यमपेक्षते । एवंच नष्टा श्वदग्धरथन्यायेनोभयोरपि परस्परसंबन्धात् घृतेनैवाऽञ्जनं न तैलादिनेति निर्णयः सिद्धो भवतीति निरूपितम् । तथाच मीमांसाशास्त्राध्ययनमिदमत्यन्तमपेक्षितम् । मीमांसाशास्त्रं चेदं गुरुकुले स्थित्वैवाध्ययं वेदाध्ययनवत् नतु गुरुकुलात्समावृत्य

विवाहादिकमपि कृत्वा विना गुरुसहायं स्वयमपि वा । मीमांसा अवश्यं कर्तव्येति हि “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति वाक्येनावगम्यते । वेदाध्ययनमप्यवश्यं कर्तव्यमिति तदेव वाक्यं गमयति । तथाच एकविधिमूलकत्वाद्वेदाध्ययनवेदार्थविचारयोः उभयमपि गुरुकुले स्थितैव संपादनीयम् ।

कथं “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति वाक्यं मीमांसाशास्त्रमपि विदधाति ? नहि मीमांसापरपर्यायविचारबोधकं किमपि पदमत्र वर्तते । तत्रहि स्वाध्यायपदस्य वेदवाक्यमर्थः । अध्येतव्य इत्यस्याध्ययनकर्तव्यताऽर्थः । तथाच विचारकर्तव्यता-बोधकपदाभावात्कथमिदमुपपद्यते विचारोऽपि “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति विधिमूलक इति चेत् ?

अत्रेदं समाधानम्—अध्येतव्य इत्यस्य हि द्वेधा विवरणं भवति अध्ययनं कुर्यादिति, अध्ययनेन कुर्यादिति च । यथा पचतीत्यस्य पाकं करोति, पाकेन करोतीति च तद्वत् । यत्र हि देवदत्तः पचतीति द्वितीयान्तपदं विना पचतीत्यस्य प्रयोगस्तत्र पाकं करोतीति विवरणम् । यत्र तु पचत्योदनमिति प्रयोगस्तत्र पाकेनौदनं करोतीति च । नहि पाकं करोत्योदनमिति विवरणं सङ्गतं भवति । एककर्मा हि कृ धातुर्न द्विकर्मकः । तत्र च यदि प्रथमतः प्रमाणान्तरेण फलं पाकस्यावगतं तर्ह्येव पचतीति केवलप्रयोगः । अन्यथा न सः । तथाच अध्येतव्य इति विधिवाक्यस्थले यद्यध्ययनस्य फलं किमपि प्रमाणान्तरप्रसिद्धं स्यात् तर्ह्यध्ययनं कुर्यादित्येव विवरणं युक्तम् । यदि तु प्रमाणान्तरेण न सिद्धं तर्ह्यध्ययनेन फलं कुर्यादिति विवरणं युक्तम् ।

तत्राध्येतव्य इति कर्मणि तव्यप्रत्ययेन स्वाध्यायस्य कर्मलाभिधानादध्ययनस्य स्वाध्यायः फलमिति प्रमाणान्तरानधिगतत्वादध्ययनेन स्वाध्यायं कुर्यादित्येव विवरणं श्रेयः । तत्र च केवलस्य स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदस्य कर्मत्वं कीदृशमिति विचारणायां किमपि तत् तत्र न भवति ।

चतुर्विधं हि कर्मलम्—उत्पाद्यत्वं प्राप्यत्वं विकार्यत्वं संस्कार्यत्वं चेति । यथा घटं करोतीत्यत्र घटस्योत्पाद्यत्वम् । ग्रामं वा गच्छतीत्यत्र तु ग्रामस्य गमनेन प्राप्यत्वं नतु जन्यत्वम् । तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलस्य विकार्यत्वं न प्राप्यत्वं नाप्युत्पाद्यत्वम् । नहि पाकेन तण्डुलो ग्राम इव प्राप्यते घटवदुत्पाद्यते वा किं तु विक्रेदनेरुपावस्थान्तरं प्राप्यते । अवस्थान्तरप्राप्तिरेव खलु विकारः । आदर्श विमलीकरोतीत्यत्र लादर्शस्य संस्कार्यकर्मत्वमिति ।

तत्राध्ययनेन वेदो न जन्यते; तस्य नित्यत्वात् । नापि विकार्यते; तत्रावस्थान्तरप्राप्तेरदर्शनात् । नापि संस्क्रियते, तदेव हि संस्कार्यकर्म भवति यस्योत्तरत्र कार्यान्तरेषूपयोगो भवति, तत्रायं विशेषः—लौकिकवाक्येन यस्य संस्कार्यकर्मत्वमवगम्यते तस्य लौकिके कार्यान्तरे विनियोगः । वैदिकवाक्येन यस्य संस्कार्यकर्मत्वमवगम्यते तस्य वैदिके कार्यान्तरे विनियोग इति । यथा “ब्रीहिनोक्षति” इति वाक्ये संस्कार्यकर्मतयाऽवगतानां ब्रीहीणां “ब्रीहिभिर्यजेत” इति वाक्यान्तरेण यागे विनियोगो विद्यते । नचैवं स्वाध्यायेन किञ्चित्कुर्यादिति कस्मिंश्चन यागे स्वाध्यायस्य विनियोगः कृतो वर्तते । अतो न संस्कार्यकर्मत्वमपि संभवति । प्राप्यकर्मत्वं तु यद्यपि स्वाध्यायस्य संभवति । अध्ययनेन तस्य प्राप्यत्वात् । एवमपि न स्वाध्यायस्य केवलस्य प्राप्यत्वं विवक्षितम् यतः “अनधीयाना ब्राह्मणा भवन्ति” इति वाक्यान्तरेण केवलस्य स्वाध्यायस्य ब्राह्मणतापरिहारार्थं संपाद्यत्वं निरूपितमित्येतद्वाक्यवैयर्थ्यमापद्येत । नहि केवलः स्वाध्यायः प्रयोजनम् । तथाच केवलस्य वेदस्य “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति वाक्ये कर्मत्वेनान्वयासंभवादर्थज्ञानविशिष्टस्वाध्यायस्यैव प्राप्यकर्मत्वं विवक्षणीयम् । तथाच विशेषणीभूतार्थज्ञानार्थमध्ययनमुक्तवाक्ये विधीयत इति सिद्धम् ।

यत्तु भामत्यां “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इत्यत्राध्ययनेन स्वाध्यायस्य संस्कार एव फलमित्यपशुद्राधिकरणे व्यवस्थापितं तदपि तत्रैव संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य दृष्टद्वारेणैवोपयोगे संभवति हिरण्यधारणवन्न साक्षाददृष्टार्थत्वमित्यधीतेन स्वाध्यायेन कर्मब्रह्मावबोधस्यैव व्यवस्थानादर्थज्ञानार्थमध्ययनमिति सिद्धान्तस्य न विरुद्धम् । तत्र च “कुठारेण छिन्द्यात्” इति वाक्ये कुठारो द्वैधीभावाख्यफलसाधनमिति बोधिते सति एवं शङ्का जायते कथं कुठारेण द्वैधीभावं संपादयेदिति । तत्र च समाधानं लौकिकानामिदमेव यदुद्यम्य निपात्य च द्वैधीभावः संपादनीय इति । तत्र प्रतीयमानमुद्यमननिपातनादिकं यत्कुठारस्य फलं प्रति साधनस्य फलजननार्थमुपकारकं तदितिकर्तव्यताशब्देन व्यपदिश्यते । कर्तव्यतायाः प्रकारविशेष एव इतिकर्तव्यता नाम । तथाचोद्यम्य निपात्येतस्यापि कुठारेण छिन्तीत्यत्रान्वयानन्तरमेव तद्वाक्यं निराकाङ्क्षं भवतीत्यनुभवसिद्धम् । एवमत्राप्यध्ययनेनार्थज्ञानं कुर्यादित्युक्ते या शङ्का जायते कथमध्ययनेनार्थज्ञानं संपादनीयमिति तस्या इदमेव समाधानं यत् वेदार्थविचार्य वेदाध्ययनेनार्थज्ञानं संपादनीयमिति ।

तथाच “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति वाक्ये विचार्येतिपदस्यापि योजनां विना

न तद्वाक्यं निराकाङ्क्षं भवतीति “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इतिविधौ विचारबोधक-
पदस्यापि विद्यमानत्वादध्ययनविचारयोरेकविधिमूलकत्वमुपपन्नमेव । एवंच गुरु-
कुल एव स्थित्वा विचारः कर्तव्य इति सिद्धम् । अमुमेवार्थं मनसि निधाय जैमिनिः
“अथास्तो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रयामास । अर्थं वेदाध्ययनानन्तरं अतः
अध्ययनस्य अर्थज्ञानफलकत्वेनाध्ययनवद्वेदार्थविचारस्यापि वैधत्वात् धर्मजि-
ज्ञासा वेदार्थविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः ।

अस्य सूत्रस्य जिज्ञासाधिकरणमिति नाम । अधिकरणलक्षणं तु—

“विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।

सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥”

इति वचनसिद्धं विषयादिपञ्चकमेव ।

तत्र सर्वेषामप्यधिकरणानां किमपि वेदवाक्यं (१) विषयः ।

तद्वाक्यं कस्याऽर्थस्य बोधकमिति सन्देहः (२) विशयः ।

तत्रैकतरनिरस्यकोटिः सयुक्तिका (३) पूर्वपक्षः ।

पूर्वपक्षकोटिनिरासपूर्वकस्वीकरणीयकोटिनिर्देशः (४) सिद्धान्तः ।

यथा जिज्ञासाधिकरणे “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति वेदवाक्यं विषयः ।

तेन वाक्येन स्वर्गार्थमध्ययनं विधीयते उतार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते
वा । यदि स्वर्गार्थं तर्हि न विचारो वैधः । यद्यर्थज्ञानार्थं तर्हि विचारं विनाऽर्थज्ञा-
नासंभवात्स वैध इति सन्देहः ।

स्वर्गार्थमेवाध्ययनं नार्थज्ञानार्थं अर्थज्ञानार्थमध्ययनमिति भारताध्ययनादौ
कृतत्वाद्विधिवैयर्थ्यात् इति पूर्वपक्षः ।

अर्थज्ञानार्थमध्ययनमिति यद्यपि भारताध्ययनादौ कृतम्, तथापि लिखितपा-
ठभाषान्तराध्ययनादिभिरपि भारताद्यर्थज्ञानमिव वेदार्थज्ञानं मा भूदित्येतदर्थं
वेदाध्ययनेनैवार्थज्ञानं युक्तं संपादयितुं नतु भाषान्तरदर्शनादिभिरित्येतदर्थं बोध-
यितुं “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति विधिवाक्यमपेक्षितमेवेति दृष्टफले संभवत्यदृष्ट-

१ अत्रानन्तर्यार्थेनाथशब्देन वेदमधीत्य न स्नातव्यं त्वरितेन, किंतु वेदार्थविचारान-
न्तरमेव स्नातव्यमिति बोधनद्वाराऽधीतवेदस्य माणवकस्याध्ययनकालिकानां नियम-
विशेषाणामवर्जनमपि न दोषायेति गम्यत इति भाष्यवार्तिकादौ व्यक्तम् । एवंच
वेदार्थविचारोऽयं इदानींतनरिसर्च (Research) शिक्षणतुल्य एवेति जानीमः.

कल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च स्वर्गार्थमध्ययनम् । यथा हि वेदार्थज्ञानस्य कलनुष्ठान-
द्वारा स्वर्गादिफलोपयोगः नैवं भारतार्थज्ञानस्येति भाषान्तरादिभिर्भारतार्थज्ञानं
न दोषाय भवतीति सिद्धान्तः ।

सङ्गतिर्हि चतुर्विधा—शास्त्रसङ्गतिः, अध्यायसङ्गतिः, पादसङ्गतिः, अधिकरण-
सङ्गतिश्चेति ।

“शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा” इति वचनात् ॥

शास्त्रसङ्गतिर्नाम—शास्त्रसंबन्धेवार्थः प्रत्यधिकरणं विचारणीय इति ।

इदं हि मीमांसाशास्त्रं धर्मशास्त्ररूपम् । अतः प्रत्यधिकरणं धर्मनिर्णयोपयोग्ये-
वार्थो विचारणीयः । मीमांसाशास्त्रं हीदं द्वादशाध्यायरूपम् ।

तत्र प्रथमाध्याये धर्मप्रमाणम्, द्वितीये धर्माणां परस्परभेदः, तृतीये
किं कर्म कस्य कर्मणोऽङ्गमित्याद्यङ्गाङ्गिभावः, चतुर्थे किं स्वतन्त्रफलसाधनं किंवा
कर्मसमृद्ध्यर्थमित्यादि कलर्थपुरुषार्थविचारः, पञ्चमे कस्य कर्मणोऽनन्तरं किमित्या-
दिधर्मगतकर्मविशेषविचारः, षष्ठे कस्मिन्धर्मे कोऽधिकारी कोऽनधिकारीत्याद्यधि-
कारविचारः, सप्तमे धर्मस्य प्रकृतिगतस्य विकृतावतिदेशः सामान्यतः, अष्टमे स
एव विशेषतः, नवमे ऊहः, दशमे बाधः, एकादशे तन्त्रम्, द्वादशे प्रसङ्गः,
इत्येवं सर्वेष्वध्यायेषु धर्मकथैव विद्यते । जिज्ञासाधिकरणेऽपि सा विद्यत एवेति
शास्त्रसङ्गतिरविकला ।

एवं धर्मप्रमाणविचारस्याऽत्र प्रतिज्ञानात् अध्यायसङ्गतिः । पादसङ्गति-
रप्येवमेव ।

तथाच धर्मविचारो गुरुकुले स्थित्वा कर्तव्य इति युक्तमेव ।

स च धर्मः क इति चेत् “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति सूत्राद्यश्चोदनालक्षणो
वेदबोधितोऽर्थः प्रयोजनवान् स धर्म इति सिद्ध्यति । तथाच वेदेन प्रयोजनमु-
द्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्म इति धर्मलक्षणं सिद्धं भवति ।

वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्म इति लक्षणवाक्ये वेदशब्दस्य
ल्लिङादिघटितं वेदवाक्यमर्थः । तदुत्तरतृतीयाविभक्तेर्ज्ञाप्यत्वमर्थः । तस्य च
विधीयमानपदघटकविधान्वयः । तस्य च शानजर्थे फलरूपकृतिविषयत्वेऽन्वयः ।
तथाच वेदबोधितविधिविभाव्यप्रयोजनोद्देश्यककृतिविषयो धर्म इति फलितम् ।

तत्र को नाम विधिः ? स कस्यार्थः ? काच कृतिः ? सा कस्यार्थः ? किं तस्यां प्रयोजनम् ? किं च तद्विषयः ? इति जिज्ञासायां “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्यमादाय तदुपपादयामः ।

“गामानय” इत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं गवानयनार्थं किङ्करः प्रवर्तते । सा च प्रवृत्तिरेतद्वाक्याधीना । तत्र गोपदश्रवणं अमुविभक्तिश्रवणं आनीश्रवणं केवलाख्यातश्रवणं वा न निमित्तम् । नहि “गामानयति” इत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं कोऽपि गवानयनार्थं प्रवर्तते, किंतु लिङः श्रवणमेव निमित्तम् । तथा च लिङर्थज्ञानमेव प्रवृत्तिं प्रति तत्र करणम् । लिङर्थश्च प्रवृत्त्यनुकूलप्रवर्तयितृपुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः । तथाच स एव विधिः । या च प्रवृत्तिस्तेन भवति सैव कृतिः । एवंच लिङ्श्रवणानन्तरं प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रतीयते ।

तत्र प्रवृत्तिः व्यापारः इत्यर्थद्वयं यत्प्रतीयते तत्र कारणं न लिङ एवार्थद्वयेऽपि सङ्केताङ्गीकारः । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायविरोधात् । अतो लिङ एव सामान्यधर्मपुरस्कारेण विशेषधर्मपुरस्कारेण चार्थभेदस्तत्राङ्गीक्रियते । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायः शक्यतावच्छेदकभेदे शक्तिभेदमप्यावश्यकं गमयति अतो न दोषः ।

यद्यपि वेदे अपौरुषेये पुरुषाभिप्रायविशेषरूपा प्रेरणा लिङर्थो न भवितुमर्हति, तथापि शब्दगत एव व्यापारविशेषो वेदे लिङर्थ इति कल्पनाच्च दोषः । अस्यैव लिङर्थस्य शब्दनिष्ठत्वात् शाब्दी भावनेति नामान्तरमपि । इयं तु प्रसिद्धिवैदिकानामेव ।

भावना नाम फलानुकूलव्यापारः । इदं भावनात्वं फलानुकूलेषु सर्वत्राविशिष्टम् । तथाच प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार इव स्वर्गादिफलार्थायां प्रवृत्तावपि भावनेति व्यवहारः । इयान्विशेषः—सा शाब्दी भावना, प्रवृत्तिः आर्था भावनेति ।

अर्थः प्रयोजनम्, तत्संबन्धिनी आर्था भावनेत्यर्थः । यत्सुखरूपं तदेव मुख्यं प्रयोजनं न तत्साधनानि । तथाच शाब्दीभावनाया अपि प्रवृत्तिरूपप्रयोजनसत्त्वेऽपि स्वर्गफलायाः प्रवृत्तेरेवार्थभावनाशब्देन व्यवहारः ।

तथाच अर्थभावना कृतिः प्रवृत्तिः इत्यादीनि पर्यायपदानि । यत्तु न्यायप्रकाशे भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारविशेषो भावनेत्युक्तं तस्याप्ययमेवाशयः । तत्र भवितुरित्यस्य फलस्येति भावकपदस्य तत्करणधात्वर्थाद्याश्रयेति चार्थात् ।

तत्र शाब्दबोधे प्रथमान्तमेव मुख्यविशेष्यमिति नैयायिकाः । तेषां मते “देव-
दत्तः पचति” इत्यस्य पाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इति “देवदत्तस्तण्डुलं पचति”
इत्यत्र तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इति च बोधः ।

धात्वर्थमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोध इति वैयाकरणाः । तेषां मते “देवदत्तः
पचति” इत्यत्र “देवदत्तनिष्ठः पाक” इति “देवदत्तस्तण्डुलं पचति” इत्यत्र
देवदत्तनिष्ठस्तण्डुलकर्मकः पाक इति च बोधः ।

तत्र प्रथममते कारकाणां क्रियाया साकमेवाऽन्वयनियमात्प्रथमार्थस्याप्यभिहि-
तकारकस्य क्रियायामन्वयस्यैव युक्तत्वात्तादृशनियमोल्लङ्घनं द्वितीयमते सर्वत्र प्रत्य-
यार्थः प्रधानमिति यो नियमस्तस्य धात्वनन्तरप्रत्ययार्थे परित्यागात्तादृशनियमोल्लङ्घनं
च दोष इति मीमांसका आख्यातार्थमुख्यविशेष्यकं शाब्दबोधं मन्यन्ते ।

तथाच “पचती”त्यस्य पाकं करोतीति “पचत्योदनं” इत्यस्य पाकेनौदनं करो-
तीति विवरणमप्युपपद्यते । अतएव धात्वर्थस्य कर्मत्वेन करणत्वेन वा आख्याता-
र्थकृतावन्वयो युक्त इति “देवदत्तः पचति” इत्यस्य पाककरणिका देवदत्तकृतिरिति
“पचति ओदनं” इत्यस्य पाककरणिका ओदनभाव्यका देवदत्तकृतिरिति च बोधः ।

तत्र च धात्वर्थस्य कृतिं प्रति करणत्वं न साक्षात्साधनत्वरूपम्, किंतु कृतौ
भाव्यत्वेनान्वितस्वर्गादिसाधनत्वरूपम्, दृष्टं हि लोके तत्फलसाधने तदसाधनेऽपि
साधनशब्दप्रयोगः, यथा-“कुठारेण छिनत्ति” इत्यादौ छेदनं प्रति कुठारः करण-
मिति । छेदनशब्दस्य हि द्वैधीभावानुकूलव्यापारोऽर्थः । नहि कुठारो व्यापारं प्रति
करणम् किंतु तत्फलद्वैधीभावं प्रति । तत्रोद्यमननिपातनानामिवेतिकर्तव्यतात्वेना-
ऽत्राऽङ्गयागादीनामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयः । तथाच “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत” इति वाक्यस्य ज्योतिष्टोमाभिन्नयागकरणिका स्वर्गभाव्यका दीक्षणीयाद्यङ्ग-
यागेतिकर्तव्यताका कृतिस्तदनुकूलव्यापार इति केषांचन बोधप्रकारः ।

नवीनास्तु शाब्दभावनाया अप्यर्थभावनायामेवान्वयाच्छाब्दभावनाभाव्याऽर्थ-
भावना ज्योतिष्टोमादिकरणिकेति वदन्ति ।

तत्र विधिविषयीभूतप्रयोजनोद्देश्यकभावनारूपकृतिविषयत्वं तत्करणत्वरूपमेव
पर्यवस्यतीति ज्योतिष्टोमेनेतिवाक्येऽर्थभावनायां यागस्य करणत्वेनान्वयाद्यागो धर्मो
इति लक्षणसमन्वयः ।

श्रुधानिरासादिप्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानानां भोजनादीनां तु न धर्मत्वम्

वेदविहितत्वाभावात् । वेदबोधितविधिविषयार्थभावनाभाव्यस्वर्गादिधर्मलवारणार्थं तु प्रयोजनमुद्दिश्येति पदम् । वेदेनाभिचाराख्यशत्रुवधरूपप्रयोजनमुद्दिश्य विहितोऽपि ज्ञेययागो न धर्मः; तस्यार्थत्वाभावात् । अर्थपदेन ह्यनर्थभिन्नं विवक्षितम्, ज्ञेययागस्तु आभिचारफलकोऽप्यभिचारस्य हिंसारूपत्वात्स्वफलद्वाराऽनर्थसाधनमनर्थरूप एव । तदुक्तम्—“फलतोऽपि च यत्कर्म नाऽनर्थेनानुबध्यते । केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते ॥” इति ।

यद्यपि “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इत्यत्र चोदनापदं “चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्” इति भाष्याद्विधवाक्यपरमेव; तथापि मन्त्रार्थवादादिसाधारण्याधमन्त्र वेदवाक्यसामान्यमेव विवक्ष्यते । संमतं चैतच्छबरस्वामिनाम् ।

यदत्र केषांचन पर्यनुयोगः वेदलक्षणोऽर्थो धर्म इति न कथं सूत्रयामासेति ।

तत्राथ भावः—वेदो हि चतुर्विधः विधिमन्त्रार्थवादानामधेयभेदात् । तत्र विधिववाक्यघटकद्रव्यादिपदानामिव नामधेयानामर्थवादानां च विध्येकवाक्यतयैव धर्मे प्रामाण्यम्, न स्वतन्त्रम् । मन्त्रस्तु यद्यपि विधिववाक्येन पदैकवाक्यतां वाक्यैकवाक्यतां वा न प्राप्नोति; तथापि भूम्ना “छत्रिणो गच्छन्ति” इतिवन्मन्त्राणामपि चोदनापदेन ग्रहणमिति ।

अत्र च चोदनालक्षण इत्यत्र “सर्वं वाक्यं सावधारणम्” इति न्यायेन चोदनैव प्रमाणम् चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं विवक्षितम् । तत्र प्रथमनियमोपपादनार्थं धर्मस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यत्वनिरासश्चतुर्थाधिकरणेन प्रथमाध्यायप्रथमपादगतेन कृतः ।

चोदना प्रमाणमेवेति द्वितीयनियमोपपत्तिस्तु अप्रामाण्यकारणानां सर्वेषां वेदेऽप्रवृत्त्या निरूपणीया । तत्राप्रामाण्यकारणानि बहूनि विद्यन्ते । प्रमाणान्तराधिगतार्थविषयत्वम्, बाधितार्थविषयत्वम्, अनाप्तप्रणीतत्वम्, पौरुषेयत्वम्, इत्यादीनि ।

तत्र प्रमाणान्तराधिगतार्थविषयत्वं वेदस्य न संभवति; यदिन्द्रियार्थसंनिर्कर्षजन्यं विद्यमानार्थविषयं च ज्ञानं तत्खलु सत्प्रत्यक्षम् । नच धर्मो विद्यमान इति न प्रत्यक्षप्रमाणाधिगतविषयत्वम् । प्रत्यक्षपूर्वकलाच्चानुमानलौकिकवचनानां न तदधिगतविषयत्वमपि ।

एतेन बाधितार्थविषयत्वमप्यप्रामाण्यकारणं निरस्तं भवति । बाधितार्थविष-

यत्वं हि द्वेधा संभवति । योगाचारादिमतेनार्थस्यैवासद्रूपत्वात्, वेदेन योऽर्थो यथावगतस्तद्विरुद्धं प्रत्यक्षादिभिरवगतत्वाच्च । तत्र योगाचारादिबौद्धमतस्यायुक्तत्वाच्च प्रथमनिमित्ताधीनं बाधितार्थविषयत्वम् ।

“चित्रया यजेत पशुकामः” इति वाक्येन यागस्य पशुः फलमिति बोधितम् न त्वव्यवहितोत्तरमेव फलं भवतीति यागानुष्ठानानन्तरमेव फलादर्शनरूपप्रत्यक्षेण न तद्वाक्यं बाधितम् ।

“स एष यज्ञायुधी यजमानः स्वर्गलोकं याति” इत्यत्र हि शरीरातिरेकमेवात्मस्वरूपं स्थिरं ज्ञानमुखाद्याश्रयो विवक्ष्यते न शरीरमिति शरीरस्वर्गगमनानुपलम्भप्रत्यक्षेण न तद्वाक्यमपि बाधितम् ।

अत्रात्मनो ज्ञानाश्रयत्वमेव नतु ज्ञानरूपत्वमिति निरासो हि भाष्यकृता यः कृतः सः प्रकृताभिप्रायः, न तु वस्तुगत्या । अतएव “एक आत्मनः शरीरे भावात्” इत्यत्र शङ्करभगवत्पादैर्यद्यप्यात्मस्वरूपं शबरस्वामिना निरूपितं तथापि न तत्सूत्रारूढं इह तदारूढमित्युक्तम् । तथाच शबरस्वामिनामद्वैतमत एवाग्रहः । क्षणिकविज्ञानात्मत्वमत्र यथा खण्डितं न तथा स्थिरविज्ञानरूपत्वमपि ।

एवं “आदित्यो यूषः” इत्यादीनामपि यूपादिस्तुतावेव तात्पर्याच्च प्रत्यक्षविरुद्धो वेदार्थः कोऽपि विद्यत इति न द्वितीयनिमित्ताधानमपि बाधितार्थविषयत्वम् ।

अनाप्तप्रणीतपौरुषेयत्वे हि शब्दानित्यत्वेनाऽर्थानित्यत्वेन शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वेन वाक्यार्थसंबन्धानित्यत्वेन पदसङ्घातात्मकवेदवाक्यपौरुषेयत्वेन च भवति ।

तत्र शब्दानामनित्यत्वं न युक्तम्, उच्चारणादीनामभिव्यक्त्यर्थत्वात् । परस्य जनस्यार्थं प्रत्याययितुं खलु शब्दानां प्रयोगः । नच शब्दानित्यत्वे तदुपपद्यते । यस्य पदस्यार्थेन संबन्धो गृहीतः स चेच्छब्दः पूर्वमेव नष्टः कथमिव प्रथमश्रुतात्पदान्तरात् पदार्थप्रत्ययोऽवकल्प्येत ? अतएव हि सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञोपपद्यते । ज्वालैक्यप्रत्यक्षवदियमपि सादृश्यनिबन्धनाभेदावगमेति कल्पनं हि दृढतरेण प्रमाणेन तत्र ज्वालाभेदस्येवात्रापि गकारभेदस्य सिद्धत्वे युज्यते, न चैतदस्ति । अतएव हि अष्टकृलो गोशब्दमुच्चारयतीति व्यवहारः नलष्ट गोशब्दानुच्चारयतीति । सर्वथा च शब्दस्य नित्यत्वात्तदनित्यत्वेन नानाप्रणीतत्वादिशङ्का ।

यदत्र वैयाकरणानां नित्योऽपि शब्दो न वर्णात्मकः किंतु गोशब्दोच्चारणानन्तरमन्तर्मेनसि प्रकाशमानमनवयवं विभु च किमपि स्वरूपं स्फोटपदाभिधेयं

तदेव शब्द इति मतम्, इदमपि मतं वर्णात्मकवेदप्रामाण्यविरुद्धमेवेत्यत्र नास्ति विशयलेशोऽपि ।

यद्यपि—“उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः । असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥” इति हरिकारिकावचनात्स्फोटोत्पत्त्यस्य निरवयवस्यापि शब्दस्य कल्पितानवयवानादायैव व्याकरणशास्त्रप्रवृत्त्याऽद्वैतमत इव कल्पितस्यापि शब्दस्य व्यावहारिकप्रामाण्यमुपपद्यते तथापि वेदप्रामाण्यसाधनमेव पुरुषार्थं मन्यमानानां “न कदाचिदनीदृशं जगदि”ति सिद्धान्ताभिमानिनां च मीमांसकानां स्फोटवादो नादरणीयः ।

किंच स्फोटवादे निरवयववाक्यस्फोटस्यैव परमार्थत्वात् पदस्फोटादीनां सावनवयवानामनित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धनित्यत्वादिकं नोपपद्यते ध्वनिविशेषविशिष्टस्फोटस्यैव पदस्फोटत्वात् । एवमवान्तरवाक्यस्फोटस्याप्यनित्यत्वाद्यागादिधर्मपारमार्थिकतापि न सिध्येत् ।

स्फोटपक्षे हि निरवयवं वाक्यं निरवयवस्य वाक्यार्थस्य वाचकं, अवयवास्तु पदात्मका वर्णात्मकाश्च मृषाभूताः । ततश्च पदतदवयवाश्रितोहादेर्महावाक्यावान्तरवाक्यार्थप्रयाजाद्याश्रितप्रसङ्गतन्त्रादेः कार्यस्य मृषालं स्यात् । अतस्तत्सत्यतासिद्ध्यर्थं स्फोटनिराकरणं न निष्फलम् । तदुक्तं श्लोकवार्तिके—“कार्याणि वाक्यावयवाश्रितानि सत्यानि कर्तुं कृत एष यत्नः” इति ।

अतएवाद्वैतिनामपि देवताधिकरणादौ स्फोटवादनिरासः । नहि ब्रह्मव्यतिरिक्तं किमपि सत्यमिति तेषां मतम् । स्फोट एव ब्रह्मेति तु न युक्तम्; तस्याचेतनस्य तत्त्वायोगात् । तस्यैव चैतन्यादिरूपत्वे चाङ्गीक्रियमाणे नाद्वैतमताद्विशेषः । सर्वथाच पारमार्थिकं प्रामाण्यं वेदानां मीमांसकैर्यदभिमतं तदिदं स्फोटवादाङ्गीकारेण न सिद्ध्यतीति वर्णात्मक एव शब्दः यो नित्य इति सर्वमुपपन्नम् ।

एवमर्थोऽपि नित्य एव । यदि नैयायिकमत इव व्यक्तिराकृतिविशिष्टव्यक्तिर्वा अर्थः स्यात् तस्यानित्यत्वमापद्यते । नतु तदस्तीत्याकृत्यधिकरणेन सिद्धमेव ।

तथापि का सा आकृतिः तत्र किं प्रमाणम् ? नद्याकृतौ प्रमाणं विद्यते, यद्यपि गौः गौः इत्येवमनुगताकृतिः प्रत्यक्षा, तथापि तत्प्रत्यक्षं नाऽऽकृतिसाधकं भवितुमर्हति, यथाहि अवयवातिरेकेणावयवी समुदायो न विद्यते एवमपि वनमिति समुदायप्रत्यक्षं विद्यते । नहि प्रत्यक्षं विद्यत इत्येतावता समुदायोऽपि वस्तु संमतं

नास्ति मीमांसकानां, एवंच अविद्यमानार्थविषयं प्रत्यक्षं बहुदृष्टम् । अतो यदि प्रत्यक्षं प्रमाणं वनमपि समुदायोऽङ्गीक्रियताम् । यदि तु न प्रमाणं व्यक्तिरपि नाङ्गीक्रियतामिति बौद्धमतप्रवेशापत्तिरिति सर्वथा आकृतौ प्रमाणाभावाच्चार्थो नित्यो भविष्यतीति वनवादेनाशङ्कापि नात्र प्रसरति ।

नहि वयं प्रत्यक्षसिद्धं सर्वमपि वस्तुसद्वरीकुर्मः, किंतु सत्प्रत्यक्षसिद्धम् । वनप्रत्यक्षं तु प्रमाणान्तरेण बाधितम् । दूराद्वनमित्यनुभवेऽपि समीपगमने वृक्षाणामेव तत्र प्रतीतेः । नचैवमाकृतौ । यदा व्यक्तेरनुभवस्तदैवाकृतिमप्यनुभवामः । ततश्चाकृतेः प्रामाणिकत्वात्तस्याश्च नित्यत्वादर्थोऽपि नित्य एवेत्यर्थानित्यत्वेनापि नानासप्रणीतत्वादिकम् ।

एतेन—शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वमपि व्याख्यातम् । यद्यपि शब्दार्थयोर्न संयोगः तादात्म्यादिकं वा संबन्धः तथापि प्रत्यायकत्वाख्यस्तु संबन्धः संभवत्येव । तथाचार्थप्रत्ययानुकूलशक्तिरेव शब्दस्यार्थेन संबन्धः ।

स च न केनापि पुरुषेण कल्पितः । नहि तादृशं पुरुषं कमपि वयमुपलभामहे न वा स्मरामः । यदि हि पुरुषः कोऽपि संबन्धा स्यात् अवश्यं स स्मर्तव्यः । नहि देवदत्तादिनामसंबन्धिनः पुरुषस्य स्मरणं विना अयं देवदत्तशर्मेति निश्चिनुमः । नहि “वृद्धिरादैच्” सूत्रं तत्कर्तारं च पाणिनिं अस्मरन्तः “वृद्धिर्यस्याचामादिः”—इत्यादौ वृद्धिशब्दस्यार्थं जानन्ति ।

किंच संबन्धा पुरुषो यदि न प्रत्यक्षसिद्धः यदि च न स्मृतः यदि च प्रमाणान्तराणि तत्साधकानि न सन्ति तर्हि कथं स ऊरीकर्तुं योग्यः ?

वृद्धा हि स्वार्थेन मध्यमवृद्धादिभिः शब्दैः सह संव्यवहरमाणा अस्माभिर्दृश्यन्ते । तद्यवहारं दृष्ट्वाऽस्य पदस्यायमर्थ इति गृह्णन्तीति सत्यामुपपत्तौ नार्थापत्त्यपि संबन्धः पौरुषेय इति भवति कल्पना ।

किंच त्रयो लोकाः त्रयो वेदाः इतिहासपुराणादीनि च बहूनि शब्दप्रयोगस्य विषयाः युगशतेनापि गोचरयितुमशक्या विद्यन्ते । तत्र सर्वत्रापि बहूनां कथं सङ्गमेनैकवाक्यतया सङ्केतकल्पनं संभवति ।

अस्य पदस्यायमर्थ इति सङ्केतोऽपि केनच शब्देन खलु बहुभिः करणीयः । तच्चैदकृतसंबन्धैः पदैः, तर्हि कथं संबन्धकल्पनं संभवति ? यदि कृतसंबन्धैः तर्हि तत्र संबन्धकरणं यद्यन्येन तदा तस्य केन तस्य केनेत्यनवस्थात्राऽसमाधेयो समा-

पतति । तदवश्यं के च नित्यसंबन्धाः शब्दा अङ्गीकरणीया इत्यलमर्धजरतीयन्या-
याश्रयणेन । तथाच शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वेनापि न वेदस्यानाप्तप्रणीतत्वादिकम् ।

एतेन—वेदपौरुषेयत्वमपि परास्तम् ; कर्तुरस्मरणात् । यथाहि लोके प्रमाणा-
न्तरेणार्थमुपलभ्य काव्यानि विरच्यन्ते न तथा वेदो रचयितुं शक्यते । तदुक्तं—
“धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्” इति । तन्नवार्तिकेऽप्युक्तम्—

“प्रपाठकचतुष्पष्टिनियतस्वरकैः पदैः ।

लोकेष्वप्यश्रुतप्रायैः ऋग्वेदं कः करिष्यति” इति ।

अत्र च वाक्यार्थस्य पदार्थेभ्य एव प्रतीतिर्न तु पदसङ्घातात्मकवाक्येनेति ना-
वाक्यार्थानित्यत्वेनापि वेदस्याप्रामाण्यमिति सर्वथा प्रमाणान्तराविषयत्वादवा-
धितार्थविषयत्वात्कारणदोषाभावाच्च न वेदस्याप्रामाण्यमिति वेदः प्रमाणमेवेति चेद-
द्वितीयनियमोऽप्युपपन्न एव ।

यदत्र भाष्यकारैः स्फोटवादनिरासादिकं बहूपक्षितं तत्सर्वमपि सूत्रारूढमेव ।
“सूचनात्सूत्रमुच्यते” इति कथंचित्सूत्रकारेण सूचितानां सर्वेषामपि भाष्यकारै-
खनीयत्वात् । यथा—“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति ब्रह्मविचारे प्रतिज्ञातेऽप्या-
त्मान्तःकरणयोः परस्पराध्यासस्य ब्रह्मशब्दमहिम्ना सूचितस्य व्यवस्थापनेनाध्यास-
भाष्यं शङ्करभगवत्पादानाम् ।

एवंच या शङ्करभगवत्पादैः शरीरात्मत्वनिरासः शबरस्वामिनां न सूत्रारूढ-
इत्युक्तिः सा स्पष्टं तादृशसूत्राभावात्कथंचिदुपपद्यत एव । “एक आत्मनः शरीरे-
ऽभावात्” इति सूत्रं तु शरीरातिरिक्तत्वादिना नित्यशुद्धबुद्धमुक्तासङ्गस्वरूपनिरूप-
णार्थमपेक्षितमेव ।

वस्तुतस्तु—क्षणिकविज्ञानादिरूपत्वनिरासेन शबरस्वामिना स्थिरविज्ञानात्मत्व-
मुपपन्नमिति यत्सूचितं न तत्सूत्रारूढम् । देहातिरिक्तविज्ञानाश्रयात्मस्वरूपेणापि
कर्मानुष्ठानादिसिद्ध्या यज्ञायुधिवाक्यस्य प्रत्यक्षाबाधितत्वसिद्ध्या च तावत्पर्यन्तं सूत्र-
तात्पर्यकल्पनस्यायोगात् । उपनिषदर्थवादलोक्तिरपि तादृशात्मस्वरूपाभिप्रायेणैव ।
तादृशमेवात्मस्वरूपं जैमिनेरभिमतमिति उत्तरमीमांसागतेन “शेषत्वात्पुरुषार्थवादो-
यथाऽन्येष्विति जैमिनिः” इति सूत्रेण सिध्यति । अतएवोक्तं श्लोकवार्तिके—

“इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या ।

दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥” इति ।

सर्वथा च मीमांसाशास्त्रमिदं वेदार्थविचाररूपं देहातिरिक्तात्मस्वरूपवेदप्रामा-
ण्यादिकमेवोपजीव्य वरीवर्तात्यास्तिकदर्शनतामेवार्हति ।

यत्तु—नवमाध्यायादौ शब्ददेवतात्वसमर्थनं देवताविग्रहनिरासादिकं च तदपि
दिकेषु शब्देषु श्रद्धातिशयं प्रकाशयितुमेव, नतु देवताविग्रहं निरसितुम् ।
“वज्रहस्तः पुरन्दरः” इत्याद्यर्थवादानां स्तावकत्वेनोपक्षयाच्च देवताविग्रहादौ तात्प-
र्यमिति खल्लुक्तं तत्र; अर्थवादस्य प्रमाणान्तराविरोधे प्रतीयमानार्थेऽपि प्रामाण्यं
प्राप्यत इति प्रथमाध्यायप्रथमपादगतनित्यत्वाधिकरणे “लिङ्गदर्शनाच्च” इति सूत्रे
न्याय्यकारैर्निरूपितम् । इयं हि तदीया वचनव्यक्तिः “लिङ्गं चैवं भवति” “वाचः
देवतारूपनित्यया” इति । अन्यपरं हीदं वाक्यं वाचो नित्यतामनुवदति । तस्मान्नित्यः
वेतिब्दः इति ॥

अत्र च पूर्वमीमांसायां वादरायणस्य उत्तरमीमांसायां जैमिनेश्च कीर्तनात् वस्तु-
वैयर्थ्योभयोरप्यविरोध एव । आपाततत्त्वधिकारिभेदमनुसृत्य केचन विरोधाः प्रतीता
रैर्ले. पि न ते गणनीयाः । सङ्कर्षकाण्डेन च देवताविग्रहादिस्वीकारात्सूचित एव वस्तु-
वैयर्थ्याऽविरोधो जैमिनिनापि । एवमपि पूर्वोत्तरमीमांसयोर्विषयभेदात्स्वरूपतो
यासद एव ।

वार्तिककारास्तु यत् अर्थवादधिकरणे “एतेनोपनिषदो व्याख्याताः” इत्यु-
पनिषदां जीवादिस्तावकतयोपयोगमभिप्रयन्ति न तदपि वस्तुगत्या । अतएव
वार्तिके—

“दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥”

इत्युक्तम् । वार्तिककाराणां यः सिद्धान्तः प्रौढिमात्रनिबन्धनः सर्वेषामपि
नित्यतत्त्वानां आस्तिकानां च दर्शनानां धर्मे पर्यवसानमिति तदभिप्राय एवायमुप-
पादार्थवादत्ववाद इति “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति सुष्ठु सूत्रयामास ।

स च धर्मः साधनेतिकर्तव्यतान्यतररूपः । तत्र साधनसमर्पकत्वेन यजिधातुः
नित्यत्वात्वाक्यानीतिकर्तव्यतासमर्पकत्वेन धर्मप्रमाणानि । स्वर्गकामपदं तु यद्यपि न
नित्यत्वादोर्बोधकम् ; फलस्य धर्मत्वाभावात्, अनुष्ठेयस्योपादेयस्यैव धर्मत्वात्, तथाच
यागकरणिककृतिस्तस्याः फलसंबन्धं विना तदनुष्ठानासंभवात्तत्संपादकतया धर्मे
राणं भवति ।

एवंच प्रथमाध्यायप्रथमपादेन सामान्यतः शब्दनित्यत्ववेदापौरुषेयत्वनिरूपणेऽपि

विधिवाक्यमात्रप्रामाण्यमेव दृढं निरूपितं भवति । अतएवास्य विधिपादे इति षष्ठ्यति
नाम ।

“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति चोदनापदप्रयोग एतदर्थमपि । दृश्यते तत्र
प्रतिपादमादौ सूत्रे सामान्यतः स्वविषयसूचनमपि । यथा द्वितीयपादे अतदर्थः “अ
नाम् । तृतीयपादे अशब्दम् । चतुर्थपादे अपि वा नामधेयम् । इति ॥ इत्यकहो

तत्सिद्धं—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः तत्र वेद एव प्रमाणम्, वेदः प्रमाणमेवेत्यमि
तदर्थश्च विचारेणैव भवति, विचारश्चायं गुरुकुल एव कर्तव्यः । तत्संपादितमेव पञ्चम
र्थज्ञानं क्रतुफलं साधयति न भाषान्तरादिसंपादितं भारताद्यर्थज्ञानवदिति सर्वस्य एवं
नवद्यमिति ।

तानि च विधिवाक्यानि षड्विधानि विद्यन्ते, यथा (१) “अग्निहोत्रं जुहोति” न भू
(२) “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” (३) “दध्ना जुहोति” (४) “दध्नेन्द्रि
कामस्य जुहुयात्” (५) “सोमेन यजेत” (६) “सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चस्येति
कामः” इति ।

तत्र प्रथमविधावग्निहोत्राभिन्नहोमकरणिका भावनेति बोधः । सर्वत्र द्वितीय
भावनायामाख्यातार्थे असति बाधके धात्वर्थस्यैव करणत्वेनान्वयः । अयं ताया
नियमः सर्वथा प्रथमविधौ परिपाल्यते । अग्निहोत्रमिति द्वितीयाविभक्तिस्तु
णलमेव बोधयति लक्षणया ।

द्वितीयविधौ त्रिहोत्राभिन्नहोमकरणिका स्वर्गभाव्यका भावनेति बोधः
अत्रापि यद्यपि भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वम् । एवमपि धात्वर्थकरणत्ववद्भावना
फलविशेषसंबन्धोऽप्यधिको विद्यत इति प्रथमविध्यपेक्षया द्वितीयविधिगुरुः ।

तृतीयविधौ तु दधिकरणिका होमभाव्यका भावनेति बोधः । अत्र तु त
करणत्वेनान्वयात्, धात्वर्थस्य च भाव्यत्वेनान्वयात्, पूर्वोक्तनियमस्य सङ्गो
क्रियत इति विधिद्वयापेक्षया गुरुभूतस्तृतीयविधिः ।

चतुर्थविधौ दधिकरणिका होमाश्रिता इन्द्रियभाव्यका भावनेति बोधः । तृतीय
तु दध्नाः करणत्वेऽन्वयः भावनायाः फलसंबन्धश्चाधिक इति विधित्रयापेक्ष
गौरवम् ।

पञ्चमविधौ सोमविशिष्टधात्वर्थकरणिका भावना इति बोधात् तत्र च विधि
करणत्वेनान्वयात् विधिचतुष्टयापेक्षया गौरवग्रस्तोऽयं विधिः ।

इति षष्ठविधौ तु सौर्यचरुविशिष्टवागकरणिका ब्रह्मवर्चसभाव्यका भावनेति बोध इति
लसंवन्धोऽप्यधिक इति सर्वापेक्षया दुर्बलोऽयं विधिः ।

ते तत्र सति संभवे प्रथमविधिरेवाश्रयणीय इत्यत्र तत्प्रख्याधिकरणं गमकम् । तत्र
इत्यर्थः “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्राग्निहोत्रपदस्य अग्नये होत्रमिति व्युत्पत्त्या अग्न्यु-
॥ इत्यकहोमविधानमाशङ्क्य अग्निदेवतायाः प्रमाणान्तरप्राप्तत्वादग्निहोत्रपदं कर्मना-
ग्नयेत्येयमिति निरूपितम् । तथाच प्रथमविध्याश्रयणं नामधेयपक्षे देवताविधानपक्षे
पञ्चमविधिः “सोमेन यजेत” इतिवदिति नामधेयपक्षे लाघवं सिद्धमेव ।

सर्वम् एवं द्वितीयविधौ चतुर्थविधौ षष्ठविधौ चैकस्मिन्वाक्ये प्रसक्ते द्वितीयविधिरेवा-
करणीय इत्यत्र उद्भिदधिकरणं गमकम् । तत्राधिकरणे उद्भिदपदस्य उद्भिद्यते-
होतिर्न भूमिरिति व्युत्पत्त्या खनित्रद्रव्यपरत्वमङ्गीकृत्य “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्”
उद्भिदेवत्, “सौर्यं चरं निर्वपेत्” इतिवद्वा, चतुर्थविधित्वं षष्ठविधित्वं वा पूर्वपक्ष-
वर्चोद्भिदपदस्य नामधेयत्वेनान्वयाद्वितीयविधिरेव स्वीकृतः उद्भिन्नाग्नौ यागेन पशुं
दिति ।

तत्र पञ्चमप्रथमविध्योः प्रसक्तयोः प्रथमविधिस्तत्रैव युक्तः यत्रोपपदार्थस्य द्रव्यस्य
ताया वा प्रमाणान्तरेण प्राप्तिः यथा “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्र । तथाच
सोमेन यजेत” इत्यत्रापि सोमशब्दस्य नामधेयत्वे प्रथमविधिः सोमस्य सोमल-
रत्वे पञ्चमविधिरिति स्थितेऽपि पञ्चमविधिरेव स्वीकृतो न प्रथमविधिः, सोम-
याः प्रकृतयागे प्रमाणान्तरेण प्राप्त्यभावात् ।

एवं द्वितीयचतुर्थविध्योरपि तत्रैव द्वितीयविध्याश्रयणम्, यत्रोपपदं यौगिकम् ।
“उद्भिदा यजेत पशुकामः” इत्यत्र । तत्र ह्युद्भिदपदं पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुभ-
ये यौगिकमेव । एवंच “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” इति वाक्ये उपपदस्य
पदस्य यौगिकत्वाभावाच्चतुर्थविधिरेव स्वीक्रियते न द्वितीयविधिः ।

इत्येनेनाभिचरन् यजेत” इत्यत्र तु श्येनपदस्य रूढत्वेऽपि द्वितीयविधिरेव
प्रीयते तत्र तु तस्य वाक्यस्यानन्तरवाक्ये “यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं
यं निपत्यादत्ते” इति श्येनस्यैवोपमानोपमेयभावानुपपत्त्या श्येनशब्दस्य नाम-
वाङ्गीकारस्यैव युक्तत्वात् ।

दयं निष्कर्षः—उपपदार्थस्य नामत्वेनान्वये धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तौ
दाभावे प्रथमविधिः, तत्सत्त्वे तु द्वितीयविधिः ।

उपपदार्थस्य द्रव्यत्वेन देवतात्वेन वाऽन्वये धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ फलवान्
पदाभावे तृतीयविधिः फलपदसत्त्वे चतुर्थविधिः । विशेषः

उपपदार्थस्य द्रव्यत्वेनान्वये धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तौ फलपदाभावे प एते
मविधिः फलपदसत्त्वे तु षष्ठविधिरिति । नियो

तथाच धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेण पूर्वतनवाक्येन प्राप्तौ कर्मत्वेनान्वयः य येषु
“दध्ना जुहोति” इत्यत्र । तद्वि वाक्यं “अग्निहोत्रं जुहोति” इति पूर्वतनवाग्येन
प्राप्तहोमोद्देशेनैव दधिरूपद्रव्यविधायकम् । येषु

प्रमाणान्तराभावे तूपपदार्थस्य नामधेयत्वे अग्निहोत्राऽभिन्नयागकरणिका अग्निन्द्र
नेति बोधः । उपपदार्थस्य द्रव्यपरत्वे त्वेकस्य भावनायां धात्वर्थस्य सोमस्य चोभ उत्प
करणत्वेनान्वयो न युक्त इति प्रतिपदाधिकरणे निरूपितमिति उपपदे मत्वर्थलक्षः,
मङ्गीकृत्य सोमविशिष्टयागकरणिका भावनेति बोध इति विशेषः । अत्र

प्रतिपदाधिकरणे यत्रोपपदार्थो धात्वर्थश्च प्रमाणान्तरेणाप्राप्तौ तत्र प्रा
भावनायां करणमेव समर्प्यते । तथाच “सोमेन यजेत” इत्यादिषु सोम वि
स्वर्गसाधनं यागोऽपि स्वर्गसाधनमिति पूर्वपक्षे एकस्य फलस्यैकमेव मुख्यं सा त्र
मङ्गीकरणीयम्, इतरन्तु यत्फलसाधनं तस्यैवोपकारकमिति निरूपितम् । ति

तथाच धात्वर्थस्य फलभावनायां करणत्वे सोमस्य यागसाधनत्वेनैवाऽऽग्रिह
युक्तः । तथाच सोमेन यागं यागेन फलं कुर्यादिति वाक्यार्थे “सोमेन यजेत”
इत्यत्र वर्ण्यमाने आख्यातद्वयमपेक्षितं भवतीति सोमशब्दस्य सोमविशिष्टोऽ ति
तथाच सोमविशिष्टयागकरणिकेत्यादिवोधस्वीकार आवश्यक एव । “दध्ना जुहोति”
इति तृतीयविधौ तु न मत्वर्थलक्षणाऽपेक्षिता । धात्वर्थस्य प्राप्तत्वेन दधिम तु
करणत्वेनान्वयेन धात्वर्थस्य भाव्यत्वेनैवान्वयेन दध्ना होमं कुर्यादिति विनैवाख्यो प्रा
द्वयं वाक्यार्थवर्णनसंभवात् । कि

“सोमेन यजेत” इत्यत्र तु न तृतीयविधिः संभवति; धात्वर्थस्य यागस्य करणं
तनेन केनापि वाक्यान्तरेणाविधानात् । यद्यपि “सोमेन यजेत” इत्यत्र पूर्वपक्ष
चक्रं पदं नास्ति; तथापि भावनास्वाभाव्यात्सामान्यरूपेण फलस्यापि तत्र बोधेष
पेक्षित एव । त

भावना हि नियमेन अंशत्रयविशिष्टा । तच्चांशत्रयं साध्यं साधनं इतिकर्तव्यत्वं
च । तत्र केषुचन वाक्येषु सामान्यतः यत्किञ्चिद्भाव्यकेति फलादेरन्वयः प्र

फलवाचकपदाभावः, क्वचित्तु स्वर्गभाव्यकेति फलादेर्विशेषरूपेणान्वय इति परं
विशेषः । सर्वथा च विधिः षड्विध इत्युपपन्नमेव ।

ये प एतेषु षड्विधेषु विधिषु केचनोत्पत्तिविधयः केचनाधिकारविधयः सर्वेच प्रायेण
नियोगविधय इति विशेषोऽत्रानुसंधेयः ।

य येषु वाक्येषु न फलसंबन्धस्तेषामुत्पत्तिविधित्वम् । यथा—“अग्निहोत्रं जुहोति”
नवागोमेन यजेत” इत्यादीनाम् ।

येषु तु फलसंबन्धस्तेऽधिकारविधयः । यथा—“अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः”
आग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” “सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः” इत्यादयः ।

चोऽ उत्पत्तिर्नाम साधनस्वरूपं, तद्वोधको विधिरुत्पत्तिविधिः । अधिकारः फलसं-
र्थाद्धः, तद्वोधको विधिरधिकारविधिः ।

अत्र यदुद्देशेन यद्विधीयते तस्य तत्साधनम्, यथा स्वर्गस्य यागः, होमस्य
प्रदं । अत्रोद्देश्यं फलं, विधेयं साधनं, इत्युत्सर्गः । तथाच उद्देश्यविधेयभावग्रह-
सोम विधिविवेकः संपादनीयः ।

यं स तत्र धात्वर्थोत्पत्तिवाक्ये उद्देश्यवाचकपदाभावान्नोद्देश्यविधेयभावस्य स्पष्टं प्रती-
ति न तस्य विनियोगविधित्वम् । “दध्ना जुहोति” “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्”
नैवाऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” इत्यादीनां तु विनियोगविधित्वमविवादमेव ।

न यन्नेनियोगो नाम अङ्गाङ्गिभावः । अङ्गि उद्देश्यं, अङ्गं विधेयम् । तत्र चोद्दे-
शोऽ द्वितीयाविभक्त्या विधेयत्वं तृतीयादिश्रुत्येति विषयः सविस्तरं तृतीयाध्याये
जुहोतिष्यते ।

दध्ना तु—अङ्गवाक्यानि प्रधानवाक्यं चैकीकृत्यैतत् कर्म कृत्वैतत् तत्कर्म कृत्वैत-
नैवाख्यं प्रयाजादिभिरुपकृत्याङ्गान्तरमपि कृत्वा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यङ्गप्रधा-
नकृत्यतया महावाक्यं कल्प्यते तदेव प्रयोगविधिशब्देन व्यपदिश्यते । अयमपि
यागस्य स्वरं पञ्चमाध्याये विचारित एव पूर्वमीमांसायाम् ।

यत्र पूर्वेषामपि विधीनां सामान्यलक्षणं त्वप्राप्तार्थविषयत्वम् । प्रमाणान्तरानधिग-
तत्र बोधेषयत्वमिति यावत् । यो विधिः यत्प्रमाणान्तरानधिगतं विषयीकरोति तत्र
तस्य विधित्वम्, यथा “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्र होमस्वरूपे, “अग्निहोत्रं
इति कर्तृत्स्वर्गकामः” इत्यत्र अग्निहोत्रस्य स्वर्गसाधनत्वे, “दध्ना जुहोति” इत्यत्र
रन्वयःकरणत्वे । एवमन्यत्राप्युच्यते ॥

सोऽयं विधिस्त्रिविधः—अपूर्वविधिः, नियमविधिः, परिसङ्ख्याविधिश्चेति ॥
 “विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति । तत्र चाऽन्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति
 कथ्यते ॥” इति प्राचीनानामपूर्वविध्यादिलक्षणम् ।

तत्रापूर्वविधावप्राप्तार्थविषयकत्वं विशदमेव वर्तते । नियमविधावपि पक्षे ३
 मस्यैव विधानाद्विधिसामान्यलक्षणमनपेतमेव । परिसङ्ख्याविधावप्यप्राप्त्या
 रव्यावृत्तेस्तत्पर्यविषयत्वात् लक्षणं सङ्गच्छत एव ।

तत्रापूर्वविधेरुदाहरणम्—“अग्निहोत्रं जुहोति” “अग्निहोत्रं जुहोति”
 कामः” इत्यादिकम् । नियमविधेस्तु “दध्ना जुहोति” इत्यादिकमुदाहरणम् ।

होमस्तदाक्षिप्तयागो वा द्रव्यं विना न भवतीत्यर्थापत्तिप्रमाणेनैव
 द्रव्यस्य सिद्धत्वात् “दध्ना जुहोति” इति दधिविधिः, उक्तविधयाऽर्थापत्ति-
 द्रव्यान्तरस्य प्राप्तिव्यावर्तनद्वारा द्रव्यान्तरप्राप्तिकाले पक्षाप्राप्तदधिविधिलि-
 धिरिति युक्तमेव । सर्वे द्रव्यविधयो नियमविधय इति सिद्धान्तस्याप्ययमेव प्र-
 धीयते ।

“व्रीहीनवहन्ति” इत्युदाहरणान्तरमपि प्रसिद्धमेव । तत्रावघातो
 विधीयते । अवघातेन हि वैतुष्यं भवतीति लोकेत एवावगतम् । तथापि
 नखविदलनादिसाधनान्तरस्यापि प्राप्त्या तद्व्यावर्तनेन पक्षाप्राप्तावघातनियम-
 यमविधिलमुपपद्यते ।

नियमविधिस्थले सर्वत्र साधनान्तराननुष्ठानेन विहितस्यैवानुष्ठानात्किम्
 सुत्पद्यते, तदेव नियमापूर्वमिति कथ्यते । नियमापूर्वस्य च यदि नियम-
 वघातादिकं क्रलङ्गं यदि वा क्रतूपकारकं तर्हि क्रतुफलजनन एवोपयोग-
 अवघातदध्यादेरर्थज्ञानस्य च नियमापूर्वे । यदि नियम्यमानस्य स्वतन्त्र-
 तर्हि नियमापूर्वस्यापि स्वयोग्यं स्वतन्त्रफलान्तरमेव । यथा “प्राङ्मुखो
 भुञ्जीत” इत्यादौ प्राग्देशकत्वादित्यनियमानाम् ।

परिसङ्ख्याविधेरुदाहरणं “इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीम-
 इत्यादिकम् । तत्र हि इमामगृभ्णन्निति मन्त्रेणाश्वरशनाग्रहणं कर्तव्यमिति
 अयं च मन्त्रो विनाऽपीमं विधिं स्वसामर्थ्येन रशनाग्रहणार्थमेव भवति
 मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनेनैव साफल्यम् । अनेन च रशनाग्रहणं
 इति स्पष्टमेव सर्वेषाम् । तथाच किमर्थमयं विधिरिति शङ्कायां मन्त्रसामर्थ्य-
 मन्त्रविनियोगे ह्यत्राश्रीयमाणेऽश्वरशनाग्रहण इव गर्दभरशनाग्रहणेऽप्ययं मतिः

प्राप्नुयात् । यस्मिन्कर्मण्ययं मन्त्रो विद्यते तस्मिन्कर्मणि गर्दभरशनाग्रहणं अश्वरशनाग्रहणमुभयमपि विद्यते । अतोऽश्वरशनाग्रहणे गर्दभरशनाग्रहणे चोभयत्र प्राप्तस्य गर्दभरशनाग्रहणतो व्यावृत्तिपूर्वकमस्य विधेरश्वरशनाग्रहणमनेन मन्त्रेण कर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तत्वात्परिसङ्ख्याविधिरयमिति युक्तमेव ।

ननु नियमपरिसङ्ख्याविध्योः को विशेषः, यदुभयत्रापीतरनिवृत्तिरेव गम्यते । यथा “दध्ना जुहोति” इत्यत्र दध्नैव जुहोति नान्येनेति “इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते” इत्यत्राप्यश्वरशनाग्रहणमेवानेन मन्त्रेण कर्तव्यं न गर्दभरशनाग्रहणमपीति चेत् ।

अत्रेदं समाधानम् । विकल्पेन प्राप्तानां मध्ये इतरव्यावृत्तिर्यत्र स्थले भवति तत्र नियमविधिः, समुच्चयेन प्राप्तानां मध्ये इतरव्यावृत्तिर्यत्र भवति तत्र परिसङ्ख्याविधिरिति तयोर्विषयविवेक इति केचित् । इदं तु “नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ” इति लक्षणवाक्येन स्पष्टमेव प्रतिभाति ।

इतरे तु नियमविधावितरव्यावृत्तिरार्थिकी, परिसङ्ख्याविधौ तु शाब्दीति वर्णयन्ति ।

एतेषां मते इमामगृभ्णन्निति विधिवाक्यस्य इमामगृभ्णन्निति मन्त्रेण गर्दभरशनाग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । एवं “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” इत्यत्रापि पञ्चेतरपञ्चनखा अभक्ष्या इति वाक्यार्थोऽनुसंधेयः ।

यत्तु अत्रापूर्वविध्यादीनां लक्षणस्य दुष्टत्वादुष्टत्वादिविचारलक्षणान्तरादिस्वीकरणतन्निरासादिकं विधिरसायनभाट्टदीपिकादिगतं विस्तरभयान्न तदत्रोपक्षिप्यते ।

सर्वथा विधिसामान्यलक्षणं विधित्रयसाधारणम् । विधित्रयमपि प्रागुक्तप्रकारेण षड्विधमित्यादिकमुपपन्नमेवेति मन्तव्यम् ।

स पुनरपि द्विविधः । उपदेशरूपोऽतिदेशरूपश्चेति । तत्र पूर्वमीमांसायाः प्रथमषट्केनोपदेशविधेर्विचारः उत्तरषट्केनातिदेशविधेरिति विशेषस्तत्र तत्र निरूपयिष्यते ।

तत्र प्रथमाध्यायेन सार्थवादस्य समन्त्रकस्य च विधिवाक्यस्यैव प्रामाण्यं विचार्यते । तत्र विधिमन्त्रयोः फलपदादिवद्विधिप्रामाण्य एवान्तर्भावादर्थवादप्रामाण्यादिविचारो द्वितीयपादे स्मृतिप्रामाण्यवादस्तृतीयपादे नामधेयप्रामाण्यवादश्चतुर्थे इति विभागो न युक्त इति प्राभाकरा मन्यन्ते ।

भाट्टस्त्वर्थवादानामपि स्वतःप्रामाण्यमिति वदन्ति । तेषामयमाशयः—विधि-
नाम प्रेरणा शब्दभावेनेति च पूर्वमेव निरूपितम् । एवंच भावनालसामान्यात्
साप्यार्थभावनानावदंशत्रयमपेक्षते । तत्र शाब्दीभावनाया भाव्यमार्थभावना, करणं
लिङादिज्ञानम् । विहितस्य प्राशस्त्यज्ञानमिति कर्तव्यता ।

अयं भावः—लिङ्घटितवाक्यश्रवणानन्तरं धात्वर्थे केचन प्रवर्तन्ते केचिन्न
प्रवर्तन्त इत्यनुभवसिद्धम् । तत्र किं निमित्तमिति चेदिष्टसाधनत्वज्ञानं तदभावश्च
कारणमिति केचिद्वदन्ति । नैतद्युक्तम् ; “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इति
वाक्यश्रवणानन्तरं सत्यपि यागे इष्टसाधनमिति ज्ञाने प्रवृत्त्यदर्शनात्, नित्यकर्मस्व-
फलेष्विष्टसाधनत्वज्ञानाभावेऽपि प्रवृत्तिदर्शनाच्च । फलेच्छां विना क्रियमाणानामेव
नित्यकर्मत्वात् । अतो बलवदनिष्ठाननुबन्धिलयोग्यत्वज्ञानतदभावावेव तन्निमित्तम् ।
व्यक्तं चैतद् भाट्टरहस्यादाविति खण्डदेवानुयायिनः ।

परे तु—विधिना व्यापारसामान्यबोधेऽपि व्यापारविशेषाज्ञानान्न विधिवाक्य-
श्रवणानन्तरमेव प्रवृत्तिरिति मन्यन्ते । तदत्र मतद्वये यन्निमित्तमुपपादितं तदेवे-
तिकर्तव्यतात्वेन शाब्दभावनायामन्वेति ।

तत्र प्रथमदले यद्वलवदनिष्ठाननुबन्धिलयोग्यत्वमुक्तं तदेव प्राशस्त्यं नाम ।
तच्च प्राशस्त्यं यद्यपि न विधिवाक्ये केनापि पदेन गम्यते तथापि विधेः प्रवर्त-
कत्वं अन्यथा न संभवतीति लक्षणया प्राशस्त्यमपि विधेरर्थ इत्यङ्गीक्रियते ।

यथा लोके—अत्युदारचरितस्य परमकारुणिकस्य निखिलोपकारार्थमात्मानमपि
विनियुञ्जानस्य प्रत्युपकारानपेक्षिणः परमधार्मिकस्य आप्तकामस्य च पुरुषस्य “इदं
कर्म कुरु” इति वाक्यं श्रुत्वा विनापि तत्र कर्मणः स्पष्टं प्राशस्त्यबोधकपदान्तर-
मिदं कर्म मम प्रशस्तमिति बुद्धिर्जायते, तत्र तदीयविधिशब्दस्यैव लक्षणया सोऽ-
प्यर्थ इति कल्प्यते तद्वत् “श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे” इत्युक्तीत्या सत्यकामसत्यसङ्क-
ल्पत्वादित्यनिरशयनिखिलगुणगणरत्नाकरस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य भक्त-
वत्सलस्य धर्मैकवशंवदस्य भगवत आज्ञारूपवेदवाक्यश्रवणानन्तरमपि विनैव
प्राशस्त्यबोधकपदान्तरं यागादिप्राशस्त्यबुद्धिर्भवत्येवेति लक्षणया विधेरेव सोऽप्यर्थ
इत्यङ्गीकारे न कोऽपि दोषः ।

अत्रैवमाशङ्का भवति—विधिरेव प्राशस्त्यमपि यदि लक्षणया गमयति, तर्हि
“वायव्यः श्वेतमालमेत भूतिकामः” इति विधिवाक्यानन्तरं “वायुर्वै क्षेपिष्ठा

देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति” इत्यर्थवादो विफलः संपद्येत । अयं ह्यर्थवादः—वायुदेवताकत्वेन वायव्ययागः प्रशस्त इति प्राशस्त्यलक्षणार्थ इति हि मीमांसकानामुद्घोषः । तथाच यद्यर्थवादः प्राशस्त्यलक्षकस्तर्हि विधेरेव प्राशस्त्यार्थत्वं न युक्तं, यदि विधेरेव प्राशस्त्यार्थत्वं तर्ह्यर्थवादस्य प्राशस्त्यलक्षकत्वं नोपपद्यत इति ।

तत्रेदं समाधानम्—कुत्रचिद्विधिः प्राशस्त्यं लक्षयति यत्र विध्यनन्तरमर्थवादस्य नाम्नानम् । कुत्रचित्त्वर्थवादः, यत्र स आम्नायते इति विवेकेन हि सर्वमिदमुपपद्यते ।

मीमांसाकौस्तुभकारास्तु—अर्थवाद एव प्राशस्त्यं लक्षयति सर्वत्र न कुत्रापि विधिः । निरर्थवादविधिस्थलेऽप्यतिदेशात्प्राकृतस्यार्थवादस्योपस्थित्या प्राशस्त्यबोधोपपत्तिरिति—निरूपयन्ति ।

अयमाशयः—“इदमौषधं स्वीकुरु आरोग्यकाम !” इति भिषग्वाक्यश्रवणमात्रेण हि रोगिणो नौषधं सेवितुं तात्कालिकारुचिपथ्यस्वीकारादिक्लेशादिकमनुसन्धधाना उत्सहन्ते । इदमौषधमन्यादृशम् एतदौषधस्वीकारेणैव राजापि वर्षचतुष्टयमनेन रोगेण पीड्यमानो भिषगन्तरैरौषधान्तरैश्च बहुचिकित्सनेनापि पूर्वमारोग्यमविन्दन् दिनचतुष्टयेन दृढकायो योजनचारी यथाकालभोजी यथानियमं सर्वराज्यकार्यादिनिर्वाहकुशलोऽरोगश्च संवृत्त इत्यादिस्तुतिवाक्यश्रवणसमनन्तरं त्वत्युत्कटेनोत्साहेन मात्रयाप्यरुच्यादितात्कालिकक्लेशजातमविगणय्य तदौषधं शिरसा समाद्रियन्ते रोगिण इति प्रसिद्धमिदं सर्वेषाम् ।

तदनेनावगम्यते न विधिवाक्यमात्रेण स्वारसिकी दृष्टफलेष्वपि कर्मसु प्रवृत्तिरन्तरा प्ररोचनावाक्यान्तरमुपजायत इति । तथाच दृष्टफलेष्वेव प्रवृत्त्यर्थं पृथक्प्ररोचनावाक्यान्तरं यद्यपेक्षितं भवति तदा कैव कथा अदृष्टफलेषु यागादिषु प्रवृत्त्यर्थं विशेषतः प्ररोचनावाक्यान्तरमपेक्षितं भवतीति । तच्च प्ररोचनावाक्यं प्रत्यक्षमात्रातमातिदेशिकं वेत्यन्यदेतत् ।

वस्तुतस्तु—कुत्रचित्केवलविधिरिव कुत्रचित्केवलार्थवादोऽपि वर्तते । तत्र केवलार्थवादस्थलेऽर्थवादः कस्य कर्मणः प्राशस्त्यं लक्षयेत् ? विहितस्य खलु प्राशस्त्यमर्थवादेन बोधनीयं, नच विधिविद्यत इति शङ्कायामिदमेव समाधानं केषाञ्चन वृत्तिकारादीनां यदर्थवाद एव विधिरपि भवतीति । इदं तु मतं न सङ्गतम्;

वार्तिककारैरर्थवादेन विध्यन्तरकल्पनस्यैव तत्राङ्गीकारात् । तथाच तेन न्यायेन निरर्थवादविधिस्थलेऽपि कल्पितार्थवादान्तरैरेव स्तुतिरुपपद्यत इति विधेरेव व्यापारद्वयाङ्गीकरणं नावश्यकम् । यत्तु भामत्यां दर्विहोमन्यायेन विधिरेव प्राशस्त्यस्यापि बोधक इत्युक्तम्, तत्प्राचीनमतानुसारीति न दोषः । सर्वथा च विधिः पुरुषं यागादिषु प्रवर्तयितुं कर्मणः प्राशस्त्यमन्यतो बोध्यमानमपेक्षत इति तदपेक्षितप्राशस्त्यबोधनद्वारा विधिवाक्यैकवाक्यतां भजदर्थवादवाक्यमपि धर्मे प्रमाणमेव ।

यद्यपि राजाज्ञासदृशो विधिर्विहितस्य प्राशस्त्यमपेक्षत इति न युक्तम् । नहि राजाज्ञायां लोके तत्कुत्राप्यपेक्षितं दृष्टविषयेऽपि; तथापि द्विविधा राजाज्ञा प्रजाहितार्था एका, अन्या क्षितिरक्षार्था च । तत्र द्वितीयायां प्राशस्त्यापेक्षाभावेऽपि प्रथमायां तदपेक्षाऽस्त्येव ।

परमात्मा हि भगवान् प्राणिनां कर्मानुसारेणैव प्राणिनं सुखिनं दुःखिनं संपादयितुमीष्टे, नहि भगवतोऽत्र स्वातन्त्र्यं किमपि विद्यते । अत एव हि भगवतो विषमत्वं निर्घृणत्वं वा न भवति । तदुक्तं वादरायणेन—“वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शनम्” इति । एवंच लोकहितार्थं शास्त्रस्य स्वाज्ञारूपस्य भगवता प्रवर्तितत्वादपेक्षत एव वैदिको विधिः पुरुषं प्रवर्तयितुं परकृतां विहितप्ररोचनाम् । तद्यदि वैदिकेनाप्यर्थवादेन प्रवृत्तिसहा प्ररोचना न जायते तर्हि पुराणेतिहासादिभिः सा संपादनीया ।

स्यादेतत् यदि कश्चिद्विश्रवणानन्तरमेव प्रवर्तते तद्विषयेऽर्थवादजन्यप्ररोचनायां किं फलम् ? एवं पुराणेतिहासादिजनितप्ररोचनाधीनैव यस्य यागादिकर्मसु प्रवृत्तिस्तस्यापि तया किं फलं भवति ? नह्युभयत्राप्यर्थवादस्योपयोगो विद्यत इति चेत्,

अत्रेदं वक्तव्यम्; “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति हि वाक्येन वेदेनैव धर्मज्ञानं संपादनीयं नतु भाषान्तरादिभिरिति न भाषान्तरादिसंपादितमर्थज्ञानं फलाय कल्पत इति च निरूपितम् । तथाच पुराणादितः संजातापि प्ररोचना वैदिकप्ररोचनां परिपोषयन्ती सती निराकाङ्क्षीभवति । तथाच पुराणप्ररोचनपरिपोषितवैदिकप्ररोचनात एव तत्रापि प्रवृत्तिसिद्ध्या न द्वितीयस्थले वैकल्यम् । विधिवाक्यश्रवणसमनन्तरमेव प्रवृत्तिस्थलेऽपि वेदमूलकतत्तदङ्गज्ञानपूर्वकतत्तदनुष्ठानेनैव स्वर्गसिद्ध्या प्रवृत्त्यङ्गशब्दभावनाङ्गप्राशस्त्यज्ञानमपि नियमेन वेदपूर्वकं संपादनीयम् । नह्य-

न्यथा प्रवर्तमानस्य फलं सिद्ध्यति । नहि वेदवाक्यं विना प्रकारान्तरेण संपादित-
मनुष्ठेयज्ञानं फलायेष्टे इति हि मीमांसकानां सिद्धान्तः ।

एतेन—पौराणविधिवाक्यानि मन्वादिवाक्यानि बोधायनादिसूत्राणि निबन्धा-
चारादयश्च **व्याख्याताः** । नहि पुराणश्रवणमात्रेण मन्वादिस्मृतिपठनमात्रेण
धर्मसूत्रमात्रपठनेन वा धर्मज्ञाः; किंतु सेतिहासपुराणस्मृतिसूत्रादिसहितस्य वेद-
वाक्यस्य मीमांसाशास्त्राध्ययनेन साकमध्ययनेन । अत एव पुराणादीनां मन्वादि-
स्मृतीनां च वेदमूलकत्वेनैव प्रामाण्यं नतु स्वतन्त्रमिति निरूपयिष्यते ।

तेच अर्थवादाः निन्दा-प्रशंसा-परकृति-पुराकल्परूपाः । निन्दार्थवादाः—निषेध-
वाक्यस्य शेषभूता भवन्ति । प्रशंसार्थवादास्तु—विधिवाक्यस्येति विवेकः ।
एतेन—परकृतिपुराकल्पावपि **व्याख्यातौ** । तयोः स्तुतिनिन्दान्यतररूपल-
नियमात् ।

अर्थवादैर्हि प्रशंसा न शब्दशक्त्या गम्यते, किंतु—तात्पर्याख्यवृत्त्या, लक्ष-
णया वा, प्रतीयमानास्त्वर्थाः केचन विवक्षिताः केचनाविवक्षिता भवन्ति । तत्र
निमित्तं तु—प्रतीयमानार्थस्य प्रमाणान्तरप्राप्तिप्रमाणान्तरबाधितत्वे । प्रमाणान्तरं
च यथायथं भवति ।

तत्र “अग्निर्हिमस्य भेषजम्” इत्यत्र प्रमाणान्तरप्राप्त्या न विवक्षा किंतु केवलं
स्तुत्यर्थं प्रमाणान्तरप्राप्तस्यैवानुवादः । “स प्रजापतिरात्मनो वषामुदखिदत्” इत्य-
त्रापि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरविरुद्धत्वात्स्तुत्यर्थमेव संभावनादिनाऽनुवादः । परकृ-
तिपुराकल्पयोस्तु प्रायेण प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात्स्वार्थेनाम्नानं तेन स्तुतिरपि । अत
एव—अर्थवादोद्धारेण वा स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमिति वार्तिकादिसिद्धान्त उपपद्यते ।

तथाच “**एतेन उपनिषदो व्याख्याताः** ।” इत्युपनिषदां अर्थवादलाङ्घी-
कारमात्रेण पूर्वमीमांसकानां वार्तिककारादीनामद्वैतमते विद्वेषो नोहितुमपि
शक्यते । सूचितश्चायमर्थः पूर्वमेव । एवंच—निन्दाप्रशंसयोरेव परकृतिपुराक-
ल्पयोरप्यन्तर्भावेऽपि पृथक् तयोः परिगणनस्यापि निमित्तं सूचितम् ।

यत्तु—“वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः” । “समाधावचला बुद्धिस्तदा
योगमवाप्स्यसि ॥” इति गीतायामर्थवादमात्रानुशीलानां न विज्ञानादिकमित्युक्तम् ।

तस्यायमेवाऽऽशयः—यत्कर्माऽर्थवादिषु श्रूयमाणस्वर्गादिपुरुषार्थमात्रार्थं न प्रव-
र्तितव्यम्, किंतु तत्र तत्र श्रूयमाणमोक्षादिसंपादनार्थमपीति । संमतमिदं वाच-

सतिमिश्राणां, येषां मते “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इत्यादीनि विधिच्छायापञ्चाति न विधयः । “तत् त्वमसि” इत्यादिवाक्यानां स्वयमविधीनां तदशेषाणाममन्त्राणां च कस्मिन्वेदविभागेऽन्तर्भावः स्यात् ? यद्यर्थवादत्वमपि तेषां न संमतं स्यात् । अर्थवादत्वेऽपि प्रतीयमानेऽर्थे तात्पर्याङ्गीकारात् नऽद्वैतमताऽसिद्धिः । उपपादितमिदं शङ्करभगवत्पादैरपि देवताधिकरणे ‘अर्थवादानां प्रतीयमानार्थेऽपि प्रामाण्यं विद्यते’ इत्युत्तरमीमांसायाम् ।

यदि ह्यर्थवादः केवलं प्राशस्त्यमेव समर्पयति तर्हि मीमांसकानां मते कथं रात्रिसत्राधिकरणमुपपद्येत ? तत्र ह्यधिकरणे “प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति” इत्यर्थवादेनैव फलस्याप्युपस्थितिरिति न स्वर्गकल्पनं रात्रिसत्रे विश्वजिह्वाग इवेति निरूपितम् ।

विध्याकाङ्क्षितोऽर्थः प्रतीयमानोऽप्यर्थवादिकः सत्य इति देवताविग्रहादीनां विध्यनपेक्षितानां नार्थवादेन प्रतीतानामपि ग्रहणमिति पूर्वमीमांसागतदेवताधिकरणसिद्धान्तादिकं वैदिकवाक्ये श्रद्धातिशयमाधातुमेव नतु वस्तुगत्येति पूर्वमेव निवेदितम् ।

विध्यनपेक्षितानामपि मन्त्रार्थवादयोर्दृष्टान्तविधयोपात्तानां धर्मत्वस्य तादृशधर्ममूलकत्वेन स्मृत्यादिप्रामाण्यस्य च वार्तिककारैरुपपादनेन प्रमाणान्तराविरुद्धानां सर्वेषामेव देवताविग्रहादीनामङ्गीकार्यत्वात् । एवंचोपनिषदर्थवादत्वादिकं नाऽद्वैतमतविरुद्धम् । यथाचार्थवादे प्रतीयमानार्थान्तरविवक्षया बहूनामधिकरणसिद्धान्तानां प्रवृत्तिस्तथा भाट्टकौस्तुभे व्यक्तम् । अन्यथा ‘अक्ताः शर्करा उपदधाति’ इत्यत्रापि “तेजो वै घृतम्” इति वाक्यशेषानुसारेण घृतस्यैवाञ्जनमिति नियमो न स्यात् ।

एतादृशमेव प्रामाण्यमर्थवादानां साधयितुमर्थवादप्रवृत्तिरिति सेश्वरमीमांसायां निरूपितम् । प्रतीयमानार्थमात्रेण पर्यवसानं तु पुरुषार्थोपयोगित्वमर्थवादानां न संपादयति । अतः “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति विध्यवगतपुरुषार्थपर्यवसाय्यार्थवबोधजनकत्वमर्थवादानामुपपादयितुं प्राशस्त्यसमर्पकत्वं तेषामुपपादनीयमेव ।

तथाच नार्थवादाः केवलं स्तावकाः, नापि प्रतीयमानार्थपरमात्रा वा, नाप्युभयरूपाः नियमेन, किंतु यथासंभवं क्वचित्केवलं स्तावकाः यत्र प्रमाणान्तरविरोधस्ततः प्राप्तिर्वा प्रतीयमानार्थस्य कचिदुभयरूपा इति तत्त्वम् ।

“औदुम्बरो यूपो भवति” इति विधिवाक्यानन्तरं तु “ऊर्वा उदुम्बरः ऊर्कः पशवः ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोति ऊर्जोवरुध्यै” इत्यर्थवादे पशुप्राप्तिरुपार्थस्य प्रमाणान्तराविरुद्धस्यापि प्रतीयमानस्य न विवक्षा । उदुम्बरताया हि यूपरूपेण फलेनैव शान्ताकाङ्क्षलान्नापेक्षा तत्र वर्तते ।

यथाहि—“वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः” इति यागोत्पत्तिवाक्य एव फलसंबन्धे सति “वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति” इति प्रतीयमानवायुदेवताप्राप्तिरुपफलान्तरं न विवक्ष्यते । एवमुदुम्बरताविधिवाक्य एव तस्याः फलसंबन्धेनार्थवादेन फलसंबन्धाभाव इति समानम् ।

एतेन—“यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति” इत्यर्थवादोऽपि न प्रतीयमानफलसमर्पको भवतीति सूचितम् ।

वस्तुतस्त्वज्जयागानामङ्गकर्मादीनां च स्पष्टं फलसंबन्धबोधकविध्यभावेऽङ्गिफलेनैव शान्ताकाङ्क्षलान्नार्थवादेन फलसिद्धिः । रात्रिनामधेयं सत्रं तु नाङ्गम्, किंतु प्रधानम्, अतो न विरोधः ।

एतेन विश्वजिज्ञ्यायोऽपि व्याख्यातः; विश्वजिज्ञ्यागस्यापि प्रधानत्वेन फलापेक्षायाः सत्त्वात् ।

उदुम्बराधिकरणेनैव यद्यप्यर्थवादो द्रव्यगुणसंस्कारविध्यनन्तरं श्रूयमाणो न फलसमर्पक इति सिद्ध्यति, तथाप्यत्र केवलार्थवादत्वे समर्थिते चतुर्थध्याये “द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्” इत्यधिकरणमर्थवादत्वं फलसमर्पकत्वं उभयं च भवत्विति शङ्कानिरासार्थमिति पौनरुक्त्यपरिहारो वार्तिककृता यः कृतः सोऽपि प्रतीयमानार्थस्याऽसति बाधके विवक्षामेवोपोद्वलयति ।

एतेन “शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते” इत्यत्र “तेन ह्यन्नं क्रियते” इत्यर्थवादेऽपि हिशब्दार्थो न विवक्षितोऽनपेक्षितत्वादिति सूचितम् । “शूर्पेण जुहोति” इति विधौ सति कुत इत्याकाङ्क्षाकथनमपि न भवति । नहि “दध्ना जुहोति” इत्यत्र सा समस्ति । “वचनात्प्रवृत्तिर्वचनाच्चिद्वृत्तिः” इति खलु शास्त्रकाराणां संप्रदायः ।

देवताविग्रहनिराकरणं तु देवानां कर्माधिकारनिषेधार्थं सत् कर्मणैवापूर्वद्वारा स्वर्गादिफलसिद्ध्या तस्य प्रकृतविधावपेक्षाभावान्नानुपपन्नम् । एवंच यावच्छक्तिविध्यपेक्षितप्रतीयमानार्थान्तरपरत्वमर्थवादनामङ्गीकरणीयमित्येव देवताविग्रहनिरासादिग्रन्थाशयः ।

यदितु देवताविग्रहं विनाऽचेतनेन कर्मणा न फलसिद्धिरिति विभाव्यते तदा देवताविग्रहाङ्गीकारेऽपि न दोषः । अत एवोत्तरमीमांसायां ईश्वरस्यैव फलदातृत्वं न कर्मण इति देवताविग्रहादिकमङ्गीक्रियत एवेत्यादि निरूपितम् ।

यथा देवतानां कर्मानधिकारो न तथा ब्रह्मविद्यायामित्युत्तरमीमांसायां देवता-विग्रहसाधनं सर्वथोपपन्नमेव ।

सर्वथा चार्थवादानां कुत्रचित्स्तावकत्वं कुत्रचित्प्रतीयमानार्थपरत्वसहितं तदिति सिद्धमेवेत्युपनिषदामप्यर्थवादत्वाङ्गीकारो वार्तिककाराणां नाद्वैतमतविद्वेषं गमयतीति सर्वमनवयम् ।

यद्यप्यात्मासङ्गत्वाकर्तृत्वादिज्ञानं न कर्मविध्यपेक्षितं प्रत्युत तद्विरुद्धमेवेति शङ्करभगवत्पादैर्निरूपितम्, तथापि स्वतन्त्रं प्रयोजनान्तरार्थं तज्ज्ञानमित्यङ्गीकाराच्च दोषः ।

यथाहि होमशेषोऽपि दधि “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” इति स्वतन्त्रफलान्तरार्थं भवति, एवं विधिशेषोऽप्यर्थवादरूपोपनिषत् स्वतन्त्रफलान्तरार्थापि भवतीति न विरोधः । तत्सिद्धमर्थवादानामपि प्राशस्त्यरूपधर्मे प्रामाण्यमिति ।

“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्यादौ धातुशस्य विधिघटकतया विधित्वेन यथा धर्मे प्रामाण्यं एवमर्थवादस्यापि विधिशेषत्वेन विधित्वेनैव प्रामाण्य-सिद्ध्या किमर्थं पृथगर्थवादप्रामाण्यसाधनार्थं पादान्तरारम्भः ? इति चेत् ।

अत्र केचित्—यजिधातोर्विधिना पदैकवाक्यतयाऽन्वयः, अर्थवादानां तु वाक्यैकवाक्यतयैवेति विधिवत्स्वतन्त्रप्रमाणत्वादर्थवादानां पादान्तरारम्भ इति—वदन्ति ।

यत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितिमात्रेण पदार्थयोः परस्परान्वयेन वाक्यार्थो निष्पद्यते तत्र पदैकवाक्यता, यत्र तु पदाभिहितपदार्थयोरकाङ्क्षादिभिः संबन्धो ज्ञातः पुनश्च शेषशेषिभावाद्याकाङ्क्षायां वाक्यार्थयोरन्वयो भवति तत्र वाक्यैकवाक्यता । यथा “समिधो यजति” इति वाक्यार्थस्य “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्यार्थस्य च परस्परमङ्गाङ्गिभावापेक्षया वाक्यैकवाक्यता, एवं प्रकृतेऽप्यर्थवादानां कर्मप्राशस्त्यबोधनेन शान्ताकाङ्क्षाणां विधिना साकमितिकर्तव्यतासमर्पणेनान्वयाद्वाक्यैकवाक्यतेति मन्तव्यम् ।

अत्र भाट्टरहस्ये यत्रार्थवादे स्तुत्यर्थमनूयमानोऽर्थो विनैव लक्षणां भासते,

यथा “वायुर्वा” इत्यादौ तत्र पदार्थ एव प्राशस्त्यमिति विध्यर्थवादयोः पदैकवाक्यतैव । यत्र तु लक्षणादिनाऽनूद्यमानपदार्थोपस्थितिस्तत्र तु वाक्यैकवाक्यतैव, यथा “आदित्यो यूषः” इत्यादाविति निरूपितम्, एवं च पदैकवाक्यतयैव विध्यर्थवादयोरन्वयेऽपि न दोषः ।

तत्र हि भावना द्विविधा—आर्थी शाब्दी चेति पूर्वमुक्तम् । तत्र प्रधानभूताऽऽर्थभावनासंबन्धिनं विधिपादे विचारः, अप्रधानभूतशाब्दीभावेनेतिकर्तव्यतासमर्पकत्वात्तु द्वितीयपादेऽर्थवादविचार इत्युपपद्यते । नामधेयानां तु ज्योतिष्टोमादिपदानां न साक्षात्साधनत्वेनेतिकर्तव्यतात्वेन वाऽन्वय इति चतुर्थपादे विचार इति सर्वमुपपन्नम् ।

अस्य च द्वितीयपादस्यार्थवादपाद इति नाम; अर्थवादविचारस्यैव बहुलत्वात् । मन्त्रस्यापि विध्यतिरिक्तवेदवाक्यत्वसामान्यादत्र विचारो न विरुद्धः ।

अस्मिन्पादे चत्वार्यधिकरणानि । तत्र त्रीण्यर्थवादमधिकृत्य एकं मन्त्रानधिकृत्येति विवेकः ।

तत्र मन्त्राः यद्यपि साध्यं साधनं इतिकर्तव्यतां वा प्रायो न बोधयन्ति, तथाप्यनुष्ठानात्पूर्वमपेक्षिततत्तत्पदार्थज्ञानं मन्त्राधीनं यदि भवति तर्ह्येव स्वर्गादिसिद्धिरिति कल्पनान्मन्त्रा अपि विवक्षितार्थाः ।

अत एव हि अग्निहोत्रकर्मण्यङ्गभूते “अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा” इति मन्त्रेऽग्निदेवताप्रकाशनान्यथानुपपत्त्यैवाऽग्निहोत्रहोमे देवताविध्यभावेऽप्यग्निरूपदेवतासिद्धिर्नामधेयपादे निरूपिता तत्प्रख्याधिकरणे ।

तत्रार्थवादवदेव मन्त्रेऽपि प्रतीयमानानामर्थान्तराणां विवक्षा समस्ति । तत्र च यावच्छक्तिप्रकृतोपयोगित्वं प्रतीयमानानां सति संभवे संपादनीयम् । अन्यथा तु यत्र मन्त्रार्थस्य समवायस्तत्रोत्कर्षः करणीयो मन्त्राणाम् । यदि मन्त्राणां स्वसामर्थ्येनान्यदेवताप्रकाशकानां विनियोजकेन वाक्यान्तरेणेतरेदवत्यक्रियान्तरे विनियोगः, यथा ऐन्द्रीमन्त्रस्य “कदाचन स्तरीरसि” इत्यस्याग्निदेवत्ये कर्मणि “ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति विधिना, तत्र मन्त्रगतेन्द्रादिपदानामप्यग्निरेवार्थः ।

तत्रापि प्रतीयमानस्य मुख्यार्थस्य स्वीकारो युक्तो न तु गौणार्थस्य लाक्षणिकस्य वा । विकृतौ त्वातिदेशिकविकृतीतरदेवताबोधकानां न लक्षणा विकृतिदेवतापरत्वम्, किंतु प्राकृतदेवताबोधकपदस्थाने विकृतिदेवताबोधकपदान्तरस्य निक्षेपरूप ऊह एव तत्रेत्याद्यन्यत्र विस्तरेण प्रतिपत्तव्यम् ।

यद्यपि मन्त्रार्थपर्यालोचनैव मन्त्राणां विनियोगे “इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य” इति मन्त्रस्यापि तेनैव रशनाग्रहणे विनियोगः प्राप्नोति; तथापि रशनाग्रहणसामान्ये स मन्त्रो न विनियोक्तव्यः किंलक्षरशनाग्रहण एवेति नियमसिद्ध्यर्थं “इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यल्लक्ष्मिधानीमादत्ते” इति विनियोगविधिरपेक्षितः । अयं न्यायोऽन्यत्राप्येतादृशविधिवृहनीयः ।

एतेन “उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति” इति विधिरपि व्याख्यातः; तस्यार्थ-चादत्वात्, तथाचैतादृशानां विनियोगविधीनां वैयर्थ्यंभिया मन्त्रार्था न विवक्षिता इति शङ्का परास्ता; सति संभवे मन्त्रार्थानां विवक्षावश्यंभावात् ।

मन्त्रोच्चारणं ह्यध्ययनवदर्थज्ञानार्थमेव नतु स्वर्गार्थम् । ये तु मन्त्रा नार्थवन्तः, यथा “हुंफडादयः” तेषामुच्चारणमदृष्टार्थमेव ।

अत्र च मन्त्रे प्रतीयमानानां बहूनां मध्ये यद्येकस्य प्रयोगसमवेतत्वं प्रमाणान्तरप्रमितत्वं च तर्हि तदेकवाक्यतया प्रकृतायोग्यानामपि पदानामदृष्टार्थमेवोच्चारणम् । यथा—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां निर्वपामि” इति मन्त्रे निर्वपामीत्येकस्यैवार्थज्ञानार्थं, अन्येषामदृष्टार्थमुच्चारणम् । नहि दर्शपूर्णमासयोः सविता पूषा अश्विनौ वा देवता विद्यन्ते, नवोत्पत्तिवाक्येनाभ्यादिदेवतान्तरसिद्धौ कल्पयितुं तत्र शक्यन्ते ।

यन्मन्त्रार्थवादयोः कुत्रचित्प्रमाणान्तरसिद्धानामन्यस्तुत्यर्थं निन्दा दृश्यते न तेन निन्दितस्याधर्मत्वम् । नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवृत्ता किंतु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायात् ।

वार्तिककारा हि—“मन्त्रार्थवादा बहुधा बहुभिर्व्याख्यायन्ते । तत्र किमपि व्याख्यानमनुसृत्य कापि स्मृतिरित्यादिकं न संभवती”ति निरूपयन्तीति अधीत-निगमनिरुक्तव्याकरणादीनामपि विदुषां स्वतन्त्रे मन्त्रव्याख्याने ब्राह्मणवाक्यादिभिरनुपपद्ये द्रागित्येव विश्वासेन न किमपि कर्म कर्तव्यम्, किंतु सम्यङ्मीमांसादिभिर्विचारेणैव । अतो विद्यारण्यभाष्यं विनाऽधुनातनानां व्याख्यानविशेषादिदर्शनमात्रेण नास्माभिरुन्मार्गं गन्तव्यम् ।

तथाच विधिवन्मन्त्रार्थवादा अपि विवक्षितार्था धर्मोपयोगिन एव भवन्ति । एवंच न केनापि वर्णेन मात्रया वा वेदगतेनानर्थकेन धर्मोपर्यवसायिना च भवितव्यम् । यद्यपि मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेनैव धर्मे पर्यवसानं स्मृतिश्चा-

ऽधिगतविषयत्वान्न प्रमा; तथाप्यवाधितार्थविषयकलरूपं प्रामाण्यं स्मृतेरपि विद्यत इति न दोषः ।

भाट्टदीपिकायां तु पदाभिहितानां पदार्थानामेव शाब्दप्रमाजनकत्वं न पदानां मिल्यभिहितान्वयवादरीत्या मन्त्राणामपि विनियोगविधौ पदार्थविधया भासमानानां प्रमाजनकलरूपं प्रामाण्यं विद्यत इति निरूपितम् ।

द्विविधमत्र मीमांसकानां मतं—अन्विताभिधानं अभिहिताभिधानं चेति । पदस्यैव पदार्थस्मारकत्वं स्मारितानां परस्परान्वयबोधानुकूलशक्तिश्च प्रथममते ।

द्वितीयमते पदैः पदार्थानां ज्ञानं जायते । तच्च ज्ञानं न स्मृतिः, तत्राननुभवात्, नाप्यनुभवः, अधिगतविषयत्वात्, किंलभिधानपदाभिधेयं स्मृतिसमम् । तदुक्तं सङ्क्षेपशारीरके—“अभिहितघटना यदा तदानीं स्मृतिसमबुद्धियुगं पदे विद्यतः । परदृशि पुनरन्विताभिधाने पदयुगलात्स्मृतिर्युग्ममेव सत्यम् ॥” इति ।

तत्र प्रथममतेऽन्वयशक्तिरपि पदेष्वेव; शाब्दबोध इति व्यवहारानुसारात्, द्वितीयमते तु पदानां पदार्थाभिधानेन शान्ताकाङ्क्षा, अभिहितानां पदार्थानां लाकाङ्क्षाद्यनुसारेणान्वयबोधजनकत्वम् । आकाङ्क्षादिकमर्थधर्मोऽतोऽन्वयशक्तिरप्यर्थयोरैव युक्ता । तदुक्तं—“पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्” इति ॥ अस्मिन्मते शाब्दबोध इति व्यवहारोऽपि शाब्दप्रयोज्यत्वमादायोपपद्यते ।

अयमपरो विशेषोऽस्मिन्मते—यत्प्रमाणान्तरेणोपस्थितानामपि पदार्थानामन्वयबोधो भवति विनैव शब्दं, पूर्वस्मिन्स्तु न तथा । तदुक्तं—“पश्यतः श्वेतिमरूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः । खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥” इति ॥

अभिहितान्वयबोधे प्राकृतस्य “अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इति मन्त्रस्य विकृतौ सौर्यैष्टावतिदेशेन प्राप्तस्य “अग्नये” इति पदस्थाने “सूर्याय” इतिपदनिक्षेपात्मक ऊहो यो नवमाध्याये निरूपितः स नापेक्षितः, विनापि सूर्यपदं प्रमाणान्तरेणोपस्थितसूर्यदेवताया अन्वयसंभवादित्यूहादिसिद्धान्तो नोपपद्यते इति केषांचनान्विताभिधानवाद एव महानाग्रहः ।

भाष्यकारैस्तु तर्कपादेऽभिहितान्वयपक्ष एव समाहृतः ।

अयमाशयः—प्रकृतौ यः पदार्थो यथा स्मृतः तथैव विकृतावपि स्मर्तव्यः । प्रकृतौ तु देवतायाः पदमूलकं स्मरणमासीदिति विकृतावपि पदाध्याहारपक्ष एवा-

वश्यक इति । अत्र मतद्वयेऽपि पदार्थे शक्तिज्ञानं कारणम्, अन्वये तु स्वरूपसंती शक्तिः कारणमिति समानम् ।

अयमन्विताभिधानवादोऽद्वैतिनां “तत् लमसि” इत्यादिवाक्यसाधारणो न भवति । अभिहितान्वयवादस्तु तेषामपि साधारण इति विशेषः ।

ब्रह्मानन्दसरस्वत्यस्तु — “अन्विताभिधानवादोऽपि नाद्वैतिनां प्रतिकूलः । तत्रान्वितपदस्य हि तात्पर्यविषय इत्यर्थः” इति न्यायरत्नावल्यां निरूपयन्ति ।

मीमांसकानां पक्षद्वयेऽपि फलसाम्येऽभिहितान्वयवादे विशेषत आग्रहे किं निमित्तमिति चेत् मीमांसकानां मतेऽवयवातिरिक्तं समुदायाभिधं वस्तु शशशृङ्ग-प्रायम् । एवंच पद एव विजातीयशक्तिद्वयकल्पनाऽपेक्षया विजातीययोः पदतदर्थयोरेव शक्तिद्वयाङ्गीकारो युक्तः । तदुक्तं भाष्ये — “नच पदार्था एव वाक्यार्थः, सामान्ये हि पदं प्रवर्तते विशेषे वाक्यम्, अन्यच्च सामान्यमन्यो विशेषः” इति ॥

अतएव — “तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्” इति सूत्रमप्युपपद्यते । अत्र ह्यर्थस्य तन्निमित्तत्वादित्यर्थ एव वाक्यार्थं प्रति निमित्तमिति स्पष्टमुक्तम् । अन्यथा पूर्वपक्षोक्तरीत्या पूर्ववर्णसंस्कारसहितान्वयवर्णस्य पदार्थज्ञानसहकृतस्यान्वयबोधकत्वेऽन्वयस्य कृत्रिमत्वं व्यामोहत्वं वा भवेदिति वेदप्रामाण्यमपि मीमांसकानां न सिद्ध्येत् । तदुक्तं भाष्ये — तद्भूताधिकरणपूर्वपक्षग्रन्थे तस्मात्कृत्रिमो वाक्यार्थो व्यामोहो वेति ।

इदमभिहिताभिधानं वैयाकरणानां विरुद्धमेव । नैयायिकानां लक्षक्यस्यैवान्वयस्य समभिव्याहारमात्रेण भानमिति संमतम् । तत्र शब्दबोधे वृत्त्यविषयस्य भानं विरुद्धमिति कुत्रापि शक्तेरङ्गीकारे पदार्थ एव तदङ्गीकारो युक्त इति मीमांसकानामाशयः । तथाचाऽन्विताभिधानवादोऽयं प्राभाकराणां न सूत्रारूढः, न वा भाष्यारूढः किंतु स्वकल्पितम् । भाट्टमतं तु न तादृशम् । अतएवाद्वैतिनोऽपि — “व्यवहारे भाट्टनयः” इति व्यवहारनिर्वाहं सर्वमपि भाट्टनयेनैव कुर्वन्ति । सर्वथा च मन्त्राणां विनियोगविधिदृष्ट्या धर्मप्रामाण्यमपि संभवत्येव ।

वस्तुतस्तु धर्मप्रामाण्यं सर्वेषां वेदवाक्यानां नापेक्षितम्, किंतु धर्मपर्यवसानमेवेति मन्त्रोच्चारणं विनाऽपूर्वोत्पत्त्यसंभवान्मन्त्राणामपेक्षितं धर्मपर्यवसानं सिद्ध्यत्येवेति विधिमन्त्रार्थवादानां पादद्वयेन धर्मोपयोगः समर्थितः ।

तत्र निषेधवाक्यानामपि विधिपदेनैव ग्रहणान्न तदर्थं पादान्तरमपेक्षामहे ।

एवंच निन्दार्थवादानामपि विचारो द्वितीयपादे यः कृतः स उपपद्यत एव ।

तत्रेदं विचारणीयम् । यथा “आग्नेयं चतुर्धा करोति,” “पुरोडाशं चतुर्धा करोति,” इत्यनयोर्विध्योरुपसंहारेण आग्नेयपुरोडाशस्यैव चतुर्धाकरणम्, एवं निषेधद्वयस्याप्युपसंहारो भवति वा नवेति । तत्र बहूनामाशयः—निषेधयोर्नोपसंहारः यथा—“न हिंस्यात्सर्वा भूतानि,” “न ब्राह्मणं हन्यात्,” “नात्रेयं हन्यात्,” इति निषेधानामप्युपसंहारापत्त्या श्येनादियागस्य फलतोऽप्यनर्थाभावेन धर्मैलप्रसङ्गादिति ॥

परंतु—अस्ति निषेधयोरुपसंहारः । यथा—“वार्ताकं न भक्षयेत्,” “श्वेत-वार्ताकं न भक्षयेत्,” इति निषेधयोः । अयं विशेषः—निषेधद्वयस्य भिन्नस्मृति-स्थत्वे भिन्नशाखास्थत्वे वा तयोरुपसंहारः, एकशाखादिगत्वे तु न सः । यथाहि एकशाखागतानां निषेधानामुपसंहारेऽन्यतरवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः, न तथा भिन्नशाखागतानाम् । “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इत्येकशाखाध्ययनस्य नियमितत्वेनाधिकार-भेदेन ब्रह्मयज्ञादौ सार्थक्यात्, “न ब्राह्मणं नात्रेयं” इत्यादिकं त्वेकशाखागतमतो नोपसंहार इति सर्वमनवद्यम् ।

अत्र निषेधानां अधर्मप्रमाणत्वम् । तथाच “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इत्यत्राधर्मपदविभागोऽपि कैश्चन कृतो नानुपपन्नः । तत्र च निषेधवाक्येन तदधर्म-त्वज्ञानपूर्वकं कलञ्जभक्षणस्यानुष्ठानेनैव प्रत्यवायाभावः, नतु स्वयं किञ्चिद्युक्त्या-दिकल्पनया बौद्धादिशास्त्रान्तरपर्यालोचनया च तदननुष्ठानेन । तथोक्तं वार्तिके—
“बौद्धाद्यहिंसावाक्यं श्रद्धतिनिहितं क्षीरमिवानादरणीयम्” इति ॥

अयं न्यायो धर्मकथायामपि योजनीयः । तथाच अधुनातनानां वेदार्थे युक्ति-गवेषणादिकं वेदाप्रामाण्योद्धोषणेन बौद्धादिवाक्यप्रामाण्यादिनाऽहिंसाद्याचरणं सर्वं वेदप्रामाण्यविघातार्थमेव ।

अत्रेदं विचारणीयम्—कथं पुरुषदोषेण वस्तुधर्मोऽन्यथा भवति? तथाच यद्यहिंसा धर्मः कथं शाक्योक्तिमात्रेण साऽधर्मः स्यात्? नह्यग्निः शीतलेन पुरुषेण स्पृष्टः स्वकीयमौष्ण्यं परिजहाति । एवंच बौद्धादिवाक्यावगतत्वमात्रेण कथमहिंसाऽधर्मो भवतीति ।

अत्रायमाशयः—बौद्धवाक्यं हि पौरुषेयं हि कदाचित् प्रमाणमप्रमाणं च भवति । तत्र प्रामाण्याप्रामाण्ये फलपर्यन्तप्रवृत्तिरूपया परीक्षया भवतः । नच

कालान्तरफलेऽहिंसादौ परीक्षोक्तविधा भवतीत्यप्रामाण्यमेव पर्यवस्यति । तथाच वेदवाक्यमप्रमाणयतो बौद्धस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्यापि मन्वादिवद्वैदिकत्वमात्मनोऽनङ्गीकुर्वतः वाक्ये न विश्वासो भवतीति तद्वाक्यश्रवणमात्रेणाहिंसादिधर्मल्लिख्येणो न संभवति । नहि धर्माधर्मादिकमीश्वरस्यापि प्रत्यक्षमिति वेदापौरुषेयताप्रकरणे स्पष्टं निरूपितमन्यत्र ।

तथाच यागाद्यनुष्ठायिनां तत्तद्वेदवाक्यमजानतां तादृशवेदवाक्यजनितार्थज्ञानाभावे यथा नाधिकारः एवमहिंसादिकर्मण्यप्यवैदिकानां नाधिकारः, धर्माधर्मादीनामधिकारिभेदेन व्यवस्थितत्वाद्वाजसूयादिकं ब्राह्मणादेरिवाहिंसावाक्यावगताहिंसा बौद्धानामपि न धर्मः । अपशूद्राधिकरणेन शूद्राणां धर्माधर्मार्थवेदाध्ययननिषेधेऽपि तेषां तज्ज्ञानसंभवात्त दोषः । तदुक्तं—“स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा । इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥” इति ॥

यद्यपि विधिषु श्राद्धोऽधिकारी निषेधेषु तु सर्वोऽपीति भामतीवाक्याद्वैद्धानामपि निषेधज्ञानं विनाऽनुष्ठीयमानं हिंसादिकमनर्थायैव स्यात्; तथापि हिंसया स्वस्य परस्य वा अनर्थं भविष्यतीति ज्ञानं न बौद्धानां भवितुमलम् । तथाच बौद्धवाक्यं चेत्प्रमाणं तर्हि सर्वेषां निरङ्कुशा निवृत्तिः हिंसादितः स्यात् । अतस्तत्प्रामाण्यनिराकरण एव वार्तिकादीनामभिप्रायः, ननु बौद्धवाक्यदर्शनेनाहिंसाव्रतपरिपालनेनानर्थमपि भविष्यतीति ।

वस्तुतस्तु—गोक्षीरं श्वद्वतौ धृतमिति दृष्टान्तस्वारस्यादास्तिकानामेव तदनादरणीयमिति गम्यते ननु बौद्धानामपि । तथाच न कोऽपि विरोधः ।

ये हि आस्तिका वैदिकाग्रगण्याः वेदविहितमेव धर्ममुपयन्ति न ते कथमपि बौद्धवाक्यं दृष्ट्वा धर्माधर्मनिर्णयं करिष्यन्ति । तथाच निषेधवाक्यजन्यज्ञानं विनाप्यनुष्ठितं हिंसादिकं दोषाधायकमेव । एवंचानुष्ठानसमये निषेधवाक्यानपेक्षायामपि निषेधवाक्यानां ब्रह्मयज्ञादिधर्मोपयोगोऽपि भवतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अधिकं वेदान्तकल्पतरुपरिमले द्रष्टव्यम् । तथाच “चोदनालक्षणोऽर्थ एव धर्मः” इति सिद्धम् ॥

यदि चोदनालक्षणोऽर्थ एव धर्मस्तर्हि मन्वादिसमृत्तीनां न धर्मं प्रामाण्यं स्यात् । नहि ताः वेदः । साधितं हि कल्पसूत्राधिकरणे यथा—“मन्वादिसमृतयः कल्पसू-

१ तथाचवैदिकानां हिंसादौ प्रवृत्तानां केनापि निमित्तेन ततो निवृत्तानामपि न प्रत्यवायाभावः सर्वथेति सूचितम् ।

त्रादिकं च न वेदः” इति ॥ एवंच बहूनां विद्यास्थानानां विभागोऽप्यनुपपन्न एव । नहि पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि शिक्षादीनि षडङ्गानि वा वेदाः ।

स्मृतिर्हि नामानुभवजन्यज्ञानविशेषः प्राक्तनं यत्किञ्चित्प्रमाणाधीनमनुभवमपेक्षते । न चात्र स्मृतिसाधनमनुभवो वेदाधीनः; तादृशवेदवाक्यानामदर्शनात् । प्रलीनशाखागतानि वाक्यानि स्मृतिमूलानीति कल्पनायामियमेव स्मृतिः प्रमाणं । इयं न प्रमाणमिति व्यवस्था न सिद्ध्येत् ।

किञ्च मन्वादयः किं तानि वाक्यान्यदर्शन् उत न । यदि नापश्यन् तर्हि कथं मन्वादिस्मरणस्य तानि मूलानि भवेयुः । यद्यदर्शन् कुतो वा स्ववाक्यानीव मूलवाक्यान्यपि नाध्यापितानि । तदुक्तं वार्तिके—“येन यत्नेन मन्वाद्यैरात्मवाक्यं प्रपाठितम् । कस्मात्तेनैव यत्नेन मूलवाक्यं न पाठितम् ॥” इति ॥

तथाच भ्रान्त्यादिमूलकाः स्वाप्नानुभवमूलकाः वञ्चनार्थं स्वबुद्धिकल्पिता वा मन्वादिस्मृतयः कथं धर्मे प्रमाणं भवन्ति ।

तत्रेदं समाधानम्—सत्यं मन्वादिस्मृतयः पुराणन्यायमीमांसादयः कल्पसूत्रादयः षडङ्गानि च न वेदाः, तथापि तानि धर्मे प्रमाणमेव ।

अयमाशयः—प्रमाणं हि द्विविधं साक्षात्प्रमाणं परंपरया प्रमाणं चेति । यद्यपि स्मृतिः साक्षात् प्रमाणम्, तथापि प्रमाणभूतपरोक्षवेदानुमानद्वारा धर्मे प्रमाणमिति युक्तमेव । तथाच परोक्षवेदप्रामाण्यमेव तृतीयपादार्थ इति सिद्धम् । व्यक्तं चैतज्ज्ञाययुधायाम् ।

“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इत्यत्र परोक्षापरोक्षद्विविधचोदनाया अपि सङ्ग्रहो विद्यत इति प्रत्यक्षवेदस्य विधिमन्त्रार्थवादरूपस्य प्रामाण्यविचारानन्तरं परोक्षतद्वाक्यप्रामाण्यविचार इत्युपपन्नम् । परोक्षत्वं चेदं न मन्वादिदृष्ट्या, किंत्वस्मदादिदृष्ट्या । मन्वादीनां तु तदपि प्रत्यक्षमेव, परंतु तत्तद्वाक्यं मन्वादिस्मृतिमूलभूतं विप्रकीर्णशाखागतमिति न तस्यापि मन्वादिभिः संप्रदायोच्छेदादिभिर्या पाठनं स्वकीयस्मृतीनामिव कृतमिति न दोषः ।

अयं भावः—“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति विधिवाक्ये अध्यायस्य स्वत्वविशेषणादेकवेदगतस्वपरम्पराप्राप्तशाखाध्ययनं, “वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्” इति वचनाद्वेदान्तरीयसर्वशाखाध्ययनं च विधीयते । तथाच कृष्णयजुःशाखाध्यायिनां यजुर्वेदगतशुक्लयजुःशाखाध्ययनादिकं, ऋग्वेदगतस्वपरम्परा-

प्राप्तैकशाखाध्यायिनां तद्वेदगतशाखान्तराध्ययनं च निषिद्धं गम्यते । गुणोपसंहारा-
धिकरणे च सर्वशाखीयानां धर्मे सर्वैरनुष्ठानं कर्तव्यमसति विरोधे, सति तु विरोधे
व्यवस्थितविकल्पादिकमिति निरूपितम् । तथाच शाखान्तरीयाणां धर्माणां शाखा-
न्तरीयवाक्याध्ययनासंभवात्तेषामप्रत्यक्षत्वेऽपि मन्वादिसमृतिमात्रपर्यालोचनया
तादृशं किमपि वाक्यं शाखान्तरे स्यादिति विश्वासेन तदर्थानुष्ठानमावश्यकम् ।

तत्र च मन्वादितिः स्वसाक्षात्कृतस्यापि शाखान्तरीयवाक्यस्याध्यापनं यदि
क्रियेत तर्हि “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति विधिविच्छेदः कृतः स्यात् ।

वस्तुतस्तु स्वप्रत्यक्षाणि स्वाधीतवेदभागगतानि वेदवाक्यान्यपि मन्वादिसमृति-
मूलं भवितुमर्हन्ति, परंतु कानिचन मन्त्रार्थवादवाक्यानि कानिचन मन्त्रवाक्यानि
वा भवेयुः ।

मन्त्रार्थवादयोस्तु कस्यार्थस्य विवक्षा कस्य न विवक्षेत्यादिनिर्णयो नास्मदादीनां
भवति । मन्वादीनां तु सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणामधिगतनिखिलविद्यास्थानानामधीतवेद-
चतुष्टयानां देवानामिव स्वयंप्रभातनिखिलवेदार्थानां मात्रामात्रापरित्यागेन वेदप-
रिपालनार्थं निखिलधर्माधर्मविवेचनेन धर्ममार्गप्रतिष्ठापनार्थमेव च कृतदीक्षाणां
सर्वदा सत्सङ्गमपरिपावितचित्तवृत्तीनां च मन्त्रार्थवादेभ्योऽपि केभ्यश्चनैव धर्माक्य-
वभासः संभवत्येव । मन्त्रार्थवादयोरपि दृष्टान्तविधयोपात्तानामलौकिकानामर्थानां
विवक्षा वर्तते इति वार्तिकादौ निरूपितम् । सर्वथा च मन्वादिसमृतयो धर्मे प्रमाण-
मेवेति सिद्धम् । यतो वेदाद्वेदार्थं ज्ञात्वैव मन्वादयस्तमस्मरन् नतु स्वकपोलकल्पितं
भ्रान्तिकल्पितं भ्रान्तदृष्टं वा ।

शाक्यादिसमृतयस्तु न वेदमूलाः । नहि मन्वादय इव ते वेदप्रामाण्यं मात्रा-
मात्रापरित्यागेन वेदपरिपालनं वा मुख्यं मन्यन्ते । वेदाप्रामाण्यव्यवस्थापनं धर्म-
समयोच्छेदनं चैव खलु ते पुरुषार्थं मन्यन्ते । अतो न तासां वेदो मूलम् । ततश्च
स्वकपोलकल्पितत्वात् हेतुवादभूयिष्ठाः शाक्यादिसमृतयो न प्रमाणम् ।

मन्वादिसमृतयोऽपि प्रत्यक्षवेदवाक्यान्तराविरुद्धा एव धर्मप्रमाणमिति विवक्षि-
तम्, नतु मनुस्मृतित्वादिना, शाक्यादिसमृतयस्तु तत्स्मृतिलेनैव प्रमाणमिति
शाक्यानुसारिणां मतमिति नेदं मतं युक्तम् । नहि अहिंसासत्यादिकं धर्मं इति
हिंसादिकं अधर्मं इति च प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरसिद्धमिति शाक्यादयोऽपि वेदार्थ-
मेव वेदाप्रामाण्यनिरूपणपूर्वकं स्वकपोलकल्पिततया ज्ञापयन्ति प्रतारणार्थं लोका-
नाम् । तथाच वेदप्रामाण्यस्वीकारमन्तरा न कस्यापि स्मृतिः प्रमाणतामर्हतीति
मन्वादिसमृतय एव धर्मे प्रमाणम् । ता अपि वेदाविरुद्धा एव प्रमाणमिति सिद्धम् ।

प्रत्यक्षवेदवाक्यविरुद्धास्तु मन्वादिस्मृतयः स्वमूलं वेदवाक्यं नानुमापयन्तीति न ताः प्रमाणमिति भाष्यकारा वदन्ति ।

वार्तिककारास्तु प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा अपि स्मृतयः श्रुतिमनुमापयन्त्येव, परंतु अनुष्ठानं प्रत्यक्षवेदवाक्यानुसार्यैव युक्तं भवति । तथाच यस्य स्मृतिमूलं वेदवाक्यं प्रत्यक्षं स्मृतिविरोधि च तत्प्रत्यक्षं तस्य विकल्पेनोभयानुष्ठानमपि युक्तमेव । यत्र तु विरुद्धश्रुतिमात्रं प्रत्यक्षं तस्य स्मृत्यर्थाननुष्ठानमेव युक्तम् । श्रुत्यविरुद्धस्मृतिस्थले तु परोक्षवेदवाक्यानुसारेणाप्यनुष्ठानं युक्तमेव ।

एतेन परोक्षवेदमूलकविरुद्धस्मृतिद्वयमपि व्याख्यातम्; तत्रापि “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति,” इति विधिनिषेधस्थल इव विकल्पेनानुष्ठापकत्वात् ।

अत्र स्मृतिपदस्य भावव्युत्पन्नस्य स्मरणमेवार्थः । तथापि तन्मूलकग्रन्थविशेषस्यापि मन्वादिविरचितस्य गौण्या वृत्त्या स्मृतिपदेन व्यवहारः ।

एतेन उपचारात् रघुनन्दनवैद्यनाथादिनिबन्धग्रन्थानामपि स्मृतिपदव्यवहारो नानुपपन्न इति सूचितम् ।

इयान्विशेषः—यन्निबन्धग्रन्थानां स्मृतिविरोधे आचारस्येव श्रुतिविरोधे स्मृतेरिव च न प्रामाण्यमिति । यत्तु “स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवत्तर” इति वचनं तत्परोक्षापरोक्षस्मृतिविरोधे मीमांसादिन्यायस्य प्राबल्यपरमिति न दोषः । निबन्धग्रन्था हि विचारशास्त्रविधयैव प्रमाणम् । मीमांसाशास्त्रं साक्षाद्वेदार्थविचाररूपम् । निबन्धास्तु स्मृत्यादिविचाररूपा इति तु विशेषः ।

अत्र च मन्वादिस्मृतीनां वेदमूलकत्वेनैव प्रामाण्ये वर्णिते श्रुतिविरुद्धानामपि तासां प्रामाण्यापत्तिरिति शङ्कायां “विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्” इति सूत्रं प्रवृत्ते । तथा च—“औदुम्बरीः सृष्ट्वोद्गायति” इति श्रुतिविरुद्धा “औदुम्बरी सर्वा वेष्टितव्या” इति स्मृतिरप्रमाणमिति ॥

अत्रैवं शङ्का जायते कथं तर्ह्येतत्स्मरणम् ? नहि पूर्वतनानुभवमन्तरा स्मरणं संभवति । धर्मस्य चानुभवो न वेदमन्तरा प्रमाणान्तरेण भवतीति, तदर्थमिदं सूत्रम् “हेतुदर्शनाच्च” इति । अनेन हि सूत्रेण श्रुतिविरुद्धस्मृतौ कामादिकं दृष्टं कारणान्तरमेव निमित्तम् न तु प्रमाणजन्यानुभवो निमित्तमिति निरूपितम् ।

इदं तु सूत्रं वार्तिककाराः संभाव्यमानदृष्टहेतुकानां सर्वासामपि स्मृतीनां श्रुतिविरुद्धानां तदविरुद्धानां वा अनुमेयश्रुतिमूलानामप्रामाण्यसाधनपरतया योजयन्ति ।

तथाच सूक्ष्मगवेषणयापि यदि निमित्तं दृष्टं कस्याश्चन स्मृतेः संभाव्यते तर्हि तस्याः सर्वस्या अपि स्मृतेः न प्रामाण्यमिति सिद्धमितीदानीन्तनानां जनानां कालदेशाद्यनुगुणं मन्वादिभिः धर्मनिर्णयादिभिः कल्पिता एव स्मृतय इत्यादिकल्पनं निरालम्बनमेव ।

यत्तु—पाराशरस्मृतौ “कलौ जनानां सौकर्यार्थं प्रायश्चित्तसङ्कोचार्थं स्वस्याः प्रवृत्तिरुपवर्णिता” इति तस्याऽयमाशयः—“आख्यातानां अर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी” इति न्याय एको वरीवर्ति । अनेन न्यायेन यत्र यत्र विधिः पुरुषं प्रवर्तयति तत्र सर्वत्र पुरुषस्य शक्तिरपि सहकारिणीति बोधयति । तथाच शक्त्यैव विहितेषु सर्वत्र कर्मस्वधिकारो नाशक्तस्य । तत्र चातिक्लेशसाध्यप्रायश्चित्तेऽशक्तानधिकारिण उद्दिश्य तत्र सङ्कोचकरणं न दोषाय ।

एवं युगभेदेन केषांचन धर्माणामधर्मत्वव्यवस्थापनमपि तादृशधर्मानुष्ठानाशक्तिदर्शनेनैव महर्षिवर्यैः कृतम् ।

अयं भावः—येषां पापानां निवृत्त्यर्थं महाक्लेशसाध्यमल्पक्लेशसाध्यं च प्रायश्चित्तं विकल्पेन विहितम्, तत्र शक्तिपर्यालोचनया युगभेदेन व्यवस्थापनमेव शास्त्रकारैः कृतम्, न तु स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तान्तरं कल्पितम् । अतएव पाराशरमाध्वीये तत्र विकल्पव्यवस्थापनमुपपद्यते । “कलौ पाराशरः स्मृतः” इति वचनस्याप्ययमेवाशयः—यत्प्रायश्चित्तविषये पाराशरीयव्यवस्थैव कलौ समादरणीयेति ।

अत्र च प्रायश्चित्तसङ्कोचादिकमधिकारिभेदेनैवेति महाप्रायश्चित्तशक्तानां महाप्रायश्चित्तमेव कर्तव्यमिति मन्वादिस्मृतीनामपि कलौ प्रामाण्यं नानुपपन्नम् ।

अत्रेदं विचारणीयम्—सत्यं अदृष्टार्थाष्टकाश्राद्धकर्तव्यतादिस्मृतीनां न प्रत्यक्षादिकं किमपि मूलं संभवतीति वेदमूलकत्वमेवेति, व्यवहाराध्यायादीनामर्थशास्त्राणां च कथं वेदमूलकत्वम् ? ते हि दृष्टहेतुका एवोपलभ्यन्ते । अतएव व्यवहारालयेऽप्याधिकारिणः यथेच्छमेव स्मृत्यादिविरुद्धानपि निश्चयानातन्वते । यथा ब्रह्मचारिगृहीतस्य दत्तकस्यापि तदीयदायाधिकारः इत्यादिनिर्णयो न्यायवादिषु कार्यकारी वरीवर्ति । तथाच व्यवहाराध्यायो मन्वादिस्मृतिषु कथं प्रमाणमिति ?

अत्रेदं तत्त्वम्—अर्थशास्त्राणां यद्यपि दृष्टमेव हेतुः तथापि तदीयार्थस्य यथावदेवानुष्ठानेनादृष्टविशेषस्यापि लाभो वर्तत एव । अतएव—“अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥” इति

मन्वादिवचनमुपपद्यते । तथाच दायभागादिष्वप्यनधिकारिणां दायस्वीकारोऽनर्थयैव स्यात् । संपादितानामर्थानां हि भोजनादिव्यवहार इव धर्मानुष्ठानार्थेऽपि विनियोगः करणीयः । तत्र भोजनाद्यविहितकार्याणां कथंचिदन्यायाजितधनैर्निर्वाहेऽपि धर्माद्यनुष्ठानस्य तैः कथमपि निर्वाहो न भवति । तथाच व्यवहाराध्यायोऽपि श्रुतिमूलको न स्वतन्त्रं मन्वादिकल्पित इति सर्वथा प्रमाणमेवेति तद्विरुद्धानामिदानीन्तनानां व्यवहारालयाध्यक्षनियमानां न प्रामाणिकत्वमिति पश्यामः । नहि मन्वादय इवावृष्टधर्मपक्षपातेनेदानीन्तना नियमान्वयवस्थापयन्ति, किंलवैदिकानामपि बहूनामाशयानुसारेण । नहि धर्माधर्मादिकथा भारतीयानां समुदायव्यवस्थासिद्धा, किंतु सर्वप्रमाणमूर्धन्यनिरस्तसमस्तदोषजातापौरुषेयनित्यवेदैकमूलसिद्धा । नहि वेदः पौरुषेय इति तु पूर्वमेव निरूपितम् । तथाच श्रुत्यविरुद्धानामसंभाव्यदृष्टहेतूनां च वैदिकमन्वादिस्मृतीनां धर्मप्रामाण्यमनपोहं सिद्धं भवति ।

शाक्यादिस्मृतीनां त्वहिंसादिविषयाणामपि न प्रामाण्यमहिंसादिधर्मत्वे । सत्यवदनादिकं हि वेदवाक्याज्ज्ञायमानमेवाऽनुष्ठीयमानं फलाय कल्पते । वैदिकविध्यादिज्ञानं हि शाब्दभावनायां करणत्वेनान्वेतीति तादृशकरणं विना संपादिता प्रवृत्तिर्न वेदोक्तफलसाधनाय पर्याप्ता भवति । तथाच अर्थवादाधीनप्राशस्त्यज्ञानं विनानुष्ठीयमानं कर्म न यथा तत्फलं जनयति, मन्त्रपूर्वकार्थज्ञानं विनानुष्ठीयमाना मन्त्रार्था यथा न फलं जनयितुमीशते तथा वैदिकलिङ्गादिजनितप्रवर्तनाज्ञानं विना प्रवृत्तिरपि न फलमुत्पादयितुमलमिति शाक्यादिस्मृत्यनुसारेणानुष्ठीयमानमहिंसादिकं नादृष्टं पारलौकिकं फलं संपादयति । यथा स्वभावतः सर्वादरणीयं विशेषतः “पयो ब्राह्मणस्य व्रतम्” इति ब्राह्मणव्रतत्वेन कीर्तितं च पयः श्वचर्ममये पात्रे निक्षिप्तं सर्वथाऽशुद्धं सत्सर्वेषामनादरणीयं भवति, एवमवैदिकशाक्यसंबन्धाद्वैदिकधर्माधर्मादिव्यवस्थाप्यहिंसादीनां न संभवतीति मन्तव्यम् ।

एतदभिप्रायेणैव “पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥” इति धर्मस्थानानां चतुर्दशत्वेन प्राचामाचार्याणां परिगणनम् । तथाच श्रुत्यविरुद्धा अपि शाक्यादिस्मृतयः श्रुतिविरुद्धा मन्वादिस्मृतय इव न धर्मे प्रमाणम् ।

श्रुतिविरोधश्च मन्वादिस्मृतीनां न श्रुतित्वेन स्मृतित्वेन च भवति, किंतु विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेनेति प्रबलार्थावलम्बा स्मृतिरपि प्रबलैव, दुर्बलार्था श्रुतिरपि दुर्बलैव । अर्थस्य प्राबल्यं यदि सोऽनुष्ठेयः । तथाच श्रुत्यर्थस्यानुष्ठेयत्वेऽनुष्ठेयधर्मत्वे वा

स्मृत्यर्थस्यानुष्ठेयत्वे च स्मृतिरेव तत्र बलीयसीति स्मृत्यनुसारेण श्रुतेः सङ्कोचोऽपि कचन न दोषाय भवति । यथा “वेदं कृत्वा वेदिं करोति” इति श्रुतेः “क्षुते आचामेत्” इति स्मृत्यनुसारेण सङ्कोचः ।

तथाहि—वेदो नाम संमार्जनार्थो दर्भमुष्टिविशेषः । तं कृत्वानन्तरं वेदिं मण्डपं कुर्यादिति श्रुतेरर्थः । “क्षुते आचामेत्” इति स्मृतेस्तु यदा यदा कर्ममध्येऽपि क्षुतं भवति तदा तदा आचमनं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र यदि वेदकरणान्तिमक्षणे क्षुतं भवति तर्हि तदनन्तरमाचमने क्रियमाणे श्रुतिविरोधः । यदि वेदिः क्रियते तर्हि आचमनस्मृतिविरोध इति विरोधपरिहारः वेदकरणानन्तरमाचमनं कृत्वा वेदिकरणमिति वाक्यार्थस्वीकारेणैव करणीयः ।

कृत्वेति क्त्वाप्रत्ययस्य हि पूर्वकालतार्थः । सा च वेदवेदिकरणयोर्मध्येऽन्यस्यानुष्ठानेऽप्युपपद्यते । क्रमो हि सः । न च सोऽनुष्ठातुं शक्यः आचमनं लनुष्ठेयम् । तथाच स्मृत्यप्रामाण्ये पदार्थबाधः श्रुतिसङ्कोचे पदार्थधर्मक्रमबाध इति स्मृतिप्रामाण्यमेवात्र सिद्धं भवति । तथाच स्वरूपतः प्रबलापि श्रुतिः प्रबलाऽऽचमनरूपपदार्थाश्रिताऽऽचमनस्मृत्यपेक्षया दुर्बलैव ।

तदुक्तम्—“अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः । दुर्बलैरपि बाध्यन्ते प्रबलैः पार्थिवाश्रितैः ॥” इति ॥

तथाच यत्र स्मृतौ श्रुतौ च विरुद्धानुष्ठेयौ पदार्थौ भासेते तत्रोपजीव्योपजीवकभावप्रयुक्तप्राबल्यदौर्बल्याभ्यामेव व्यवस्थेति न श्रुतिस्मृत्योः समानयोगक्षेमं प्रामाण्यमिति न विरोधः ।

स्मृत्यपेक्षयापि दुर्बला मीमांसान्याया अपि प्रबलपदार्थाश्रिता श्रुतिमपि यथोक्तन्यायेन बाधन्त एव । अतएव “वेदमधीत्य स्नाया”दित्याम्नायेन वेदाध्ययनानन्तरं समावर्तनविधानेऽपि न्यायसिद्धानुष्ठेयविचारानन्तरमेव समावर्तनविधिस्तत्रोपपद्यते ।

तदुक्तं भाष्ये—“अतिक्रामाम इममाम्नायं अनतिक्रामन्तोऽर्थवन्तं सन्तं वेदमनर्थकं कल्पयेमे”ति ॥

यत्तु जिज्ञासाधिकरणभाष्ये—“अज्ञाननियमानां समापनमेवात्र विधीयते” इति व्याख्यातम्, तदप्येतज्ज्ञायमूलमेव । तथाचोपजीव्यत्वेन प्रबलापि श्रुतिः कुत्रचन प्रबलपदार्थाश्रितया स्मृत्यापि बाध्यत इति सिद्धम् ।

प्रसिद्धं ह्युपजीव्यस्याप्यतिदेशस्योपजीवकेनोपदेशेन बाधनं “यो होता सोऽध्व-
र्युरि”त्यादौ । तत्र हि होतुरध्वर्युत्वे उपदिष्टे सति आतिदेशिकस्य होतृधर्मविशेषस्य
होत्रा नानुष्ठानं कर्तव्यमिति दशमे निरूपितम् ।

अतएव प्रकरणोपजीव्यापि समाख्या प्रबललिङ्गोपष्टम्भेन प्रकरणबाधिका ।
तथाच पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितानामपि पूषदेवताप्रकाशक-
त्वरूपलिङ्गसहकृतयागानुमन्त्रणसमाख्यानुसारेण पूषदेवताके यागे समुत्कर्ष इति
तृतीये निरूपितम् । तदुक्तं—“यागानुमन्त्रणानीति समाख्या क्रतुयोजिका ।
पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां तस्मात् तद्वैवते कृतौ ॥” इति ॥

लोकेऽप्ययं न्यायो वरीवर्ति । तदुक्तं वार्तिके—“अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजा-
नपदा जनाः । दुर्बलैरपि बाध्यन्ते प्रबलैः पार्थिवाश्रितैः ॥” इति ॥ तथाच प्रथमं
श्रुतिबाध्यत्वं स्मृत्यैः, अनन्तरं स्मृतिबाध्यत्वं श्रुतेरुक्तमिति न विरोधोऽत्र समा-
पतति ।

एतेन सदाचारप्रामाण्यमपि व्याख्यातम् । तथाहि—“श्रुतिः स्मृतिः सदा-
चारः स्वस्य च प्रियमात्मनः” इति श्रुतिस्मृती इव सदाचारात्मतुष्टी अपि धर्म-
प्रमाणसामनन्ति । तत्रेयमाशङ्का भवति, सदाचाराः सर्वेऽपि यदि धर्मे प्रमाणं
तर्हि “धर्मव्यतिक्रमो दृष्टो महतामपि साहस”मिति वचनसिद्धा अपि धर्मप्रमाणं
भवेयुः ।

प्रसिद्धमिदं सर्वेषाम्—यद्विश्वामित्रो वसिष्ठशापाच्चण्डालं त्रिशङ्कुमयाजयत्,
ब्रह्मचार्यपि भीष्मो बहूनश्वमेधानन्वतिष्ठत्, पाण्डवार्जितैर्धनैर्धृताराष्ट्रोऽन्धोऽयजत्,
युधिष्ठिरोऽर्जुनवीर्यसंपादितां द्रौपदीमात्मार्थेऽपि पर्यगेषीत्, अन्येऽपि धार्मिका बहवः
किमपि किमप्यधर्मजातमाचरन् आचरन्ति चेति । एवं च को धर्मः कश्चाऽधर्मः
इति धर्माधर्माध्यवसानं शिष्टाचारप्रमाणतायां न संभवति । ते नाम शिष्टा ये
सदाचारशीलाः, ते सदाचाराः ये तेषामाचारा इति परस्परश्रयदोषोऽपि शिष्टा-
चारप्रमाणतायां भवति । अस्तु वा कथंचिदपि शिष्टाचारप्रमाणता, तथापि “आ-
चारश्चैव साधूनां” इति स्मृतिष्वाचारप्रामाण्यमुपक्षिप्तमिति स्मृतिप्रामाण्येनैवाचा-
रप्रामाण्यमपि सिद्धमिति पृथगाचारप्रमाणतोक्तिः “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः”
इत्यत्र निष्प्रयोजनैव संपद्यते । एतेन—आत्मतुष्टिप्रमाणतापि—निरस्ता ।

“भिन्नरुचिर्हि लोकः” इति न्यायेन विचित्रा खल्वात्मतुष्टिर्भवति । तदुक्तं

वार्तिके—“कस्यचिज्जायते तुष्टिरशुभेऽपि हि कर्मणि । शाक्यस्येव कुहेतुक्तिर्वेद-
ब्राह्मणदूषणे । पशुहिंसादिसंबन्धे यज्ञे तुष्यन्ति हि द्विजाः । तेभ्य एव हि यज्ञेभ्यः
शाक्याः कुष्यन्ति पीडिताः । स्वमातुलमुतां प्राप्य दाक्षिणाल्यस्तु तुष्यति । अन्ये
तु सव्यलीकेन मनसा तत्र कुर्वते ॥” इति । एवं च—“आचारश्चैव साधूनामा-
त्मनस्तुष्टिरेव च” इति मनुवचनमप्रमाणमिति पश्यामः ।

मनुस्मृतिर्हि—स्वतो न धर्माधर्मयोः प्रमाणम्, किंलनुमितश्रुतिद्वारा । श्रुति-
विरुद्धा च स्मृतिर्न श्रुत्यनुमापनाय क्षमते इति हि शबरस्वामिनोऽभिप्रयन्ति, एवं
चाव्यवस्थितात्मतुष्टिप्रमाणतायां बहुविधश्रुतिव्याकुलता भवेदिति न सा प्रमाणम्,
एवमाचारोऽपीति मन्तव्यम् । एवंचाचारप्रामाण्यवादोऽयं न शोभतेतरामिति ।

वयं तु पश्यामः—प्रमाणमेव धर्माधर्मयोः सदाचार इति । नहि सतामाचाराः
सर्वेऽपि धर्मप्रमाणमिति वयं वदामः, किंतु धर्मबुद्ध्याऽनुष्ठीयमाना एव । नहि
विश्वामित्रादयः स्वकीयं धर्मव्यतिक्रमं साहसकृतं धर्ममपि मन्यन्ते । पुराणेषु हि
विश्वामित्रादीनां धर्मव्यतिक्रमो न धर्मबुद्धेति तेषां पश्चात्तापादिप्रकाशनेन स्पष्ट-
मेव निरूप्यते ।

यत्तु भीष्मस्य ब्रह्मचारिण एव सतः यागानुष्ठानम्, तत्तु “तेजीयसां न दोषाय
बहेः सर्वभुजो यथा” इति न्यायेन लघुमञ्जूषायां नागेशभट्टाचार्यैः समाहितम्
कुमारिलपादास्तु तच्चवार्तिके “भीष्मो न ब्रह्मचारी, किंतु गृहस्थ एव” इति
वर्णयन्ति । पितृनिकटे या प्रतिज्ञा कृता न विवाहो मया क्रियते इति न सा
धर्मार्थपत्नीविवाहविषया, किंतु पुत्रार्थपत्नीविवाहविषया । पुत्रार्थविवाहो हि तस्यैव
नियतः, योऽन्यथा पितुः ऋणमपाकर्तुं न पारयति । भीष्मस्तु—“भ्रातृणामेक-
जातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् । सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥” इति
विचित्रवीर्यक्षेत्रजलब्धपित्रृणलः केवल्यज्ञार्थपत्नीसंबन्धशालीति कल्पनायां न
कोऽपि विरोधः समापतति । तदुक्तं वार्तिके—“यो वा पिण्डं पितुः पाणौ विज्ञा-
तेऽपि न दत्तवान् । शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतो यजेतैकाग्र्यसौ कथम् ॥” इति ॥

शापानुग्रहसमर्था हि महर्षयः स्मर्यन्ते । तद्यथा—महर्षिवचनाद्धृतराष्ट्रोऽन्धः
संवृतः, यथाच व्यासानुग्रहादाश्चर्यपर्वणि पुत्रानदर्शत्, एवं क्रतुकालेऽपि कस्यापि
महर्षेरनुग्रहवशात्तस्यान्धत्वं निवृत्तमिति वार्तिककारा निरूपयन्तीति न धृतराष्ट्र-
चारोऽयमसदाचारः ॥

पाण्डुपुत्राणामेकद्रौपदीपरिणयः सदाचारो वाऽसदाचारो वेत्यत्र वार्तिककाराणां वचनानि प्रियपाठकानामत्यन्तमेव कुतूहलं जनयेयुरिति तान्येवात्र निर्दिशामः । “या चोक्ता पाण्डुपुत्राणामेकपत्नीविरुद्धता । सापि द्वैपायनेनैव व्युत्पाद्य प्रतिपादिता ॥ यौवनस्यैव कृष्णा हि वेदिमध्यात्समुत्थिता । सा च श्रीः श्रीश्च भूयोभिर्भुज्यमाना न दुष्यति ॥” अत एवोक्तम्—“इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं जगाद विप्रर्षिरतीतमानुषः । महानुभावा किल सा सुमध्यमा बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि ॥” इति । नहि मानुषीष्वेवमवस्थोपपद्यते । अतएव वासुदेवेन कर्णे उक्तः—“षष्ठे च त्वामहनि द्रौपदी पर्युपस्थास्यति” इति ॥

अथवा—पञ्चैव ताः सदृशरूपा द्रौपद्य एकत्वेनोपचरिता इति व्यवहारार्थापत्त्या गम्यते । “यद्वा नार्यर्जुनस्यैव केवलस्य भविष्यति । साधारणप्रसिद्धिस्तु निश्चिद्रत्नाय दर्शिता ॥” यथा सभामध्यमानीयमाना सपुत्रकस्य धृतराष्ट्रस्यायश उत्पादयितुमात्मानं ख्यापयितुं सहस्रैव द्रौपदी रजस्वलावेषं कृतवती, तथैव केवलार्जुनभार्याया एव सत्याः श्रीत्वं जनेनाविदितं परस्परविरोधासंदेहं च दर्शयितुं साधारणपत्नीत्वप्रख्यापनमिति ।

एवंच शिष्टाचारप्रमाणतायां न धर्माधर्माध्यवसानासंभवः । वेदविहितार्थकारिणः शिष्टाः तेषामाचारः सदाचार इति न परस्पराश्रयदोषः समापतति । एवंच “आचारश्चैव साधूनां” इत्याचारप्रमाणतावचनमुपपद्यत एव । शाखान्तरगतवेदवाक्यदर्शनमूलानि स्मरणानि प्रमाणत्वेनोरीकृतानि, न तथा सदाचारस्य किमपि मूलं स्मृतेरिव कल्पयितुं शक्यते । यदि हि किमपि मूलं दृष्ट्वैव सदाचारप्रमाणता मन्वादिभिरुपक्षिप्ता स्यात्, तर्हि कुतो वा तेषां स्मरणं न कृतमिति परप्रत्ययेनैव सदाचारः प्रमाणमिति स्मृतिप्रामाण्यसाधनेनैव नाचारप्रामाण्यसिद्धिसंभवः । एतेन आत्मतुष्टिरपि व्याख्याता । तदुक्तं वार्तिके—“यथा रुमायां लवणाकरेषु मेरौ यथा वोज्ज्वलरुक्मभूमौ । यज्जायते तन्मयमेव तत् स्यात्तथा भवेद्वेदविदात्मतुष्टिः ॥ एवं हि विद्वद्वचनाद्विनिर्गतं प्रसिद्धरूपं कविभिर्निरूपितम् । सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥” इति ॥

अयमाशयः—यथा तपोविशेषैराराधितानां देवतानामयं मन्त्रो विषहो भवत्विति वरदाने सति तस्य मन्त्रस्य सकृन्मन्त्रणमात्रेण सर्पादिविषान्यपशेषतां प्राप्नुवन्ति, तथा वैदिकमन्वादिभिः शिष्टाचारः प्रमाणमिति वचनमात्रेण स प्रमाणमेव भविष्यति ।

यत्तुक्तं—“कस्य चिज्जायते तुष्टिरशुभेऽपि हि कर्मणि” इत्यादि, तदपि एतेन परास्तम् । नहि वैदिकानन्तधर्मसंस्कृतात्मनां साधूनामधर्मेषु स्वाभाविकी प्रवृत्तिः संभवति । प्रत्यहं धर्मानुष्ठानव्यग्रचित्तस्याधर्मभीतस्य च सज्जनस्य हि न कदापि स्वरसेनात्मतुष्टिर्धर्मादन्यत्र संभवति, न वा तादृशस्य धर्मादन्यत्राचरणे प्रवृत्तिरपि संभवति । उक्तं च वार्तिके—“यथा वा सर्पसिद्धान्ते नकुलो यां किलौषधिम् । दन्तैर्गृह्णाति तामाहुः समस्तविषहारिणीम् यथा वा यां भुवं कश्चिदध्यावसति पुण्यकृत् । तथाचारात्मतुष्ट्यादिधर्मं धर्ममयात्मनाम् । वेदोक्तमिति निश्चित्य ग्राह्यं धर्मवुभुत्सुभिः ॥” इति ॥

अत्रेदं विचारणीयम्—स्मृत्याचारौ किं समबलौ उत स्मृतिः प्रबला आचारो दुर्बल इति । तत्र वार्तिककाराः तयोः समबलत्वं केषांचन मतेनोपपादयन्तस्तयोः स्मृतिः प्रबला आचारस्तु दुर्बल इति निरूपयन्ति । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके—“शिष्टं यावच्छ्रुतिस्मृत्योस्तेन यत्र विरुध्यते । न शिष्टाचरणं धर्मे प्रमाणत्वेन गम्यते । यदि शिष्टस्य क्रोपः स्याद्विरुध्येत प्रमाणता । तदक्रोपात्तु नाचारप्रमाणत्वं विरुध्यते ॥” इति ॥

अत्रेदं विचारयामः—कथमिदमुपपद्यते यत् देशभेदेनाचारव्यवस्था न संभवतीति निरधारि जैमिनीयैः “यस्मिन्देशे य आचारः” इत्यादिवचनं मातुलकन्यापरिणयादीनां देशभेदेन धर्माधर्मव्यवस्थापनमापस्तम्बादीनां च तद्विरुद्धमुपलभ्यत इति ? तत्र वार्तिककाराः यदि मातुलकन्यापरिणयादयः केवलाचारप्रामाण्याधिकरणेन धर्माः, तर्हि स्मृतिविरुद्धस्याचारस्याप्रमाणत्वात्तेषामधर्मत्वमेव, न देशभेदेन धर्माधर्मव्यवस्थेत्याचारप्रामाण्याधिकरणे निरूपयन्ति । यदा तु “मातुलस्येव योषा” इत्यादिमन्त्रलिङ्गात्ते धर्मास्तदा न तेषामधर्मत्वं स्मृत्या आश्रयितुमीहामहे । “यस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः । वर्णानां सान्तरायाणां स सदाचार उच्यते ॥” इति वचनं तु वार्तिककारैः तदनुसारिभिर्न्यायमुधाकारैश्च स्मृत्यविरुद्धकुलधर्मादिविषयं व्याख्यातमिति न कोऽपि विरोधः । एतेन—“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥” इति मनुवचनमपि व्याख्यातम् ॥

एवंच मातुलकन्यापरिणयादयो यदि धर्मास्तर्हि सर्वदेशीयानामपि धर्माः, यदि वाऽधर्माः स्मृतिविरुद्धत्वात्तर्हि सर्वदेशीयानामप्यधर्माः, अतएव हि “पञ्चधा विप्रतिपत्तिः दक्षिणतोऽनुपनीतेन भार्यया च सहभोजनं पर्युषितभोजनं उच्छिष्टभोजनं

पितृस्वस्रमातुलदुहितृपरिणयनमिति, तत्रोत्तरतः पञ्चधा—ऊर्णाविक्रयः सीधुपानं समुद्रयानमित्यादिना आपस्तम्बमतेनोपपाद्य “मिथ्यैतदिति गौतमः उभयं त्वेत-
न्नाद्रियते शिष्टस्मृतिविरोधात्” इति बोधायनेन देशभेदेन धर्माधर्मव्यवस्थानिरा-
करणमुपपद्यते ।

अयमत्र निष्कर्षः—ये हि आचारप्रामाण्येन मातुलकन्यापरिणयं धर्मं मन्यन्ते,
तन्मते स्मृतिविरोधात्तस्य धर्मता नोपपद्यते सर्वस्मिन्नपि देशे । ये तु तं श्रुति-
सिद्धं मन्यन्ते तेषां श्रुतिविरुद्धस्मृतेरेवाप्रामाण्यात्सर्वस्मिन्नपि देशे स धर्म एव ये
तु स्मृतिसिद्धं तमभिप्रयन्ति तेषां तु मते स विकल्पेन धर्मः, सोऽपि देशविशे-
षापेक्षया न, किंतु सर्वदेशापेक्षयैव । एवंच आचारप्रामाण्याधिकरणे वार्तिकका-
रेण तत्र तत्र तस्याधर्मत्वमिव यत्सूच्यते न तद्वस्तुगल्यनुसारेण । आत्मतुष्टिप्रा-
माण्योपक्रमे—“पशुहिंसादिसंबन्धे यज्ञे तुष्यन्ति हि द्विजाः । तेभ्य एव तु
यज्ञेभ्यः शाक्याः क्रुध्यन्ति पीडिताः । स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु
तुष्यति । अन्ये तु सव्यलीकेन मनसा तत्र कुर्वते ॥” इति वदन्तो हि कुमारिल-
पादाः द्विजसंतोषाधायको यागः शाक्यासंतोषाधानकारणमिति यथा नाधर्मः
श्रुतिविहितत्वात् एवं दाक्षिणात्यसंतोषकारणं मातुलसुतापरिणयनमन्यासंतुष्टिनि-
दानमपि नाधर्म इति ज्ञापयन्ति । यदि हि मातुलसुतापरिणयमाचारप्रामाण्येन
धर्मं वयमुपगच्छेम, तर्हि तस्याधर्मत्वं कल्पयितुं शक्येत, नचैतदस्ति । एवंच
सदाचारप्रामाण्येनानध्यायव्रतशक्रध्वजोत्सवादीनामेव धर्मत्वम् । तदुक्तं वार्तिके—
“प्रदानानि जपो होमो मातृयज्ञादयस्तथा । शक्रध्वजमहो यात्रा देवतायतनेषु
च । कन्यकानां च सर्वासां चतुर्थ्याद्युपवासकाः । प्रदीपप्रतिपद्दानमोदकापूपपा-
यसाः । वैदिकैः कर्तृसामान्यादेषां धर्मत्वमिष्यते ॥” इति ॥ यद्यपि “पुराणन्या-
यमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥”
इति धर्मस्थानेष्वाचारो नोपन्यस्तः; तथापि स्मृतेरिवाचारस्यापि परोक्षवेदद्वारैव
प्रामाण्याच्च धर्मप्रमाणतानुपपत्तिः । सर्वथा च सदाचारः प्रमाणमेवेति सिद्धम् ॥

स्मृत्याचारयोर्यतो न समबलत्वं अतएव प्रथमाधिकरण एव नाचारप्रामाण्य-
विचारः किंतु पञ्चमाधिकरण एव तद्विचारः, अन्यथा कल्पसूत्रादीनामिवाचार-
स्यापि स्मृत्यधिकरण एव प्रामाण्यविचारापत्तिः । स्मृत्यधिकरणे परोक्षवेदानुमा-
पनद्वारा स्मृतेरिवाचारप्रामाण्याधिकरणे स्मृत्यनुमापनद्वारा आचारप्रामाण्यं तद-
धिकरणे निरूप्यते, तथाच स्मृत्यधिकरणे परोक्षवेदप्रामाण्यस्यैव व्यवस्थापनेऽ-

प्याचारप्रामाण्याधिकरणादौ परोक्षस्मृतिप्रामाण्यस्यैव व्यवस्थापनात्स्मृतिपाद इत्येव तृतीयपादस्य नाम न परोक्षवेदपाद इति । तथा च स्मृतिस्थल इवाचारेऽपि स्मृत्यविरुद्ध आचारः प्रमाणं, स्मृतिविरुद्धाचारोऽप्रमाणं, संभाव्यमानदृष्टहेतुकक्षि-
ष्टाचारोऽप्रमाणं, प्रबलपदार्थाश्रिताचारविरुद्धा स्मृतिर्न प्रमाणमित्यादिन्याया अनु-
सन्धेयाः । स्मृत्यविरुद्ध आचारः प्रमाणमित्यस्योदाहरणं होलाकाद्याचारः, स्मृति-
विरुद्धाचारोऽप्रमाणमित्यस्योदाहरणं सीधुपानादिकं विश्वामित्रादिकृतमेनकादिगम-
नम् । संभाव्यमानदृष्टहेतुकाचाराप्रामाण्यस्य प्रबलाचारविरुद्धस्मृतिबाधस्य चोदा-
हरणं मृग्यम् । यत्तु स्मृतिविरुद्धाचाराप्रामाण्योदाहरणं मातुलकन्यापरिणयनमिति
बहुषु स्थलेषु दृश्यते तत्तद्वर्मलबोधकश्रुतिस्मृत्यभावं कृत्वा आशङ्क्यैव न वस्तुग-
त्येति पूर्वमेव निरूपितम् ।

सचायमाचारः शब्दसंबन्धी अर्थसंबन्धी च । शब्दसंबन्ध्याचारः शब्दस्यार्थ-
विशेषबोधोद्देशेन प्रयोगः, अर्थसंबन्ध्याचारोऽर्थस्यानुष्ठानमिति विवेकः । तत्र
स्मृतिप्रामाण्यस्थले अहिंसादिधर्मसंबन्धिन्यपि शाक्यादिस्मृतिर्यथा न प्रमाणमिति
निरूपितं न तथाऽत्र शब्दसंबन्ध्याचारः सर्वथा नादरणीयः, किंतु वैदिकाचार-
विरोध एव । तथाच पिकनेमादिशब्दानां म्लेच्छप्रसिद्ध्यनुसारेणार्थनिर्णयो अव-
त्येव वैदिकानाम् । त्रिवृदादिशब्दानां तु वाक्यशेषानुसार्यैवार्थः स्वीकरणीयः;
वैदिकप्रसिद्धिविरुद्धम्लेच्छप्रसिद्धेरनादरणीयत्वात् ॥

यत्तु प्रथमाध्यायचतुर्थपादे पुरोडाशादिशब्दानां वैदिकप्रसिद्ध्यनुसारेणाऽर्थो न
स्वीकरणीयः, किंतु लोकप्रसिद्ध्यनुसारेण संस्कृतासंस्कृतपिष्टखण्डमात्रमर्थ इति
निरूपितम्, तत् लौकिकप्रसिद्ध्यपरित्यागेन वैदिकप्रसिद्धिस्थले लौकिकप्रसिद्धिरेव
स्वीकरणीयेत्यभिप्रायमिति न विरोधः ।

ननु शब्दसंबन्ध्याचारस्यापि स्मृतिद्वारमेव खलु प्रामाण्यमङ्गीकरणीयम् ।
शब्दसंबन्धिनी च स्मृतिर्व्याकरणमेव । तथाच व्याकरणप्रामाण्यं विना नैतदुपपद्यत
इति शङ्कायां व्याकरणप्रामाण्याधिकरणप्रारम्भः । स्मृत्यधिकरणेन व्याकरणप्रा-
माण्यमपि वैदिकस्मृतित्वाविशेषेण प्रमाणमिति न सिद्ध्यति; तत्रार्थस्मृतिमात्रस्यैव
ग्रहणेन शब्दस्मृतेरग्रहणात् ॥

व्याकरणप्रामाण्यं च साधुशब्दनिर्वचनार्थम् । तच्च यदि लौकिकानां शब्दानां
तर्हि धर्मप्रमाणविचारेऽस्मिन्नध्याये न तस्य सङ्गतिः । यदि वैदिकानां तर्हि वेदे

साधूनामसाधूनां च सर्वेषां शब्दानामुपलम्भात् व्याकरणप्रामाण्येन वेदस्वरूप-
मेवोच्छिन्नं स्यादित्यनर्थयैव व्याकरणप्रामाण्याधिकरणं संपन्नमिति शङ्का भवति ॥

तत्रेदं समाधानम्—लौकिकानां वैदिकानां च सर्वेषां शब्दानां साधूनां निर्वचन-
र्थमेव व्याकरणप्रामाण्यम् । तत्र लौकिकानां तन्निर्वचनस्य प्रयोजनं तु ऊहस्थले
साधूनामेव लौकिकानां शब्दानां प्रयोगेणादृष्टसिद्धिर्नान्यथेति धर्मप्रमाणविचारेऽप्य-
स्मिन्नध्याये नासङ्गतिः । वैदिकानां तु “तस्य स्थूलपृषतीमि”त्यादौ स्वरविशेषनि-
र्णयद्वारा अर्थविशेषनिर्णयादिनाऽदृष्टोपयोगः सिद्ध एव वर्तते । सर्वथा व्याकरण-
प्रामाण्याधिकरणमत्यन्तमपेक्षितम् । तदुक्तं महाभाष्ये—“रक्षोहागमलध्वस-
न्देहाः प्रयोजनमिति ॥” अस्य शब्दस्यायमर्थ इति विज्ञानं क्वचिद्व्याकरणात्
क्वचित्कोशात् क्वचिदाप्तवाक्यात् क्वचिद्व्यवहारतश्च भवति । यत्तूपमानमपि शक्ति-
ग्राहकमिति नैयायिकानां मतं तदिदं न सङ्गतम् । अन्यसादृश्यादन्यसादृश्यज्ञानं
खलूपमानं ननु वाच्यवाचकभावज्ञानम् । विस्तृतं चैतत् श्लोकवार्तिके इति तत्
एव द्रष्टव्यम् । तत्र वैदिकानां येषां पदानां निगमनिरुक्तव्याकरणादिभिरर्थवबोधो
भवतीति तत्र न काप्यनुपपत्तिः । व्यवहारात् येषां पदानामर्थनिर्णयोऽपेक्षितस्ते-
षामर्थवबोधार्थं लोकवेदयोः पदैकत्वमुपवर्णनीयम् । तदयमर्थो लोकवेदाधिकरणे
निरूप्यते ॥

अस्मिन्नधिकरणे—“क्रमन्यूनातिरिक्तत्वपदवाक्यश्रुतिस्मृतीः । पदावधारणो-
पायान्वदन्त्येके मनीषिणः ॥” इति न्यायेन लौकिकानां वैदिकानां च पदानां
क्रममेदादिना भेदमाशङ्क्य अर्थभेदप्रतीत्युपयोगिनामेव तेषां पदभेदप्रयोजकत्वात्
आत्मनात्मना इत्यादीनां रूपभेदेऽप्यर्थाभेदात्पदैकत्वमेवेति व्यवस्थापितम् ॥

स चार्थ आकृतिर्वा व्यक्तिर्वेति संशये लोके वेदे चाकृतिरेव शब्दार्थो न
व्यक्तिः । यद्यपि “ब्रीहीन् प्रोक्षति,” “गामानय,” इत्यादौ नाकृतेरन्वययोग्य-
ता, नहि प्रोक्षणानयनादिकमाकृतेर्भवति, किंतु व्यक्तिविशेषाणामेव; तथापि—
“श्येनचितं चिन्वीत” इति वाक्ये श्येनाकृत्या चितमिसेवाथोऽङ्गीकरणीयः । नहि
श्येनपक्षिणां चयनं तत्र संभवति, अहिंसाशास्त्रादिविरोधात् । तथाच आकृतिरेव
शब्दार्थः । “ब्रीहीन् प्रोक्षति” इत्यादौ तु लक्षणया व्यक्तिबोधः । “श्येनचितं”
इत्यादावाकृतेर्लक्षणया शब्दार्थत्ववादस्तु न युक्तः; व्यक्तिशब्दार्थत्वे हि व्यक्ती-
नामानन्यादानेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गः ॥

एतेन—आकृतिविशिष्टव्यक्तिशब्दार्थतावादोऽपि—**परास्तः**; “नागृहीतवि-
शेषणा शक्तिः विशिष्टमुपसङ्गामति” इति न्यायेनाकृतौ प्रथमं शक्तिकल्पनस्याव-
श्यकत्वेनैवेष्टसिद्धौ व्यक्तिशक्तिकल्पनाया अयोगात् । नच “पशुना यजेत” इत्या-
दावाकृतेरमूर्तायाः यागसाधनत्वाद्यंभवः, अरुणाधिकरणन्यायेन मूर्तव्यक्तिपरिच्छे-
दद्वारा आकृतेरपि यागसाधनत्वात् । तथाच आकृतिरेव शब्दार्थः । तादृशार्थ-
प्रहृश्च व्यवहारादिना भवति, सच व्यवहारो यदि लौकिकानां वैदिकानां चाविरु-
द्धस्तर्हि सर्वोऽप्यादरणीयः । यदि विरुद्धस्तर्हि वैदिकानामेव स ऊरीकर्तव्यः ।
यदि वैदिकव्यवहाराभावस्तर्हि लौकिकव्यवहार आदरणीय इति व्यवहारस्याप्या-
चारकोटौ निवेशादाचारप्रामाण्य एवाऽऽकृत्यधिकरणस्यापि पर्यवसानम् । तथाच
स्मृत्याचारसिद्धा अपि धर्मा इति तयोरपि धर्मप्रामाण्यमविरुद्धम् । यथा वैदिकं
वाक्यं साध्यसाधनेतिकर्तव्यतान्यतरसमर्पकं धर्मे प्रमाणम्, एवं स्मृत्याचारावपि ।
तदिदं सिद्धं यत् सर्वोऽपि वेदः परोक्षपरोक्षसाधारणः साध्यं साधनमितिकर्त-
व्यतां चैव बोधयतीति धर्मप्रमाणमिति ।

तत्रेयं शङ्का—नहि वेदे साध्यं साधनमितिकर्तव्यतैव वा बोध्यते । अतादृशो-
ऽप्यर्थो हि वेदे प्रतिपाद्यते । यथा—“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र ।
यद्यपि यजिधातोर्यागः करणमर्थः स्वर्गकामपदस्य साध्यं स्वर्गोऽर्थः, ज्योति-
ष्टोमपदस्य तु यागनामधेयस्य न करणं इतिकर्तव्यता वाऽर्थः । तथाच ज्योतिष्टोम-
पदं कथं धर्मे प्रमाणम्? नचाऽयमर्थवादः, तेन स्तुतिबुद्धेरजननात् । नापि मन्त्रः;
मन्त्रलक्षणाभावात्, अनुष्ठेयार्थस्मारकत्वाभावात्, मन्त्रलप्रकारकप्रसिद्धभावाच्च ।
नचेदं पदं धर्मेऽप्रमाणमेव । न हि केनापि वर्णेन स्वरेण वा वेदगतेन नानर्थकेन
धर्मानुपयोगिना वा भवितव्यमिति “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति विधितत्त्वविवे-
किनां स्पष्टमेव विदितम् । तथाच नामधेयानां धर्मोपयोगः कथमिति ॥

अत्रेदं समाधानम्—नामधेयानामपि धर्मोपयोगो विद्यत एव । यद्यपि नाम-
धेयं न भावनायां करणत्वेन भाव्यत्वेनेतिकर्तव्यतात्वेन वा पूर्वोक्तरीत्याऽन्वेति,
नवा तत् मन्त्रार्थवादौ, तथापि धालर्थरूपकरणपरिच्छेदद्वारा करणमेव नामधे-
येनापि समर्प्यते । अयं भावः—“यजेत स्वर्गकामः” इत्यत्र यजिधातुना याग-
सामान्यं विवक्ष्यते । तत्रच “निर्विशेषं न सामान्यं” इति न्यायेन यागविशेषज्ञानं
नियमेनापेक्षितम् । यागविशेषज्ञानं च कचिद्व्यादिना भवति । अत्र तु “सोमेन
यजेत” इत्युत्पत्तिवाक्येन सोमद्रव्यकत्वावगमेऽपि न यागविशेषज्ञानं भवति ।

अनेके हि सोमद्रव्यका यागा अव्यक्ता विद्यन्ते । अव्यक्ता नाम स्वार्थचोदितदेव-
ताशून्याः । तथाच तादृशानां साधस्कादीनां बहूनां विद्यमानत्वात् नामधेयेनैव
यागविशेषज्ञानं भवतीति धात्वर्थपरिच्छेदद्वारा करणमेव धातुनापि समर्प्यत इति
नामधेयमपि धर्मे प्रमाणमेव ॥

नामधेयानां तु सङ्कल्पादौ उपयोगः । गुणविशेषसंबन्धोऽपि यागविशेषाणां
नामधेयेन भवति । यथा—“संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति” इत्यत्र
वैमृधस्य पौर्णमास्यनुष्ठानानन्तर्यम् । एवं फलसंबन्धोऽपि । यथा—“दर्शपूर्णमा-
साभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र षण्णामेव यागानां प्रधानानां फलसंबन्धः नतु
प्रयाजाद्यङ्गानामपि ॥

विस्तरेण चोत्तरत्रैतन्निरूपयिष्यते । तथाचोपपदार्थानां दध्यादिद्रव्याणां याग-
साधनतया नामधेयानां तत्परिच्छेदकतया धर्मोपयोग इति सिद्धम् ॥

तत्रैदमिदानीमवसरप्राप्तम्—यत्कुत्रोपपदं नामधेयं कुत्र द्रव्यदेवतान्यतरपर-
मिति । तत्रायं निष्कर्षः—यत्र वक्ष्यमाणेषु निमित्तेषु षट्सु एकमपि निमित्तं
नास्ति तत्र द्रव्यदेवतान्यतरपरत्वम् । यत्र तु तदन्यतमं विद्यते तत्रोपपदं नाम-
धेयमिति । तत्र प्रथमं निमित्तं यद्युपपदस्य यौगिकस्य द्रव्यपरत्वे मत्वर्थलक्षणा-
प्रसङ्गः नामधेयपरत्वे च तदभावः तर्हि तदुपपदं नामधेयमिति । यथा—
“उद्भिदा यजेत पशुकामः” इत्यत्र यौगिकस्योद्भित्पदस्य द्रव्यपरत्वे मत्वर्थलक्ष-
णाप्रसङ्गो नामधेयत्वे च तदभाव इति तत्पदं नामधेयम् ॥

तथाहि—दधिसोमादिपदानामिवोद्भित्पदस्यार्थविशेषे न रुढिर्विद्यते । अतः
उद्भिद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या योगार्थमादायैवोद्भिच्छब्दस्य खनित्रं द्रव्यमर्थ इति
वर्णनीयमित्युद्भित्पदं यौगिकम् । तच्चोद्भित्पदं यदि “उद्भिदा यजेत पशुकामः”
इति वाक्ये द्रव्यपरं स्यात्तर्हि कतमो विधिस्तत्राङ्गीक्रियते इति विवेचनीयम् ।

तत्र न तावत् “अग्निहोत्रं जुहोति” इतिवत् प्रथमो विधिः; गुणफलयोरपि
श्रवणात्; नापि “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” इतिवत् द्वितीयः; गुणपदश्र-
वणात् । “दध्ना जुहोति” इतिवत्तृतीयविधिस्तु न संभवति; फलपदश्रवणात् ।
“दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” इतिवत् चतुर्थविधिस्तु तदा स्यात् यदि दृष्टान्त इव
धात्वर्थस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तिरत्र स्यात् । तत्र दृष्टान्ते “अग्निहोत्रं जुहोति”
इतिवदत्र “सोमेन यजेत” इति वाक्यान्तरेणैव तत्प्राप्तिवर्णनं तु न संभवति;

सोमेनेत्युत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधे द्रव्यान्तरविधानासंभवेन ज्योतिष्टोम एव खनित्र-
द्रव्यस्य फलार्थं विधानासंभवात् । तदाश्रयं तत् भवितुमर्हति यत्साधनं यदव-
गतम्, यथा होमसाधनं दधीति दध्ना जुहोतीति वाक्यान्तरावगतत्वात् दध्नो
होम आश्रय उक्तवाक्ये । तथाच सोमयागमाश्रित्य खनित्रद्रव्यं फलार्थं विधीयत
इति वाक्यार्थसिद्ध्यर्थं प्रथमतः सोमयागे खनित्रद्रव्यविधानमनन्तरं फलसंबन्ध
इति वर्णनीयम् । तच्च न संभवति; उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरविधानासंभ-
वात् । तथाच—“वाजिभ्यो वाजिनं” इत्यत्रेव “उद्भिदा यजेत” इत्यत्र खनि-
त्रद्रव्यकयागान्तरविधानमेव विवक्षणीयम् । तत्र च भावनायां धात्वर्थस्यैव कर-
णत्वं नतूपपदार्थस्यापि । उपपदार्थस्य तु द्रव्यस्य धात्वर्थोपकारकत्वमेवेति द्वितीयाद्ये
भावार्थाधिकरणे निरूपितम् । तथाच “उद्भिदा यजेत” इत्यत्र यागेन पशुं उद्भिदा
यागं च कुर्यादिति वाक्यार्थो न संभवति; एकेनैव यजिधातुना करणस्य फलस्य
च यागस्य बोधासंभवात्, “सकृत्प्रयुक्तः शब्दः सकृदेवार्थबोधकः” इति न्याये-
नानेकार्थबोधासंभवात् । तदुक्तं “शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभावः” इति ।

यदि तु यागसंबन्धिनी भावनेति सामान्यतो यागस्य भावनायामन्वयो विव-
क्ष्येत तदापि विरुद्धत्रिकद्रयापत्तिर्भविष्यतीति वाजपेयाधिकरणे निरूपयिष्यते ।
तथाच “सोमेन यजेत” इत्यत्र मत्वर्थलक्षणां सोमशब्देऽङ्गीकृत्य सोमविशिष्ट-
यागस्य यथा विधानं तथाऽत्रापि खनित्रविशिष्टयागस्यैव विधानमूरीकरणीयमिति
द्रव्यपरत्वे मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गादुद्भूतपदं नामधेयमिति पश्यामः । तथाच नामधे-
यस्य धात्वर्थपरिच्छेदकस्य धात्वर्थाभिन्नत्वात् न भावनायां अनेककरणान्वयप्रसङ्ग
इति न प्रतिपदाधिकरणविरोधो न वा भावार्थाधिकरणविरोध इति न “अग्निहोत्रं
जुहोति” इत्यत्रेव मत्वर्थलक्षणा प्रसज्यत इति प्रथमनिमित्तेन उद्भूतपदं बलभित्त
विश्वजिदादिपदं च नामधेयम् ॥

“सोमेन यजेत” इत्यत्रापि यद्यपि द्रव्यपरत्वे मत्वर्थलक्षणा नामधेयत्वे च
तदभावो विद्यते; तथापि सोमपदं लतायां रुढं न यौगिकमिति नैतन्निमित्तं तस्य
नामधेयत्वमापादयति । किंच—सोमपदं यदि “सोमेन यजेत” इति वाक्ये
नामधेयं स्यात् तर्हि तस्मिन्त्यागे न द्रव्यसिद्धिः स्यात् । “उद्भिदा यजेत” इत्यस्य
नामलेऽलतिदेशादव्यक्तत्वेन ज्योतिष्टोमात् सोमद्रव्यं प्राप्नोति । नच विनिगमना-
विरहः, उद्भिच्छब्दस्य यौगिकस्य कर्मद्रव्योभयसाधारणत्वस्य सोमपदस्य तदभा-
वस्य च विनिगमकत्वात् । तत्सिद्धं मत्वर्थलक्षणापत्त्योद्भिदादिपदं नामधेयमिति ॥

भाट्टदीपिकायां खण्डदेवाचार्यास्तु—“सोमेन यजेत” इत्यत्र सोमशब्दस्यापि भावनायां करणत्वेनैवान्वयः । नचाऽनेककरणान्वयायोगः; एकजातीयानेककरणान्वयायोगेऽपि विजातीयानेककरणान्वयस्योपपन्नत्वात् । यागः फलसाधनतया भावनायां करणं सोमस्तु फलसाधनयागसाधनतया ततोऽपि परम्परया । तथाच सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वय इति फलितमिति न मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्ग इति—वदन्ति ॥

यदपि द्रव्यस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो न संभवति, क्रियाया एवेतिकर्तव्यतात्वादिति न्यायप्रकाशादायुक्तम्, तदिदं क्रियासंबन्धरहितद्रव्यविषयम् । अवान्तर-क्रियासंबन्धे तु द्रव्यस्यापीतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो भवत्येव । अतएव द्रव्याणामपि मन्त्राणामर्थप्रकाशनरूपावान्तरक्रियासंबन्धेन प्रकरणेनाङ्गत्वव्यवहारो मीमांसकानामुपपद्यते । तथाच सन्निहितयागरूपक्रियासंबन्धेन सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनाऽन्वयो युक्त एव ॥

अतएव—“नावान्तरक्रियायोगादृते वाक्योपकल्पितात् । गुणद्रव्ये कथं भावैर्युहन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥” इति वार्तिके अवान्तरक्रियायोगादृते इत्युक्तम् । ब्रह्मानन्दस्वरत्नोऽपि लघुचन्द्रिकायां सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेन भावनान्वय इति मत्वर्थलक्षणां नाङ्गीकुर्वन्ति ॥

तथाच एतन्मतरतीत्या “उद्भिदा यजेत पशुकामः” इत्यत्रोद्भित्पदस्य नामधेयत्वे निमित्तमेवं परिष्करणीयम्—यथा यौगिकस्य पदस्य द्रव्यपरत्वे इतिकर्तव्यतात्वेनान्वयप्रसङ्गो नामधेयत्वे तदभावश्च नामधेयत्वे प्रथमं निमित्तमिति । “सोमेन यजेत” इत्यत्र सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयेऽपि यौगिकत्वाभावाच्च नामधेयत्वम् । “दध्ना जुहोति” इत्यत्र तु दधिपदं न यौगिकं नवा दध्न इतिकर्तव्यतात्वेनान्वय इति दधिपदमपि न नामधेयम् ।

“चित्रया यजेत पशुकामः” इति वाक्ये चित्रापदमपि चित्रलक्ष्मीलरूपार्थद्रव्ये प्रसिद्धमेव न यौगिकमिति नोद्भिदधिकरणन्यायेन नामधेयमिति चित्रलक्ष्मीलरूपगुणद्रव्यविधानमेवात्र विवक्षितम् । तत्र च पूर्वतनेन “दधि मधु घृतमापो धानान्स्तण्डुलं तत्संसृष्टं प्राजापत्यं” इति वाक्येन विहिते दध्यादिसंसृष्टद्रव्यके यागे चित्रलक्ष्यार्थसिद्धत्वात् लक्ष्मीलस्यान्वयायोगाच्च न यजिधातुना स याग उद्देष्टुं शक्यते, किंतु चित्रलक्ष्मीत्वोभयस्य प्राणिद्रव्यासाधारणत्वात्प्राणिद्रव्यकयाग एवोद्देष्टव्यः ।

तत्र च प्राप्ते कर्मण्यनेकविधाने वाक्यभेदः । तदुक्तं—“प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः” इति ॥ प्राणिद्रव्यकश्च यागो यद्यग्नीषोमीयशुयागः, तर्हि “अजोऽग्नीषोमीयः” इति वाक्येन तत्र पुंस्त्वस्य विधानाच्च स्त्रीत्वविधानसंभवः । एवं “कृष्णसारङ्गोऽग्नीषोमीयः” इति वर्णान्तरविधानाच्च चित्रत्वविधानसंभव इति “सारस्वतीं मेधीमालभते” इति वाक्यविहितमेधीमनूय चित्रापदेन चित्रत्वविधाने एकेन चित्रापदेनैवोद्देश्यस्य विधेयस्य च समर्पणेनैकप्रसरताभङ्गापत्तिः ।

इयमेकप्रसरताभङ्गापत्तिर्वैयाकरणैः सामर्थ्यभङ्गापत्तिरित्यालङ्कारिकैरविमृष्टविधेयांशलदोषापत्तिरिति च व्यपदिश्यते । तदर्थं “वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः” इत्यत्रेव प्राथम्यविशिष्टभक्षणस्यात्र चित्रत्वविशिष्टस्त्रीव्यक्तैर्विधाने गौरवलक्षणो वाक्यभेदः । प्राप्ते कर्मणि विशिष्टविधानासंभवान्नात्र चित्राविशिष्टयागविधानम् । सति संभवे न प्रकृतहानेनाप्रकृतयागान्तविधिविवक्षा युज्यते । तथाच वाक्यभेदापत्तिः । द्वितीयं नामधेयत्वे निमित्तमङ्गीकरणीयमिति तेन चित्रापदं नामधेयमेव । “पञ्चदशान्याज्यानि” “सप्तदश पृष्ठानि” इत्यादावाज्यादिपदानां स्तोत्रनामधेयत्वेऽपीदमेव निमित्तम् । तत्र हि “आज्यैः खुवते” इति विहितस्तोत्रोद्देशेन पञ्चदशसङ्ख्याकाज्यानां सप्तदशपृष्ठानां वा विधानेऽनेकविधानप्रयुक्तो वाक्यभेदः समापद्यते । आज्यपदेन स्तोत्रविवक्षणे तु पञ्चदशस्तोममात्रविधानाच्च वाक्यभेदः ॥

तदयं निष्कर्षः—प्रमाणान्तरप्राप्तधालर्थोद्देशेन विधेयानेकार्थबोधकं विधेयान्तरबोधकपदान्तरसमभिव्याहृतं बोधपदं नामधेयम् । तत्र चित्रापदं विधेयानेकार्थबोधकं, आज्यपदं विधेयान्तरबोधकपञ्चदशपदसमभिव्याहृतम्, “सोमेन यजेत” इत्यत्र तु विशिष्टविधानाच्च वाक्यभेदः । अत एव न विधेयान्तरबोधकपदान्तरसमभिव्याहृतं सोमपदमिति न द्वितीयनिमित्तेनापि सोमपदं नामधेयम् ॥

तृतीयं तु निमित्तं यद्विधानार्थं यदुपपदमिति विवक्ष्यते तदर्थस्य द्रव्यस्य देवताया वा प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ तत्पदं नामधेयमिति । यथा “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्राग्निहोत्रपदम् । तत्रायं पूर्वपक्षः—अग्निहोत्रपदं अग्नये होत्रमस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽग्निदेवताकं होमं बोधयति । नेदं नामधेयम्; अग्निहोत्रपदे अग्निपदस्य यौगिकलाभावेनाग्निदेवताकहोमस्य विशिष्टस्यैव होमस्य “सोमेन यजेत” इतिवद्विधानेन वाक्यभेदाभावेन चोद्भिदधिकरणचित्राधिकरणयोरत्राप्रवृत्तेः, तथाच देवताबोधकमिति ॥

सिद्धान्तस्तु नात्राग्निदेवताविधानमपेक्षितम् । प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं खलु विधिविधत्ते । नचाग्निः प्रमाणान्तरेणाप्राप्तः । “अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं

जुहोति” इति विनियोगविधिना प्रकृतहोमाङ्गतया विनियुक्तो हि यो मन्त्रः “अग्नि-
ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा” इति तस्मिन्मन्त्रिदेवता प्रकाश्यते । मन्त्राणामयं स्वभावो
यत्सति संभवे प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशकत्वमिति । तथाचानेनाग्निदेवताप्रकाशना-
न्यथानुपपत्त्यैव प्रकृतकर्मण्यग्निदेवतासिद्ध्या नाग्निहोत्रपदेन देवताविधिरपेक्षितः ।
अन्यथोत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरावरोधस्यान्याय्यत्वात् “सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
सूर्यः स्वाहा” इति मन्त्रलिङ्गेन “यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातः” इति विधिना
वा प्रातःकाले सूर्यदेवतायाः प्रकृतहोमेऽप्राप्त्या “यत्सूर्याय च” इति वाक्यं
क्रियान्तरपरमापद्येत । मन्त्रलिङ्गेन देवतासिद्धौ तु सायंप्रातःकालयोरग्निसूर्ययोर्दे-
वतात्वस्य सिद्ध्या “यत्सूर्याय च प्रजापतये च” इति वाक्ये सूर्याय चेति सूर्यानु-
वादपूर्वकं तत्समुचितप्रजापतिविधानान्नापूर्वक्रियान्तरपरत्वमापद्यते ॥

अत्र केचित्—“यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति” इति विधिरेव देव-
ताप्रापको न मन्त्रलिङ्गम् । तथासति हि “अग्निज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा” इति
मन्त्रस्याप्यत्र कर्मणि विनियोगेन तेन मिश्रमन्त्रलिङ्गेन सूर्यदेवताया अपि सायं-
होमे प्राप्त्यापत्तिः, विधिना देवतासिद्धिरिति पक्षे तु न तदापत्तिः । यद्यपि मन्त्र-
लिङ्गेन देवतासिद्धिपक्षेऽपि “यदग्नये च” इति वाक्ये केवलाग्निदेवतानुवादान्य-
थानुपपत्त्या न मिश्रमन्त्रलिङ्गं देवताप्रापकमिति सिद्ध्यति; तथापि केवलाग्निदेव-
तायाः सायं होम एव मन्त्रलिङ्गेन प्राप्त्या मन्त्रलिङ्गेन देवताप्राप्तिमते “यदग्नये
च प्रजापतये च सायं जुहोती” तिवाक्ये सायंपदवैयर्थ्यापत्तिः । तथाच न मान्त्र-
वर्णिकी देवता, किंतु वैध्यवेति—वदन्ति ॥

परे तु विधिना तदेव विधेयं यत्प्रमाणान्तरेण न प्राप्तम् । प्रमाणान्तरप्राप्त-
स्यापि विधिना विधानेऽग्निहोत्रपदमपि कर्मनामधेयं न स्यात् । अतो मन्त्रवर्णेन
देवतायाः सिद्धतया “यदग्नये च” इति वाक्ये नाग्निदेवताया अपि विधानम्,
अन्यथा प्राप्तकर्मोद्देशेनानेकविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो मान्त्रवर्णिकदेवता-
विधिवाद एव समीचनः । यद्यप्यस्मिन्पक्षे “यदग्नये च” इति विधिवाक्ये सायं-
पदं वितथम्; तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तदिति न दोषः । इयमेव रीतिः—देव-
तावैध्वल्यमतेऽपि “अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा” इति मन्त्रविनियोगविधौ सायं-
पदसार्थक्यार्थमादरणीया । यद्यप्यग्निहोत्रत्वावच्छेदेन नाग्निदेवता; प्रातःकाले
तदभावात्, तथापि तत्सामानाधिकरण्येनाग्निदेवताया विद्यमानत्वात् नाग्निहोत्र-
पदनामत्वानुपपत्तिरिति—वदन्ति ॥

वस्तुतस्तु—मन्त्रवर्णप्रसक्तान्निदेवताकत्वेनाग्निहोत्रपदं स्वरसत एव सायंप्रातः—
कालीनाग्निहोत्रहोमस्य बोधकम् । प्रातःकालेऽपि मिश्रमन्त्रलिङ्गेनाग्निदेवतायाः
प्रसक्तिर्विद्यत एव । तथाच मान्त्रवर्णिकदेवताविधिपक्ष एव स्वरसः ॥

अत्रानुसंधेयानि वाक्यानि “अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति,”
“सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः,” “यदग्नये च प्रजापतये च सायं
जुहोति,” “यत् सूर्याय च प्रजापतये च प्रातः” “अग्निज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
स्वाहा,” “सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति” च ॥

तथाच विधेयत्वेनाभिमतस्य द्रव्यस्य देवतायाश्च प्रमाणान्तरेण प्राप्तौ तत्पदं न
देवताबोधकम्, किंतु नामधेयं यदि तत्पदं धात्वर्थसमानाधिकरणम् । अत्र च
यत्पदं नामधेयमिति निर्णयते तेन पदेन या देवता यद्द्रव्यं वा विधित्स्यते तस्यैव
प्रमाणान्तरेण प्राप्तस्तत्प्रख्यपदेन विवक्ष्यते, नतु देवतान्तरस्य तत्रावरोधः ।
तथाच “वैश्वदेवेन यजेत” इति वाक्ये नाग्नेयादियागसप्तके देवताविधिपूर्वपक्षे
आग्नेयादियागेष्वग्निदेवताया उत्पत्तिशिष्टत्वेऽपि वैश्वदेवपदं तत्प्रख्यन्यायेन नाम-
धेयं भवितुमर्हतीति निमित्तचतुष्टयादेव नामत्वमिति न्यायप्रकाशसिद्धान्तश्चिन्त्यो-
पपत्तिकः ॥

अत्र मान्त्रवर्णिकदेवताविधिवादे मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानुवादेऽपि “यदग्नये च
प्रजापतये च” इति वाक्ये अग्नयेपदं न कर्मनामधेयम्, धातुसामानाधिकरण्या-
भावात्, चशब्दश्रवणाच्च । अयमेव न्यायः “आधारमाधारयति” इत्यत्राधारपदस्य
कर्मनामधेयत्वेऽपि योजनीयः । अत्राधारपदस्य क्षरद्रुतं नार्थः; “चतुर्गृहीतं वा
एतदभूत् तस्याधारमाधार्ये”ति वाक्यान्तरेण तस्याधारणसंस्कारस्य प्राप्तत्वादि-
त्याधाराख्यहोमनामधेयमेवाधारपदम् ॥ प्रथमोदाहरणं देवताविधिलनिरासार्थम्,
द्वितीयं द्रव्यपरत्वनिरासार्थमिति विवेकः । सर्वथा तत्प्रख्यन्यायः कर्मनामधेयता-
पादक इति सिद्धम् ।

तुरीयं निमित्तं तद्व्यपदेशः । तस्य विधित्सितस्य द्रव्यस्यैव व्यपदेशो विशिष्टोऽ-
पदेशः उपमानत्वेनोपमेयत्वेन च वाक्यशेषे व्यवहार इति तदर्थः । अस्योदाहर-
णम्—“श्येनेनाभिचरन्यजेत” इत्यत्र श्येनपदम् । इदं हि पदं श्येनपक्षिणि
लतायां सोम इव रूढम्, नतु यौगिकम् । अत उद्भिदधिकरणन्यायेन न नामधे-
यम् । अत्र यागस्याप्राप्तत्वात् प्राप्तत्वेऽप्यनेकविधानाभावान्न वाक्यभेदः । “चित्रय-
य जेत पशुकामः” इत्यत्र पूर्वपक्षे पशुकामपदं यथा न फलसमर्पकं, किं

“स्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यात्” इत्यत्रैव पशुकामनायां सत्यामिति निमित्तसमर्पक-
मेवमत्राप्यभिचरन्निति निमित्तसमर्पकम् । अतो गुणसंबन्धस्य फलसंबन्धस्य च
बोधनेन वाक्यभेदप्रसङ्गोऽपि न भवतीति न चित्राधिकरणेनापि नामधेयम् ।
प्रमाणान्तरेण प्रकृतयागे श्येनपक्षिणो द्रव्यस्य प्राप्तेरभावाच्च तत्प्रख्याधिकरणम-
प्यत्रावतरति । अतः परिशेषाद्द्रव्यपरमेवेति पूर्वपक्षः सिद्धो भवति ।

सिद्धान्तस्त्वत्र वाक्यशेषे “यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्ते एवमयं भ्रातृव्यं
निपत्याऽऽदत्ते” इति श्येनपक्षिण उपमानत्वं यथा निर्दिष्टं एवं एवमयमितीदंश-
ब्देनापि विधेयस्य श्येनस्यैव परामर्शादुपमेयत्वमपि तस्यैव निर्दिष्टं भवति । नचै-
तद्युज्यते, एकमेवोपमानमुपमेयं च न भवति, “रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयो-
रिव” इत्याद्यनन्वयोदाहरणे त्वगत्या एकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं च यदङ्गीकृतं
तत् किमर्थम् ? उपमानान्तराभावद्योतनार्थम् । तथाचोपमानान्तराभाव एव लक्ष-
णयाऽनन्वयोदाहरणवाक्यार्थः । तत्र च पदसमूहात्मकवाक्यलक्षणापेक्षयैकस्य
विधिघटकस्यापि श्येनपदस्य गौण्या यागनामधेयत्वाङ्गीकार एव युक्तः । “विप्रति-
षेधे भूयसां स्यात्स्वधर्मत्वम्” इति न्यायात्, “सङ्गे शक्तिः कलौ युगे” इति
प्रवादोऽप्येतज्ज्यायमूलक एव ॥

एवमपि यथा—“उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्तद्ग्रा नवं निर्मितमातपत्रम् । स
तद्गुक्लादविदूरमौलिर्वभौ पतद्गङ्गा इवोत्तमाङ्गे ॥” इत्यत्र एकस्यैवोपमानत्वमुप-
मेयत्वं चाङ्गीकृतम्, तद्वद्विशिष्टविधिपक्षे विशिष्टस्य यागस्योपमेयत्वं श्येनस्योपमा-
नत्वमिति संभवति; तथापि विशिष्टविधिपक्षे विशेषणविधेरार्थिकत्वेन प्राथमिकया-
गविषयतयैव वाक्यशेषस्य योजनीयतयाऽनन्वयालङ्कार एवात्र भवतीति युक्तं
श्येनपदं नामधेयमिति । अयं न्यायः “सन्दंशेन यजेत” इत्यादौ सन्दंशादिप-
देऽपि सङ्गमनीयः ॥

पञ्चमं निमित्तं विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । तथा नामधेयत्वं “वाजपेयेन स्वाराज्य-
कामो यजेत” इत्यत्र वाजपेयपदस्य । भाट्टदीपिकायां तु वाजपेयपदस्यापि यौगि-
कत्वान्मल्यर्थलक्षणाप्रसङ्गेनोद्भिदधिकरणेनैव नामत्वं निर्णयमिति सूचितम्, तथापि
यथा व्युत्पत्त्या द्रव्यपरं यत्पदं तत्पदं तयैव व्युत्पत्त्या कर्मपरमपि यदि भवति
तर्हि तत्पदं नामधेयमित्युद्भिदधिकरणनिष्कर्ष इति भाट्टदीपिकायामेवोक्तम् । अत-
एवोद्भिदधिकरणारम्भे भाट्टदीपिकायां—“गुणे कर्मणि च तुल्यवत् वृत्तिका-
नामुद्भिदादिपदानां इति विषयनिर्देशः कृतः । वाजपेयपदं तु वाजरूपं पेय-

मिति कर्मधारयसमासेन द्रव्यपरं वाजः पेयो यत्रेति बहुव्रीहिसमासेन कर्मपर इति न तुल्यवद्भुतिकः । तथाच वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे मत्वर्थलक्षणापत्तिर्यदि स्यात्तर्ह्यपि तन्नामधेयत्वमुद्भिदधिकरणन्यायेन न भवति । वस्तुतस्तु यौगिकस्य पदस्य द्रव्यपरत्वे मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्ग एव नामत्वे उद्भिदपदस्य निमित्तम् । एवंच वाजपेयपदस्यापि तेन नामत्वं भवेदेव यदि वाजपेयपदे मत्वर्थलक्षणाङ्गीक्रियते, विनैव मत्वर्थलक्षणां वाजपेयेन यागं यागेन स्वाराज्यं कुर्यादिति वाक्यार्थे उच्यमाने तु न तन्न्यायस्यावसरः । यागस्याप्राप्तत्वेन गुणसंबन्धे फलसंबन्धे च विधीयमानेऽपि न वाक्यभेदः ।

यद्यपि यजेतेत्यस्यावृत्तिरपेक्षिता; तथापि प्राथमिकबोधे यागस्य संबन्धसामान्येनान्वयात् वाजपेयकरणिका यागसंबन्धिनी भावनेति बोधाङ्गीकाराच्च सोऽपीति न चित्राधिकरणमपि प्राप्नोति । अतिरिक्तस्य निमित्तत्रयस्य तु शङ्कैव नावकाशते । तथाच तद्द्रव्यपरमेवेति पूर्वपक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु यजिधातुना साध्यस्य साधनस्य च यागस्य निर्देशे विरुद्धत्रिकद्वयमापद्येत । उद्देश्यत्वं, प्रधानत्वं, अनुवाद्यत्वं, इत्येकं त्रिकम् । विधेयत्वं, गुणत्वं, उपादेयत्वं, इत्यपरं त्रिकम् । तदिदं द्वयं परस्परविरुद्धम् । नह्येकमेव सकृत् उद्देश्यत्वेन विधेयत्वेन च भानमर्हति । अतो वाजपेयपदं कर्मनामधेयम् ।

तत्र नामधेयस्थले द्विविधा गतिर्वर्तते । क्वचिदाख्यातपरतन्त्रं नामधेयम्, क्वचिन्नामधेयपरतन्त्रमाख्यातमिति । तत्र यत्र नामधेयं प्रसिद्धं तत्र तत्परतन्त्रमाख्यातम् । यथा—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र षण्णामेव यागानामाग्नेयादीनां तत्राख्यातेन ग्रहणम् । यथा वा “उद्भिदा यजेत” इत्यादौ च । वाजपेयेनेत्यत्र त्वाख्यातपरतन्त्रम् । प्राकरणिकेष्टिपशुसोमादीनां सर्वेषामेव वाजपेयपदनामत्वात् । नहि वाजपेयपदं प्रसिद्धार्थकमित्यन्यत्र विस्तरः ।

यथा हि औदुम्बराधिकरणेन गतार्थत्वेऽपि पर्णमग्न्यधिकरणस्य मुखभेदेन प्रवृत्त्या न पौनरुक्त्यम् । एवं मुखभेदेन प्रवृत्त्या नानेनोद्भिदधिकरणस्योद्भिदधिकरणेनास्य वा पौनरुक्त्यम् ।

भाट्टदीपिकायां तु निमित्तचतुष्टयस्याप्याक्षेप एवानेनाधिकरणेन धात्वर्थातिरिक्तभावनानङ्गीकारेण क्रियते परिहारश्चेति निरूपयन्ति । सर्वथा तु विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिनिमित्तत्वेऽप्यस्याधिकरणस्य तात्पर्यवर्णनं भाष्यकाराणां युक्तमेव ।

विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरपि धात्वर्थातिरिक्तभावनाङ्गीकार एव भवति नान्यथा ।

तथाच पञ्चममपि निमित्तमत्राङ्गीकरणीयमेव । एतादृशनिमित्तपञ्चकं यत्र न संभवति तत्र न नामधेयत्वं, किंतु द्रव्यपरत्वमेव । यथा—“सोमेन यजेत” इत्यादौ । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति” इत्यादौ च । अत्र ह्याग्नेयपदं कर्मनामधेयम् मन्त्रवर्णेन देवतायाः प्राप्तत्वादिति न संभवति, एतद्यागाङ्गतया कस्यापि मन्त्रस्य प्रमाणान्तरेण केवलान्निदेवताकस्य प्राप्त्यभावात् । तथाच “सोमेन यजेत” इतिवद्विशिष्टविधिरेवात्र विवक्षितः ॥

“वैश्वदेवेन यजेत” इत्यत्र तु वैश्वदेवपदं पूर्वोक्तनिमित्तपञ्चकेन नामधेयमिति न भवति, विश्वदेवशब्दस्य रूढत्वेन प्रथमनिमित्तस्यानेकविधानाभावेन वाक्यभेदाभावेन द्वितीयनिमित्तस्य चाभावेन पूर्वतनवाक्यविहितयागेषु देवताविधेरेवात्र विवक्षितत्वात् । “आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्वावापृथिव्यमेककपालं” इति वाक्याष्टकविहितेष्वष्टसु यागेषु देवताविधानमिति यद्यपि न संभवति, सप्तमे यागे विश्वदेवदेवताया उत्पत्तिवाक्येनैव प्राप्तत्वात्, तथापि सप्तसु यागेषु विश्वदेवदेवताविधानमिति युक्तमेव ॥

तत्र यद्युत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरावरोधो न न्याय्य इति गुणात्कर्मभेद एवात्र युक्त इत्यालोच्यते, एवमपि विश्वदेवदेवताकक्रियान्तरस्यैवात्र विधानमिति सर्वथा वैश्वदेवशब्दो न यागनामधेयमिति शङ्का जायते । सा चैवं परिहरणीया ॥

वैश्वदेवशब्दोऽत्र कर्मनामधेयमेव । अपूर्वयागान्तरविधाने हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः । तथाचोत्पत्तिशिष्टन्यायसहकृततत्प्रख्यन्यायेन कर्मनामधेयत्वं वैश्वदेवशब्दस्य सिद्धमेव । अष्टसु यागेषु वैश्वदेवशब्दप्रयोगस्तु वक्ष्यमाणलिङ्गसमवायाधिकरणेन विश्वदेवदेवताकयागघटितसमुदायघटकत्वेन धर्मेण सादृश्याद्गौण्या वृत्त्योपपद्यते । अष्टानां यागानां वैश्वदेवशब्दनामत्वनिर्णयस्य प्रयोजनं तु “प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत” इति विहितप्राचीनप्रवणदेशसंबन्धस्याष्टस्वपि प्राप्तिरेव । अन्यथा “वैश्वदेवीमामिक्षां” इति वाक्यविहितयागमात्रस्य सा समापद्येत ॥

उत्पत्तिशिष्टन्यायो यद्यपि कर्मभेदापादक इति द्वितीयाध्याये निरूपयिष्यते; तथापि तत्र गुणान्तरबोधकस्य पदस्य धातुना वैयधिकरण्यमपेक्ष्यते । यथा “वाजिभ्यो वाजिनं” इत्यत्र वाजिनपदस्य धातुना कल्पितेन निर्वपतिना न सामा-

नाधिकरण्यं, अत्र तु समानाधिकरणं वैश्वदेवपदमिति तस्माद्विलक्षणोऽयं न्यायः
इति विवेकः । सर्वथा च निमित्तषट्कं नामधेयत्वे सिद्धमेव भवति ।

“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते” इत्युपक्रम्य आम्रातानां “यदष्टा-
कपालो भवति यन्नवकपालो भवति यद्दशकपालो भवति यदेकादशकपालो भवति
यद्वादशकपालो भवति” इति वाक्यानां अष्टाकपालादिशब्दास्तु वैश्वानरेष्टेस्तत्प्र-
त्ययन्यायेन नामधेयानि द्वादशकपालविधिनाऽष्टाकपालादीनां प्राप्तत्वादिति शङ्का तु
नात्र प्रसरति । अष्टाकपालशब्दवाच्यो हि पुरोडाशविशेषो द्वादशकपालशब्दवा-
च्यात्पुरोडाशाद्विलक्षण एव । एवं नवकपालादिशब्दार्थोऽपीति नाष्टाकपालादि-
पदानि नामधेयानि ।

अतएव अष्टाकपालादिद्रव्यान्तरविधानमपि नात्र संभवति । उत्पत्तिशिष्टगुणा-
वरोधे गुणान्तरावरोधस्यान्याय्यत्वेन तादृशद्वादशकपालावरुद्धायां वैश्वानरेष्ट्याम-
ष्टाकपालादिविधानासंभवादित्यष्टाकपालद्रव्यविशिष्टयागान्तरविधानमत्र कर्तव्यम् ।
तच्च नात्र संभवति । “अष्टाकपालो भवति” इति भूधातुश्रवणेन यागाश्रयणात् ।

यत्र हि द्रव्यदेवतासंबन्धो वाक्ये गम्यते, तत्र यज्यश्रवणेऽपि तत्कल्पनं
संभवति । यथा “आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति”, “वायव्यं श्वेतमालभेत” इत्यादौ,
“ईषामालभेत” इत्यादौ तु न तत्कल्पनम् । तथाच “अष्टाकपालो भवति”
इत्यादौ क्रियान्तरविधानमपि न संभवति ॥

कथंचित्संभवेऽपि “पुत्रे जाते” इत्युपक्रमस्य “यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति
पूत एव” इत्युपसंहारस्य चैक्याद्वाक्यैक्यमत्रावगतं बाध्येतानेकयागविधाने इति
द्वादशकपालस्तावकमेवाष्टाकपालादिवाक्यम् । अष्टाकपालानामंशानामेव तेजस्वि-
त्वादिलोपयोगित्वे द्वादशकपालः प्रशस्त इति किमु वक्तव्यमिति ।

अंशस्तुतेः अंशिस्तुतिपर्यवसानं लोकेऽपि सिद्धमेव । यथा “नेत्रे कर्णान्तवि-
श्रान्ते” इत्यवयवस्तुत्या नायकादिस्तुतिः पर्यवस्यति । अत्रानुसन्धेयानि वाक्यानि
—“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनं
ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन् तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजै-
वास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्वादशक-
पालो जगत्त्रैवास्मिन्पशून् दधाति यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेज-
स्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति” इति ॥

अस्यामिष्टौ कर्तृत्वं पितुः फलं तु पुत्रस्येति षष्ठे निरूपयिष्यते । तथाचांशद्वा-

रांशित्तुतिसंभवे कथंचिदर्थवादत्वमेवाङ्गीकरणीयम् ? न नामधेयत्वम् । नहि केवलं सामानाधिकरण्यमात्रं नामधेयतायां प्रमाणम् । तथाच “यजमानः प्रस्तरः” “आदित्यो यूषः” “अग्निर्वै ब्राह्मणः” “अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवः,” इत्यादौ यजमानादित्याद्यपश्चादिपदान्यपि न प्रस्तरादिनामधेयानि, किंलर्थवाद एव । सामानाधिकरण्यं तु “सिंहो माणवकः” इत्यादिवद्गौणमेवेति न दोषः ॥

तत्र सिंहशब्दो माणवके यथा गाम्भीर्यादिगुणयोगेन वर्तते एवं यजमानादिपदानि प्रस्तरादौ केन गुणेन वर्तन्ते इति चेदत्र सूत्रकाराः “तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसास्त्र गुणा” इति सूत्रयामासुः । तत्र तत्सिद्धिः एककार्यकारित्वम् । प्रस्तरयजमानयोः एकसुग्धारणादिकार्यकारित्वेन यजमानपदस्य प्रस्तरे वृत्तौ निमित्तम् । जातिः एकं जन्म एकोपादानत्वं अग्निशब्दस्य ब्राह्मणे वृत्तौ निमित्तम् । उभयमपि ब्रह्मणो मुखादुत्पन्नमिति श्रुतीनामुद्घोषः । सारूप्यं चाक्षुषतेजस्वि-त्वादिधर्मैः यूपादित्ययोः सामानाधिकरण्ये निमित्तम् । घृताक्तो हि यूपोऽतीव तेजसा प्रकाशते । प्रशंसा स्तुतिः अपशुशब्दस्य पशुष्वजादिषु वृत्तौ निमित्तम् । यथा घटादयोऽश्वपेक्षयाऽप्रशस्ताः एवं अश्वमेधे अजादयोऽपि । अत्र प्रशंसाभावस्यैव निमित्तत्वेऽपि घटकतया प्रशंसापि निमित्तमेव । तदिदं सिद्धं यदन्यपदस्यान्यत्र प्रयोगो गौण्या वृत्त्या तदपेक्षिताश्च गुणाः तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाः इति ॥

यत्तु—“सृष्टीरुपदधाति” इत्यत्र सृष्टिशब्दस्य स्वरसतः सृष्टिशब्दघटितमन्त्र-परस्यापि उपधानप्रकरणगतासृष्टिमन्त्राणामपि बोधकत्वं तदपि सृष्टिशब्दस्य गौण्योभयसाधारण्येनैव । तत्र तु गुणः स्वसजातीयाधिकावयवघटितसमुदायघट-कत्वम् । अयमेव लौकिकः छत्रिन्यायः । एतेन—“प्राणभृत उपदधाति” इत्यत्र प्राणभृच्छब्देन प्राणभृदप्राणभृन्मन्त्रस्य विवक्षणमपि व्याख्यातम् ॥

इयान् विशेषः—सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रसमुदाये सृष्टिमन्त्रा अधिकाः असृष्टिमन्त्राः स्वल्पाः । प्राणभृदप्राणभृन्मन्त्रसमुदाये तु प्राणभृन्मन्त्राः स्वल्पाः अप्राणभृन्मन्त्रा अधिका इति ॥ तथाच छत्रिन्यायो लोके द्विविधो भवति । यत्र समुदाये छत्रि-णोऽधिकाः स्वल्पा वाऽछत्रिणश्च स्वल्पा अधिका वा तत्र समुदाये सर्वेषां “छत्रिणो गच्छन्ति” इत्यत्र छत्रिपदेन ग्रहणमिति ॥

सृष्टिशब्देन प्रमाणान्तरेण उपधानाङ्गतया प्राप्तत्वात् यथा सृष्टिमन्त्राणां ग्रहणं न तथा “अक्ताः शर्करा उपदधाति” इत्यनन्तरश्रुते “तेजो वै घृतं” इति वाक्य-

शेषे प्रमाणान्तरेणाजनसाधनतया अनिर्णीतानां जलादीनां ग्रहणं इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ “सुवेणावयति” इत्यादौ वाक्यशेषे अवदेयविशेषस्याश्रवणेऽप्याज्यादीनामेव सामर्थ्यात् ग्रहणमिति सिद्धमिदं यत् विधिमन्त्रार्थवादस्मृत्याचारव्याकरणादीनां नामधेयानां च सर्वेषां धर्मे पर्यवसानमिति तादृशधर्मे चोदनैव प्रमाणं नाऽन्यदिति ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमाध्याये धर्मे प्रमाणानि विचारितानि । द्वितीयाध्याये धर्माणां परस्परं भेदो निरूप्यते । तत्र ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः’ ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ ‘विश्वजिता स्वर्गकामो यजेते’त्यादिषु बहुषु वाक्येषु किमेक एव स्वर्गोऽवगम्यते उत भिन्न इति निर्णयो हि साधनभेदेन साध्यभेदस्यावश्यकत्वात् साधनानां परस्परं भेदसिद्ध्यधीन एव भवति । साधनानां परस्परं भेदो हि नामधेयभेदेन धातुभेदेन गुणभेदेन संख्ययाऽभ्यासेन प्रकरणान्तरेण वा भवतीति निरूपयिष्यते । तदुपोद्धाततया च प्रथममिदानीं धात्वर्थ एव भावनायां फलसाधनत्वेनान्वेतीति निरूपणमावश्यकम् । तन्निरूपणं च सोमेन यजेतेत्यादिषु उपपदार्थः सोमो वा धात्वर्थो वैक एव फलसाधनमिति निर्णयाधीनम् ॥

तदर्थं च प्रतिपदाधिकरणे उपपदार्थः धात्वर्थश्च भावनायामुभयं प्रत्येकं करणम् । तथाच सोमोऽपि स्वर्गसाधनं यागोऽपि स्वर्गसाधनमिति पूर्वपक्षट्यानेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गादेकमेव फलकरणं अन्यत्तु तदुपकारकमिति निर्णीतम् ॥

अयं भावः—सिद्धं हि सोमद्रव्यं नारण्यावस्थितिमात्रेण फलजनकं यजमानस्य भवितुमर्हति किंतु यजमानेनोपादेयत्वेन । उपादेयत्वं नाम कृतिविषयत्वं यत्किञ्चित्क्रियाद्वारैव सोमस्य भवति । सा च क्रिया “सोममभिषुणोती”त्यादिवाक्यविहिताभिषवादिः “ग्रहैर्जुहोती”ति वाक्यसिद्धहोमपर्यन्ता विवक्षितेति होमेन भस्मसाद्भावमापन्नः सोमोऽपि क्षणिकयागादिकमिवापूर्वद्वारैव फलजननसमर्थ इति सोमेन स्वर्गजननार्थमेकमपूर्वं कल्पनीयम् । एवं यागेनापि विना द्रव्यं स्वरूपासिद्ध्या यत्किञ्चिद्द्रव्यद्वारा स्वरूपसिद्धावपि स्वेन फलजननार्थमेकमपूर्वं कल्पनी-

यमिति प्रत्येकं फलसाधनतयाऽन्वयेऽनेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गः । एकस्यैव फलसाधनत्वे तु सोमकरणत्वे धात्वर्थः आश्रयतया सोमस्य, यागकरणत्वे द्रव्यतया सोमश्च यागस्योपकरोतीति नापूर्वद्वयकल्पनेति ॥

तत्र च कस्यैकस्य फलसाधनत्वं विवक्षितम् ? किं सोमस्योपपदार्थस्योत यागा-
देर्धात्वर्थस्येति विषये सोमेन यजेतेत्यत्र यजेतेत्यस्य यागेन फलं कुर्यादिति विव-
रणेऽपि स्पष्टं यागस्य धात्वर्थस्य करणत्वं न प्रतीयते । नहि धातूत्तरमपि तृती-
यादिविभक्तिः संभवति । 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिक'मिति धातुभिन्नमेव
खलु प्रातिपादिकमित्यनुशास पाणिनिः । सोमेनेति तृतीयाविभक्त्या तु सोमस्य
करणत्वं स्पष्टमवगम्यते । तथाचाख्यातार्थकृतेः संनिहितोऽपि धात्वर्थो यथा षष्ठा-
द्याधिकरणन्यायेन भाव्यत्वेन नान्वेति एवं साधनत्वेनापि नान्वेति ॥

कारकश्रुत्या हि सोमस्यैव करणत्वं कामपदसमभिव्याहारेण स्वर्गस्यैव भाव्य-
त्वमिव स्पष्टं गम्यते । अत एव हि सिद्धं साध्यायोपदिश्यते इति न्यायः । साध्यं
हि फलं सिद्धेनैव भवति न साध्येन । अन्यथा साध्यस्यापि साध्यान्तरेणैव
साध्यत्वे तस्यापि साध्यान्तरेण तस्यापि साध्यान्तरेण इत्यनवस्था समापद्यते,
तथाच सोमस्यैव भावनायां करणत्वेनान्वय इति पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे सोमस्य
प्रधानत्वेन विकृतिष्वतिदेशो न स्यात् । सोमाभावे पूतिकस्य प्रतिनिधेर्ग्रहणमपि
न युक्तमिति विवेकः ॥

इदं तु न सङ्गतम् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं हि नियतम् ।
तथाचाख्यातार्थकृतौ प्रथमतो यागस्यान्वयान्तरमेवोपपदार्थस्य सोमादेरन्वयः ।
तथाच साधनाकाङ्क्षायां यागस्य प्रथमतः साधनत्वेनान्वये सति अनन्तरं सोम-
स्याकाङ्क्षाभावेन करणत्वेनान्वयासंभवात् यागोपकारकतयैव सोमस्यान्वयः ॥

भावना हि अंशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमिति कर्तव्यतां चेत्युक्तम् । तत्र च
प्रथमतः साधनाकाङ्क्षा, अनन्तरं साध्याकाङ्क्षा, तत इतिकर्तव्यताकाङ्क्षेति क्रमः ।
कुर्यादित्युक्ते हि प्रथमतः किमिति, तदनन्तरं किमर्थमिति, तदनन्तरं कथमिति
खत्वाकाङ्क्षन्ते । तथाच भावनायां धात्वर्थस्यापेक्षितत्वेन प्राथम्येनोपजीव्यत्वेन च
एकपदबोध्यत्वप्रत्यासत्त्या धात्वर्थ एव भावनायां करणं नोपपदार्थः सोम इति
सिद्धम् ॥

यत्तु षष्ठायाधिकरणे धात्वर्थस्य यागस्यैव फलत्वेनान्वय इति पूर्वपक्षितं,
तत्साध्याकाङ्क्षैव प्राथमिकीत्यभिप्रायेण । सिद्धान्तस्तु साधनाकाङ्क्षाया एव प्राथ-

भ्यात् धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वय इति षष्ठाद्यधिकरणमप्यत एवोपपद्यते । अन्यथा साध्याकाङ्क्षाया एव प्राथम्ये धात्वर्थस्य कथमपि भावनायामन्वयात् पूर्वं स्वर्गकाम-पदार्थस्य स्वर्गस्य भाव्यत्वेनान्वयासंभवात् तदधिकरणमसङ्गतं स्यात् ॥

यस्तु “दध्ना जुहोती”त्यादौ उपपदार्थस्य करणत्वेनान्वयो होमस्य च भाव्य-त्वेनान्वयः स ‘आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबल’मिति न्यायेनागत्या “परि-पूर्णं पदं पदान्तरेणान्वेती”ति नियमोलङ्घनाधीन एव ॥

अस्तु वा प्राथमिकी साध्याकाङ्क्षाऽनन्तरं साधनाकाङ्क्षा तत इतिकर्तव्यताका-ङ्क्षेति । षष्ठाद्यधिकरणसिद्धान्ते तु परिपूर्णं पदं पदान्तरेणान्वेतीति नियमस्यान-र्थक्यप्रतिहतन्यायेन दध्ना जुहोतीत्यत्र करणाकाङ्क्षाप्राथम्यपक्ष इव संकोच एव कल्प्यत इति न दोषः । तथाच द्वितीयस्यां साधनाकाङ्क्षायां साधनत्वेन धात्वर्थस्या-न्वययोग्यत्वेन तत्परित्यागेनोक्तनियमहानेन च सोमस्य न करणत्वेनान्वयो युक्त इति धात्वर्थ एव सर्वत्र सति संभवे भावनायां करणत्वेनान्वेति । तदुक्तं ‘वाक्यार्थ-विधिरन्याय्यः श्रुत्यर्थविधिसंभवे’ इति । अत्र च ‘श्रुत्यर्थः सन्निकृष्टत्वं वाक्यार्थो विप्रकृष्टते’ति वार्तिकात् ‘वाक्यार्थविधिरुपपदार्थविधिः श्रुत्यर्थविधिः सन्निकृष्टार्थ-विधिरिति निष्कर्षः ।’ यत्तु न्यायप्रकाशे—‘वाक्यार्थविधिः पदान्तरविधिरित्यर्थः’ इत्युक्तं तस्याप्ययमेवाभिप्रायः ॥

इदं च भावार्थाधिकरणं तत्रैव धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयं गमयति । यत्र धात्वर्थगुणयोरप्राप्तिः यथा सोमेन यजेतेत्यत्रोपपदार्थस्य सोमस्य यागस्य चोभ-यस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् । यत्र बोभयोरपि संभवत्प्राप्तिः प्राप्तिरेव वा, यथो-रुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति’ ‘ऐन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीया’दित्यादौ । अत्र प्रथ-मोदाहरणे पुरोडाशविधिनैवान्यथानुपपत्त्या प्रथनस्य लिङ्गेन तत्र मन्त्रस्य च संभ-वत्प्राप्तिर्विद्यते चेदप्यध्वर्युकर्तृकत्वादिसिद्ध्यर्थं मन्त्रप्रथनयोरुभयोरपि विधिर्विव-क्षितः । द्वितीयोदाहरणे तु “ऐन्द्रवायवं गृह्णाती”ति वाक्यमन्तरेणैन्द्रवायवग्रहणं विहितमपि तत्रैन्द्रवायवग्रहणस्य प्राथम्यार्थं पुनर्विधिर्विवक्षित इत्युभयत्रापि भावार्थाधिकरणं प्रवर्तते । एवं यत्र धात्वर्थस्यैवाप्राप्तिस्तत्रापि “अग्निहोत्रं जुहोती”त्यादौ तदधिकरणं प्रवर्तते । ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम’ इत्यत्रापि अग्निहोत्रहोमस्योत्पत्तिवाक्येन फलसामान्यसाधनत्वबोधेऽपि फलविशेषसाधनत्व-स्याप्राप्त्या धात्वर्थस्य करणत्वमेवेति भावार्थाधिकरणं प्रवर्तत एव । “दध्ना जुहोती-”त्यत्र तु होमस्या“अग्निहोत्रं जुहोती”त्यादिभिः प्राप्तत्वात् दध्न एव करणत्वेनान्वयो

न होमस्येति न भावार्थाधिकरणप्रवृत्तिः । एवं “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि”ति वाक्येऽपि दध्न एव करणत्वेनान्वयः, धात्वर्थस्तु दध्नः फलजननार्थमाश्रयो भवति ॥

अत्र प्राचीनाः दधिकरणत्वं करणीभूतं दधि वा विधीयत इति वदन्ति । खण्डदेवाचार्यास्तु यागवैषम्ये प्रमाणाभावात् दध्न एव विधानम् । नच प्राप्तत्वाच्च विधिरिति वाच्यम्, पक्षप्राप्तावपि नियतप्राप्त्यभावेन विधित्वसंभवात् । “अग्नि-होत्रं जुहोती”ति वाक्यानन्तरं हि “दध्ना जुहोति” “पयसा जुहोति” “यवाग्वा जुहोती”ति वाक्यैः खले कपोतन्यायेनान्वितानां दध्यादीनां विकल्प इति दध्नः पक्षप्राप्तिर्न नियता प्राप्तिः । इदं च भावार्थाधिकरणं धात्वर्थातिरिक्तायां भावनायां सत्यामेवोपपद्यते ॥

नच तस्यां प्रमाणं विद्यत इति वैयाकरणानामाशङ्का तु पचतीत्यस्य पाकं करोति पाकेन करोतीति विवरणानुपपत्त्या धात्वर्थस्यापि कारकत्वावगमात् तस्यापि अन्वययोग्या क्रियाऽख्यातेनावबुध्यत इत्यङ्गीकरणीयमिति तस्या एव करोतिपद-वित्रियमाणाया भावनात्वाच्चान्न प्रसरति । तथाच “भावप्रधानमाख्यात”मिति निरुक्तमपि भावनामुख्यविशेष्यतामेव बोधयति न धात्वर्थमुख्यविशेष्यताम् । एवंच सति संभवे नहुपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति न्यायेन सर्वेषामपि भावनायामेवान्वयः ॥

तत्र च प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थकरणत्वादौ सुबुपात्तलिङ्गसंख्यादेरपि तत्रै-वान्वयस्यापेक्षितत्वात् चशब्दार्थसमुच्चयादेः प्रातिपदिकार्थ एवान्वयात् स नियम एवं परिष्करणीयः यत् सुबुपात्तलिङ्गसंख्यातिरिक्तार्थो यो निपातोपसर्गप्रातिपदि-कातिरिक्तशब्दगम्यस्तस्य सर्वस्यापि भावनायामेवान्वय इति । तथाच स्वर्गभा-व्यकायां भावनायां यागस्यैव करणत्वेनान्वय इति क्षणिकस्य योगस्य फलपर्यन्ता-वस्थानासंभवात् श्रौतार्थानुपपत्त्याऽत्रापूर्वमेकमेव कल्प्यत इति नानेकादृष्टकल्पना-प्रयुक्तं गौरवमापतति ॥

अत्र वेदान्तिनः कर्मादाधितेश्वरप्रसाद एव कर्मणः फलजननार्थं द्वारं नत्वपूर्-वमिति मन्यन्ते ॥

तदिदं न सङ्गतमिति तु मीमांसकाः । तेषामयमाशयः—धर्मो येन क्रियते तन्निष्ठस्यैव कस्यचन व्यापारत्वस्य युक्तत्वेन तद्व्यधिकरणेश्वरप्रसादस्य तत्त्वायोगः । तथाच सूक्ष्मावस्थापन्नो याग एव यावत् फलमवतिष्ठते इति वा यागेऽनुष्ठिते फलोत्पत्त्यनुकूला एका शक्तिरङ्गीक्रियत इति वाङ्गीऽकरणीयम् । तत्र सूक्ष्मावस्था-

पन्नस्य यागस्य फलजननानन्तरं नाशकल्पनं न युक्तमिति शक्तिरेव द्वारम् । तदेवापूर्वमिति कथ्यते ।

यत्तु केषांचन ध्वंसद्वारा यागस्यैव फलजनकत्वमिति नापूर्वकल्पनमत्रापेक्षितमिति पर्यनुयोगकरणम्, तत्र “धर्मः क्षरति कीर्तनादि”ति धर्मेनाशबोधकस्मृत्यनुपपत्तिः । नहि ध्वंसो नश्वरः । किंच प्रधानयागस्य साङ्गस्यैव फलजनकत्वात् अङ्गयागानां तदुपकारकत्वमपि ध्वंसद्वारैवेति कल्पनीयम् । तथाच सकृद्दर्शपूर्णमासयोरङ्गानुष्ठानेनैवेष्टसिद्ध्या पुनःपुनरङ्गानामनुष्ठानं नापेक्षितं स्यादिति प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायो न सफलः स्यात् । एवं विकृतिष्वपि प्रकृतियागानुष्ठानानन्तरं अङ्गानुष्ठानमनावश्यकं भवेत् । अतोऽपूर्वमेवावान्तरो व्यापारः । एवं च तत्तदङ्गापूर्वाणां तत्तत्प्रधानयागजन्यपरमापूर्वोत्पत्तावेव विनियोगात् प्रधानापूर्वोत्पत्त्यनन्तरमेव नाशात् न कालान्तरे पुनरङ्गानुष्ठानं प्रकृतौ विकृतौ वाऽऽपद्यते ।

तच्चापूर्वं उत्पत्त्यपूर्वं अङ्गापूर्वं परमापूर्वं समुदायापूर्वं नियमापूर्वमिति पञ्चविधम् । उत्पत्त्यपूर्वं प्रधानयागानुष्ठानानन्तरमेवाङ्गयागानुष्ठानतः पूर्वं प्रधानयागजन्यं यदपूर्वं तदेव । अङ्गयागाद्यनुष्ठानानन्तरं उत्पत्त्यपूर्वजनने उत्पत्त्यपूर्वेण परमापूर्वजनने उपकारकाणि यान्यपूर्वाणि तान्यङ्गापूर्वाणि । तत्र दृष्टार्थपूर्वाङ्गविशेषाणां उत्पत्त्यपूर्वजनने उपयोगः, इतरेषामुत्तराङ्गापूर्वाणां तेन परमापूर्वजनने उपयोग इति विवेकः ॥

यत्र हि बहूनां प्रधानानां समुच्चित्यैकफलसाधनत्वं तत्र तदुत्पत्त्यपूर्वैः समुदायापूर्वं जन्यते । तत्र समुदायद्वये तु समुदायापूर्वाभ्यां परमापूर्वं जन्यते । नियमापूर्वं नियम्यमानानुष्ठानेन भवतीति पूर्वमेव निरूपितम् । तथाचैकं प्रधानं यत्र तत्राङ्गापूर्वाणि उत्पत्त्यपूर्वं परमापूर्वं च । यत्र बहूनां यागानामेकः समुदायः फलसाधनं तत्राङ्गापूर्वाणि उत्पत्त्यपूर्वं समुदायापूर्वं परमापूर्वं च । दर्शपूर्णमासयोस्तु अङ्गापूर्वं षडुत्पत्त्यपूर्वाणि समुदायापूर्वद्वयं चेति विशेषः । समुदायापूर्वस्थलेऽङ्गापूर्वाणां परमापूर्वेऽपि परम्परयोपयोगात् विकृतिषु नाग्नेयादिधर्मातिदेशानुपपत्तिरित्यादि भाट्टदीपिकायां व्यक्तम् ॥ तथाच सोमेन यजेतेत्यत्रैकस्यैव प्रधानस्य विद्यमानत्वाच्चापूर्वद्वयकल्पनमिति प्रतिपदाधिकरणसिद्धान्त उपपन्न एव ॥

तत्र च श्रौतार्थापत्त्याऽपूर्वं अदृष्टफलेष्वेव कर्मसु कल्प्यते न दृष्टफलेषु, दृष्टफलेषु तु विधिसार्थक्यार्थं नियमापूर्वकल्पनमपेक्ष्यते । यथा “व्रीहीनवहन्ती” सत्र । अत्र हि अवघातस्य धात्वर्थस्य यद्यपि भावनायां करणत्वेनान्वयः, तथापि

नावघातोऽपूर्वद्वारा कृतूपकारकः प्रयाजादिवत् । तदेव हि फलं यत् भावनायां भाव्यत्वेनान्वेति । यथा ज्योतिष्टोमयागभावनायां भाव्यं स्वर्गो यागस्य फलम् । तथाच प्रकृतेऽपि व्रीहीनिति द्वितीयया व्रीहीणामेव कर्मत्वावगमात् त एव फलम् ॥

फलत्वं च चतुर्था भवत्युत्पाद्यत्वादिनेति पूर्वमेव निरूपितम् । तत्र विकार्यत्वरूपं फलत्वं व्रीहीणामङ्गीक्रियते । यद्यपि अवघातेन व्रीहिषु वैतुष्यारूपावस्थान्तरप्राप्तिर्भवतीति लोकत एवाधिगतं तथापि लोकतो नखविदलनादिसाधनान्तरं मा प्रवर्ततामिति लोकतः पूर्वं शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गीकारेणावघातविधिरत्र सार्थक इति “व्रीहीनवहन्ती” त्यत्राप्यपूर्वविधिरेवेति खण्डदेवानुयायिनः ॥

तेषां मतेऽवघातोऽदृष्टार्थ इति पूर्वपक्षस्यावसर एव नास्ति । शास्त्रतः पूर्वं लोकप्रवृत्त्यङ्गीकारेण वा पूर्वपक्षः । अन्ये तु नियमविधिरेवायमिति अवघातनियमानुष्ठानात् एकं नियमापूर्वमङ्गीकरणीयम् । तत्रच नियमापूर्वं आनुषङ्गिकं न प्रधानोद्देश्यमिति न नियमापूर्वार्थं वैतुष्यार्थं चावघातानुष्ठानं । अन्यथा कृष्णलचरावपि नियमापूर्वार्थमवघातानुष्ठानापत्त्यर्थलोपात् कृष्णलेषु नावघात इति दशमाध्यायाधिकरणमसङ्गतं स्यात् । अतएव नानेकोद्देश्यकलनिबन्धनवाक्यभेदो न वा भावनायाः कृतिरूपाया एककर्मत्वमङ्गापत्तिः, किंतु वैतुष्यार्थमेवावघातानुष्ठानम् ॥

यद्यप्यवघातजन्यवैतुष्यस्य नखविदलनजन्यवैतुष्यस्य च स्वरूपतो न भेदस्तथापि अवघातजन्यवैतुष्यमेवापूर्वोपयोगिः, अन्यथा नियमापूर्वसंपादनासंभवात् । तत्र व्रीहिपदेन व्रीहिस्वरूपं यदि विवक्ष्यते तर्हि वैकृतनीवारादिचरावघातापत्तिः । प्रकृतावपि यवपुरोडाशप्रयोगेऽवघातानापत्तिः । अतः व्रीहिपदेनापूर्वसाधनव्यक्तयो विवक्ष्यन्ते इति अवघातस्यापि वैतुष्यद्वाराऽपूर्वं एव पर्यवसानात् न विकृत्यादौ अवघातानापत्तिः । अत्र चाऽपूर्वपदेन न परमापूर्वं विवक्ष्यते । अस्य वाक्यस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थत्वेन तादृशपरमापूर्वसाधनत्वस्याज्यादिष्वपि विद्यमानत्वेन तेषामप्यवघातापत्त्याऽवघातदृष्टार्थताबाधापत्तेः, किंतु पुरोडाशयागजन्यापूर्वमेव विवक्ष्यते इति न संकरः । तथाच “व्रीहीनवहन्ती” त्यत्र व्रीहिपदस्य न व्रीहिलविशिष्टा व्यक्तिः केवलव्यक्तिविशेषो वार्थः, किंतु पुरोडाशयागजन्यापूर्वसाधनत्वमिति नावघातातिदेशाद्यनुपपत्तिः ॥

अत्रेदं विचारणीयम्—व्रीहिपदेन पुरोडाशयागजन्यापूर्वसाधनयवनीवारादिव्यक्तिसामान्यस्यापूर्वसाधनत्वेनैव खलु विवक्षा, तथाच तेन धर्मपुरस्कारेण व्रीह्यादिषु वैतुष्यार्थमवघातस्य लोकतोऽप्राप्तत्वात् कथमत्र नियमविध्यादिसिद्धान्तोप-

तिरिति, अत्रायमाशयः—यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः तत्सामान्ययोरपीति
न्यायेनापूर्वसाधनत्वेनेव ब्रीहिवेनापि अवघातस्य साधनत्वमर्थसिद्धमादाय सामा-
न्यरूपेणावघातादिप्राप्तिमादायैव सर्वत्र नियमविधिप्रवृत्तिरिति । विवेचितं चैतत्
नवमाध्याये भाट्टदीदिकायामिति तत् एव द्रष्टव्यम् । अद्वैतसिद्धावपि तृतीयपरि-
च्छेदेऽयमर्थः सम्यगेव विशदीकृत इति सर्वमनवद्यम् । तथाचावघातो नापूर्वाधे
इति सिद्धम् ॥

एतेन—“ब्रीहीन् प्रोक्षती”ति वाक्यमपि व्याख्यातम् । तत्रापि प्रोक्षणेन ब्रीहि-
ध्वेव कस्य चन संस्कारस्योत्पत्त्यभ्युपगमेन प्रयाजादिवददृष्टार्थत्वाभावात् । स च
संस्कारः अतिशय इति पदेन व्यपदिश्यते । स च ब्रीहिधर्मो नापूर्ववदात्मधर्मः ।
उभयत्रापि पूर्वपक्षेऽपूर्वार्थत्वम् । तत्र ब्रीहीनिति द्वितीयाया लक्षणया करणत्वं
मर्थः । विशिष्टविधानं च समानम्, सिद्धान्ते तु प्रथमवाक्ये ब्रीहिधर्मवैतुष्या-
र्थत्वं द्वितीयवाक्ये तन्निष्ठसंस्कारार्थत्वमिति विवेकः । तथाच सति संभवे धात्व-
र्थस्य दृष्टार्थत्वम्, अन्यथा अदृष्टार्थत्वम् ॥

यत्तु—“विनापि विधिना दृष्टलाभाच्च हि तदर्थता । कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्या-
त्त्वर्गो विश्वजिदादिव” इति शास्त्रदीपिकायामुक्तं तत् दृष्टफलत्वे यस्य वाक्यस्य
नियमविधित्वं न संभवति तद्वाक्यविषयम् । यथा होमादीनां न दध्यादिभस्म-
भावार्थत्वं किंतु अदृष्टार्थत्वमेव । यत्र तु नियमविधित्वं संभवति तत्र दृष्टार्थत्व-
मेवाङ्गीकरणीयम् । यथा अध्ययनविधेरर्थज्ञानार्थत्वम् । तदुक्तं शास्त्रदीपिकायां—
“लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना । विधेस्तु नियमार्थत्वाज्ञानार्थक्यं भा-
ष्यती”ति । तथाच प्रकृतेऽपि दृष्टार्थत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । एतेन करणमन्त्रा अपि
‘बर्हिर्देवसदनं दामी’त्यादयो व्याख्याताः । तेषामपि तत्तदर्थप्रकाशनरूपदृष्टार्थ-
त्वात् । मन्त्रेणैव मन्त्रार्थाः स्मर्तव्या इति नियमविधिसंभवात् ॥

यानि तु स्तोत्राणि शस्त्राणि वा तानि त्वदृष्टार्थान्येव । तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्य-
गुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम् । अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रम् ।
तानि हि न देवताप्रकाशनार्थानि किंतु तद्गुणाभिधानानि । गुणाभिधानस्य हि
प्रकृतकर्मणि देवताया इव ब्रीहीणामिव वा नोपयोगो वर्तते । तथाच तददृष्टार्थ-
त्वमेव । तथाच माहेन्द्रस्तोत्रादौ केवलेन्द्रपदसत्त्वमपि न दोषाय । तथाच
द्विविधान्यज्ञानि सन्निपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणि च । यानि कर्माङ्गद्रव्यो-
द्देशेन विहितानि तानि सन्निपत्योपकारकाणि यथाऽवघातप्रोक्षणादीनि, यानि तु

प्रकरणादिना साक्षात्प्रधानाङ्गानि तानि आरादुपकारकाणि । सन्निपत्य-एकत्र पतित्वोपकारकाणि आरात्-शीघ्रं तादृशपतनं विनोपकारकाणीति च सन्निपत्योपकारकारादुपकारकपदयोरर्थः । तत्र सन्निपत्योपकारकेभ्यो नात्मन्यपूर्वं आरादुपकारकेभ्यस्तु तदिति प्रधानापूर्वमिवाङ्गापूर्वमप्यवश्यमङ्गीकरणीम् । अत्राध्याये केवलं स्तोत्रादितोऽप्यपूर्वमुत्पद्यते इत्येव निरूप्यते । अङ्गाङ्गिभावव्यवस्थादिकमुत्तराध्याय इति न दोषः । “अग्नीदग्नीन् विहरे”त्यादिमन्त्रास्तु केवलमभिधायका एव न विधायका इति मन्त्राणां प्रमाणान्तरप्राप्तार्थस्मारकत्वमेवेति न कर्मभेदोऽपूर्वभेदो वा तत्र भवति ॥

अथेदानीं प्रसङ्गात् को नाम मन्त्रः, किञ्च ब्राह्मणत्वमिति विचारयामः । मन्त्रत्वप्रकारकप्रसिद्धिविषयो मन्त्र इति मन्त्रलक्षणं “कपिजलानालभते” इत्यादि विधिसाधारणमपि भवति, अन्यानि तु लक्षणानि न तत्साधारणानि भवन्ति इति मन्तव्यम् । तद्यतिरिक्तो वेदभागः सर्वोऽपि ब्राह्मणपदेन व्यवहियते । ब्राह्मणं विधिः चोदकवाक्यमित्यादीनि पर्यायपदानि । अर्थवादानां नामधेयानां निषेधानां सर्वेषां विध्यैकवाक्यतयैव प्रामाण्यात् ब्राह्मण एवान्तर्भावः ॥

यस्तु “अग्नये जुष्टं निर्वपामी”ति आग्नेययागप्रकरणस्थस्य सौर्यविकृतियागेऽतिदेशेन प्राप्तस्य वैकृतसूर्यदेवताप्रकाशनार्थमग्निशब्दस्य स्थाने सूर्यायेतिपदनिक्षेपः स ऊहपदेन व्यवहियते । स चोहः मन्त्रो वा न वेति विचारणायामोऽपि मन्त्र एवेति पूर्वपक्षो भवति । तस्यायमाशयः-वैयाकरणानां तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति न्यायः प्रसिद्धो वर्तते, तेन न्यायेन मन्त्रमध्ये पतितोऽपि ऊहो मन्त्र एव युक्तः । अतएव “मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” इति श्रुतौ मन्त्रपदप्रयोग उपपद्यते ॥

इदं हि वाक्यं प्रवरनामधेयादिषु स्वरवर्णाद्यनपराधेनोच्चारणमेव बोधयति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति दृष्टान्तस्वारस्यात् । यथोहेषु स्वरवर्णाद्यपराधः संभाव्यते न तथा वैदिकेषु अध्ययनपरंपरया मात्रामात्रापरित्यागेन स्वरमात्रापरिहारेण च परिपात्यमानेषु मन्त्रेषु संभाव्यते । तथाचोहप्रवरनामधेयानि तत्तत्प्रयोगे यजमानेन प्रयुज्यमानानि मन्त्र एवेति । तदिदं न सङ्गतम्, नोहादयो मन्त्रा भवितुमर्हन्ति । नहि गोमध्यपतितो गर्दभो गौर्भवितुमर्हति । तन्मध्यपतितः

तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यस्य हि न्यायस्येदमेव तात्पर्यं, यत्र मध्यगतेन पूर्वतनस्वरूपपाह्वानिः पूर्वतनस्वरूपबोधकेन पदेन सागमस्वरूपस्यापि तत्र ग्रहणमिति ॥ यथा अदश्शब्दावयवाकारत्वेनादकश्शब्दावयवाकारस्यापि ग्रहणमिति । तथाचोहादीनामपि मन्त्रावयवत्वं संभवत्येव । न तावता मन्त्रत्वम् । “मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वे”ति श्रुतौ मन्त्रपदं गौण्या वृत्त्या मन्त्रमेवोहं बोधयति । अतएव महाभाष्ये—मन्त्रहीन इति पदयोः स्थाने “दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वेति” पाठो दृश्यते । तथाचोहादयो न मन्त्राः ॥ अतएव वैदिकानां तत्र मन्त्रत्वप्रसिद्धिभाव उपपद्यते ॥

अनेन प्रसङ्गेनोपस्थितर्गादिस्वरूपमप्यत्रैव सूत्रकारा निरूपयन्ति । तत्र ऋज्जान्त्राणां लक्षणमर्थवशेन व्यवस्थितपादविभागत्वमिति “तेषां ऋक्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थे”त्यत्र निरूपितम् ॥ गीतयस्तु सामपदेन व्यवहियन्ते । अतिरिक्ताश्च मन्त्रयजुर्मन्त्राः । ऋग्वेदगता मन्त्रा ऋज्जान्त्राः सामवेदगता मन्त्राः साममन्त्रा यजुर्वेदगता मन्त्रा यजुर्मन्त्रा इति लक्षणं तु न संभवति । सर्वेषु हि वेदेषु सर्वेऽपि मन्त्रा विद्यन्ते । अतएवो “चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्ना उच्चैर्निगदेने”ति वाक्ये ऋगादिशब्दाः “अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद” इत्युपक्रमे वेदस्तुल्या विध्यर्थवादयोरेकविषयत्वनियमात् उपक्रमस्थार्थवादगतवेदपदसुसारेणर्गादिवेदपरा इति “वेदो वा प्रायदर्शनादि”त्यधिकरणे निरूपितं सप्रयोजकमभवति । अत्र हि पूर्वपक्षे वेदान्तरगतानामपि ऋज्जान्त्राणामुच्चैरुच्चारणं सिद्धान्तेः तत्तद्वेदस्वर इत्युपक्रमपराक्रमादौ व्यक्तम् । तथाच नायं नियमो यद्वग्वेदे ऋज्जान्त्रा एवेत्यृगादिमन्त्राणां पृथक् लक्षणकरणमुपपद्यत एव । ऋगादिविधिवाक्याल्लक्षणं तु तत्तद्वेदगतविधिवाक्यत्वमेवेति न दोषः ॥

यत्तु पूर्वोक्तेषु वाक्येषु मध्ये “उच्चैर्निगदेने”ति वाक्यं तत्र निगदशब्दे
निगदो वेद इति चतुर्थो वेदो न विवक्ष्यते । निगदशब्दो हि उच्चैर्गद्यमानत्वगुण-
योगेन यजुर्विशेषानेव बोधयति । तथाच न संज्ञाभेदेन वेदभेदो विवक्षितः
अयमेव न्यायो लौकिकस्य ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायस्य मूलम् ॥

यथाहि 'ब्राह्मणमानय परिव्राजकं भोजये'ति संज्ञाभेदे धर्मभेदे च सर्व
परिव्राजकशब्देनापि ब्राह्मणविशेष एव विवक्ष्यते नलब्राह्मण एवमत्रापि यजु
श्लेष एव निगदपदेन विवक्ष्यत इति न किंचिदनुपपन्नम् ॥ यस्तु लौकिकस्तु

ण्डिन्यन्यायः यथा 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याये'ति, अत्र ब्राह्मणवि-
शेषस्यैव कौण्डिन्यशब्देनापि ग्रहणमिति तत्र कौण्डिन्याय दधि न देयमित्यभि-
प्रायोऽपि गम्यते, ब्राह्मणपरिव्राजकवाक्ये तु परिव्राजकस्यानयनं न कर्तव्यमिति
न गम्यत इति ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायाद्विलक्षणोऽयं न्यायः ॥

“उच्चैर्निगदेने”त्यत्र तु निगदानामुपांशुलस्याप्राप्त्या न तन्निषेधोऽत्राभिप्रेत
इति ब्राह्मणपरिव्राजकस्यैवायं न्यायो मूलम् । अतएव भाट्टदीपिकायां निगदग्रहणं
तु ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेत्युक्तम् । “प्रकल्प्य चापवादविधिमुत्सर्गोऽभिनिवि-
शते” इति न्यायेनो “पांशु यजुषे”ति वाक्यं हि निगदव्यतिरिक्तानामेवोपांशुत्वं
गमयतीति ॥

एतावता प्रवन्धेन ऋगादिमन्त्रलक्षणानि यानि निरूपितानि तैर्ऋगादिमन्त्रपरि-
माणमप्यर्थात्सूचितम्, यजुर्मन्त्रपरिमाणं तु न सुगमं प्रस्थिष्टपठितसंहिताग्रन्था-
नामेव यजुर्मन्त्रत्वात् । तत्र चैकार्थत्वमेकमन्त्रप्रयोजकमिति वर्णनीयम् । तत्र
किं नामैकार्थत्वम् ? न तावदेकविधेयकत्वम् । “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेते”ति हि वाक्यस्यैकत्वं न सिद्ध्येत् । भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यरा-
हित्यं तदिति विवक्षणे यद्यपि नोक्तदोषः, अनेकेषामपि मुख्यविशेष्याणां तत्रैक-
प्रतीतिविषयत्वात् । तथापि “भगो वां विभजतु अर्यमा वां विभजत्व”त्यादिमन्त्रा-
णामेकत्वमापद्येत । बहवः खलु ते मन्त्राः । एतेनैकप्रयोजनकत्वं एकत्वमित्यपि
परास्तम् ; सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ इत्यस्य तदनापत्तेः । अतो भिन्नप्रतीतिविषया-
नेकमुख्यविशेष्यराहित्ये सति विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं एकवाक्यत्वम् ।

“स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि” इति मन्त्रे विभ-
ज्यमाने “तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठे”ति मन्त्रो यथा साकाङ्क्षः, तस्मिन्पदार्थानि-
र्णयात्, नैवं “भगो वां विभजतु” इत्यस्य विभागेन “अर्यमा वां विभजतु”
इत्यस्य साकाङ्क्षत्वम् । अत्र साकाङ्क्षत्वपदेनापर्यवसितशाब्दबोधजनकत्वं विवक्षि-
तम् । विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वेऽपि “स्योनं ते” “तस्मिन् सीदे”ति मन्त्रयोर्भिन्नप्र-
तीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यकत्वात् नैकमन्त्रत्वम् । तथाच वाक्याल्लिङ्गस्य वलीय-
स्त्वेन मन्त्रद्वयस्य व्यवस्थया सदनसादनयोर्विनिर्योगोऽपि वक्ष्यमाण उपपद्यते ।
यथा पदैकवाक्यतास्थले साकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यत्वमेवं वाक्यैकवाक्यतास्थलेऽपीति
प्रयोगविधिरपि श्रौत एव कल्प्यमानोऽपि भवति । तथाच विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे

सति भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्यमेकवाक्यत्वम् । तत्र विशेषणदलं
 “भगो वां विभजस्वि”त्यादीनां एकवाक्यतानिवारणार्थम् । विशेष्यदलं तु “स्यो
 ते” ‘तस्मिन् सीदे’तिमन्त्रयोरेकमन्त्रत्वनिरासार्थम् । यत्र तु “सर्वेभ्यो दर्शपूर्ण-
 मासावि”त्यादौ उक्तलक्षणलक्षितत्वं तत्रैकवाक्यत्वं संमतमेव । “इषे त्वोर्जैत्वे”त्यत्र
 तु आख्यातं यत्र न श्रूयते तत्रापि “षेत्वेति शाखामाच्छिनत्ती”त्यादिविनियोग-
 विधिमेदानुसारेण छिनत्तीत्यादिपदाध्याहारात् विभिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यवि-
 शेष्यकत्वात् प्रथमस्य छेदनार्थत्वात् द्वितीयस्य मार्जनार्थत्वाच्च परस्य साकाङ्क्षत्वात्
 भावाच्च न विशिष्टस्य प्रयोजकस्य तत्र संभव इति मन्त्रभेद एव तत्र विवक्षितः ।

यद्यपि द्विविधो विनियोगो दृश्यते—यथाद्यप्रतीकेनान्तप्रतीकेन च । यथे-
 “मामगृभ्णन्ति”त्यादावाद्यप्रतीकेन । अन्तप्रतीकेन तु “अमृतमसि प्राणाय
 त्वे”त्यत्र । अत्र ह्यमृतमसि प्राणाय त्वेति प्रतीकस्य “आनः प्राण एतु परावत आत्
 रिक्षादिवसरि । आपः पृथिव्या अमृतमसि प्राणाय त्वे”ति मन्त्रोऽर्थः । तथाचो-
 लोर्जैत्वेत्यनयोरेकमन्त्रत्वेऽपि “इषेत्वेति शाखामाच्छिनत्ति ऊर्जैत्वेत्यनुमा-
 इति विनियोगयोरुपपत्तिस्तु न संभवति । तत्रैवोक्तविधद्विविधविनियोगस्याद-
 यत्र लिङ्गवशेन मन्त्रैक्यावगमः यथोक्तस्थले । इषेत्त्वोर्जैत्वेत्यनयोस्तु न लिङ्गवशेन
 मन्त्रैक्यमिति सर्वस्यापि मन्त्रभागस्य विनियोग एवे“षेत्वेतिशाखामाच्छिनत्ति”
 “ऊर्जैत्वेत्यनुमा-
 इति न दोषः ॥

यत्रतु कृत्स्निमन्त्रादौ कृत्स्निप्रकाशन एव विनियोगस्तत्रापि “कृत्सीर्वाचयती”
 विनियोगविधौ कृत्स्निपदार्थानां भेदस्यान्तानामि“त्यायुर्यज्ञेन कल्पतामि”त्यादा-
 मन्त्रभेद एव । तथाच विनियोगविध्यनुसारेणाख्यातरहितेष्वपि मन्त्रेषु आख्या-
 ध्याहारादिना मन्त्रभेद एव विवक्षणीयः विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वादिति निरूप-
 भवति ॥

एतावता प्रबन्धेन यावतांशेनैकवाक्यत्वं तावदन्तो भाग एको यजुर्मन्त्र इ-
 यजुःपरिमाणं निरूपितम् । तत्र यथा स्वार्थमाम्नातस्य विभागे साकाङ्क्षत्वमेक-
 क्यताप्रयोजकमेवमन्यार्थमाम्नातस्य विभागेऽपि तत्त्वं तत्त्वप्रयोजकम् । अत-
 “या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्टोऽग्रवचो अपावर्धी त्वेषं वचो अपाव-
 खाहे”ति मन्त्रार्थमाम्नातस्य तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभागस्य “या ते अग्ने रजाशया” इ-
 नेनापि साकाङ्क्षत्वात् अत्रापि सम्बन्धेन “या ते अग्ने रजाशया तनूर्वर्षिष्ठे

वचोऽपावधीं त्वेषं वचोऽपावधीं स्वाहे”त्यस्यैव मन्त्रत्वं नतु “या ते अग्ने रजा-
शये”त्येतावन्मात्रस्य ॥

शब्दानामन्वये कारणमाकाङ्क्षा योग्यताऽऽसत्तिश्च नवनन्तरसमाम्नानम् । यत्र
ह्यन्यार्थमात्रातस्यान्येनान्वयो न संभवति तत्र तु यावदाम्नातं तावदेव यजुःपरि-
माणम् तत्र पर्यवसितशब्दबोधजनकत्वं तु अध्याहृतैर्योग्यैः पदान्तरैर्लौकिकैरिति
ऊहस्थल इव न तस्यापि मन्त्रपरिमाणेऽन्तर्भावः । यथा “सं ते प्राणो वायुना गच्छ-
तामि”त्येतदर्थमात्रातं संगच्छतामिति पदं “सं यजत्रैरज्ञानी”त्यत्रान्वयायोग्यम् ॥

नहि अज्ञानीति बहुवचनं संगच्छतामित्येकवचनेनान्वेतीति तत्राध्याहारेणैक-
वाक्यार्थपर्यवसानम् । पूर्वत्रानुषङ्गोऽत्र तु अध्याहार इति निर्णयः । अस्य प्रयो-
जनमनुषङ्गे तत्सहित एव मन्त्रोऽध्याहारे तु तद्रहित इति विशेषः इति शास्त्रदी-
पिकायां व्यक्तम् । सर्वथा च मन्त्रलक्षणादीनामुपपन्नत्वात् मन्त्राणां चाभिधायक-
त्वेनाविधायकत्वात् लिङादिघटितवाक्यानामेव विधित्वात् तत्र च धात्वर्थस्यैव
भावनायां साधनत्वेनान्वयात् उपपदार्थानां फलसाधनत्वाभावात् अपूर्वभेदो
धात्वर्थभेदे एव भवति नतु तदभेदे यथा “ऽग्निहोत्रं जुहोति” “अग्निहोत्रं जुहु-
यात्स्वर्गकाम” इत्यादौ नापूर्वभेदः धात्वर्थस्य होमस्यैकत्वात् । यजति ददाति
जुहोतीति विभिन्नधातुप्रतिपाद्यानां धात्वर्थानां तु भेदात् तत्रापूर्वभेद एवाङ्गीकर-
णीय इति धर्मभेदे प्रथमं निमित्तं शब्दान्तरम् ।

तच्च विभिन्नधात्वर्थकत्वं नतु भिन्नधातुकत्वमात्रम् । अतएव “तिस्र आहुती-
जुहोती”त्यत्र संख्यया धात्वर्थभेदेनापूर्वभेदादिकमुपपद्यते । विभिन्नधात्वर्था
एकैव भावनात्र विवक्ष्यताम्, यथा दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादौ दध्याद्यने-
कद्रव्यानुरक्तैकैव भावना विधीयते, तथाच नानेकादृष्टकल्पना, अन्यथा “सोमेन
यजेते”त्यादावपि सोमयागयोरुभयोरपि फलसाधनत्वापत्त्या प्रतिपदाधिकरणसि-
द्धान्तभङ्गापत्तिरिति शङ्का तु नात्र प्रसरति । यथैक एव होमः दध्यादिना भवति
नैवमेकैव कृतिर्यागदानहोमादिभिर्भवति; विजातीयकृतिं विना विजातीयधात्वर्थस्व-
रूपासंभवात् । तथाच धात्वर्थभेदो भावनाभेदश्चावश्यं विवक्षणीय इति धात्वर्थ-
भेदाद्भावनादिभेदादि युक्तम् ।

धात्वर्थभेदश्चाभ्यासेन संख्यया संज्ञया गुणात् प्रकारान्तरेण चैकधातुबोध्य-
त्वेऽपि भवति । क्वचित्तु धातुभेदेनेत्यन्यदेतत् । अत्रेदं चिन्त्यम्—यत् विभिन्न-

धात्वर्थकत्वं शब्दान्तरत्वमिति । अत एव संख्यया कर्मभेदस्य तिस्र आहुतीरित्यु-
दाहरणम् । यथाऽभ्यासादिना धात्वर्थभेद एवमत्रापि शब्दान्तरात् धात्वर्थभेद
एव निरूप्यते इत्युक्तिः संभवति । तथाच क्वचिद् भावनाभेदः क्वचित् धात्वर्थ-
भेदो विचार्यते इति वैरूप्यमापद्यते । यद्यपि भावनैव प्रधानमिति तद्भेद एवा-
ध्यायार्थ इति युक्तयः सन्ति; तथापि तदुपयोगितयैव धात्वर्थभेदोऽपि विचार्यते
इति न दोष इति । अत्रेदं तत्त्वम्—भावनाभेदोऽध्यायार्थः, अभ्यासेन हि प्रथमं
भावनाभेद एव । एवं गुणेनापि; गुणस्य साक्षात् भावनायामेवान्वयात् । एवं
प्रकरणान्तरेणापीति शब्दान्तराधिकरणेऽपि स एव निरूप्यते । संख्यासंज्ञयोस्तु
धात्वर्थभेदकत्वेऽपि न विरोधः; तत्र गत्यन्तराभावादिति ।

अत्राभ्यासात् कर्मभेदस्योदाहरणम्—“समिधो यजति” “तनूनपातं यजति”
“इडो यजति” “बर्हिर्यजति” “स्वाहाकारं यजति” इति । अत्र यद्यपि न धातु-
भेदः, तथापि पञ्चस्वपि एक एव यागो यदि विवक्ष्यते न तर्हि किमपि प्रयोजनं
संभवति । अतो विधिः पुनःश्रवणं भावनाभेदार्थम् । भावनाभेदश्च यागवेदमन्तरा
न संभवतीति धात्वर्थभेदोऽप्येकधातुबोध्यत्वेऽप्यर्थसिद्ध एव । “समिधो यजति”
“तनूनपातं यजति” “बर्हिर्यजति” “स्वाहाकारं यजति” “इडो यजति” इति
षड्वाक्यानि दर्शपूर्णमासप्रकरणे विद्यन्ते । एतानि वाक्यानि तद्दर्शपूर्णमास-
यागोद्देशेन न समिदादिदेवताविधानार्थानि; आग्नेयादिवाक्यैरेव तत्राभ्यादादेव
तानां शिष्टत्वेनोत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरावरोधो न न्याय्य इति न्यायविरो-
धात्, अतः कर्मभेद एवात्र विवक्षणीयः ॥

तत्रच निमित्तं न गुणभेदान्नानम्; समिदादिवाक्येषु समिदादिपदानां कर्मना-
मधेयत्वेन देवतापरत्वाभावात् । यथा“ह्यग्निहोत्रं जुहोती”त्यत्राग्निहोत्रपदं तत्प्र-
त्ययन्यायेन नामधेयं एवं समिदादिपदमपि नामधेयमेव ॥

दृष्टान्ते“ऽग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहे”ति मन्त्रलिङ्गादिवात्र “समिधः समिधो-
ऽग्न आज्यस्य वियन्तु” “तनूनपादम् आज्यस्य वेतु” “इडो अग्न आज्यस्य विय-
न्तु” “बर्हिरग्न आज्यस्य वेतु” इत्यादिमन्त्रलिङ्गादेव देवतायाः प्राप्तिसंभवः ।
समिदादिपदानामत्र नामधेयत्वेऽपि यजिसामानाधिकरण्येनैव शाब्दबोध इति
समिदादिसंज्ञकस्यैव यागस्य विधाने प्रयोजनाभावादनन्यपरविधिपुनःश्रवणरूपा
भ्यासेनात्र कर्मभेदः ।

“अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योति” इत्यत्र ज्योतिरादिपदानां न “एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते”ति यजिसामानाधिकरण्येन शाब्दबोध इति यजिसामानाधिकरण्यं विनाऽऽभ्यासानां नामधेयानामेवेदमेतदादिशब्देनानूदितानां कर्मभेदकत्वं निरूपयिष्यत इति न संज्ञयाऽत्र कर्मभेदः । येन न्यायेन समित्पदं नामधेयं तेनैव न्यायेन तनूनपातादिपदेनापि न देवताविधानमिति “दध्रा जुहोती”त्यादिवत् गुणविधित्वोपवर्णनमपि न भवति ॥ प्रकरणान्तरन्यायस्तु नात्र भवति । अनुपस्थितौ हि प्रकरणान्तरम् । नचात्रानुपस्थितिः । तत्सिद्धं शब्दान्तरमिवाभ्यासोऽपि कर्मभेदमादधातीति । तथाच पञ्चप्रयाजजन्यानि पञ्चाङ्गापूर्वाण्यङ्गीकरणीयानि । “अग्निहोत्रं जुहोति” “दध्रा जुहोति” इति वाक्ययोस्तु नाभ्यासः; होमस्य द्रव्यापेक्षित्वेन द्रव्यविधानेन सार्थक्यात् अनन्यपरविधिपुनःश्रवणाभावात् । एतेन “दध्रेन्द्रियकामस्य जुहुयादि”त्यत्रापि न कर्मभेद इति सूचितम् ॥

। यथा “अग्निहोत्रं जुहोति” “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम” इति वाक्ययोर्न कर्मभेदः; प्रथमस्योत्पत्तिपरत्वेन द्वितीयस्याधिकारपरत्वेन चान्यपरत्वाद्विधिपुनःश्रवणस्य, तथा “दध्रा जुहोती”ति विहितस्य “दध्रेन्द्रियकामस्य जुहुयादि”त्यत्र फलसंबन्धेनान्यपरत्वान्नान्यपरविधिपुनःश्रवणरूपाभ्याससंभवः ॥

अनेनैव न्यायेन “य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजेते” “य एवं विद्वानमावास्यामि”त्यत्र नाग्नेयादियागव्यतिरिक्तयागान्तरविधानम्; तेषामेव षण्णां यागानां पौर्णमास्यादिनामसंबन्धबोधनेनान्यपरत्वात् । नहि “य एवं विद्वानि”ति वाक्ये यागविधानं संभवति । तत्रैव यागस्य विधिर्यत्र स्ववाक्ये वाक्यान्तरे वा प्राकरणिके द्रव्यदेवतयोर्द्रव्यमात्रस्य वा विधिरस्ति । यथा “ऽग्निहोत्रं जुहोति” “सोमेन यजेते” इत्यादौ । अत्र तु स्ववाक्ये द्रव्यं देवता वा न श्रूयते । नापि वाक्यान्तरेण तयोः सिद्धिः । तद्धि वाक्यं न “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायामि”ति भवति । तत्राग्निदेवतायाः पुरोडाशस्य च प्राप्तकर्मोद्देशेन विधाने वाक्यभेदापत्त्या क्रियान्तरविधानं हि समापयेत् ।

। नापि “वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते” “वृधन्वती अमावास्यायामिति” विनियुक्तमन्त्रलिङ्गात् अग्निसोमयोर्देवतात्वस्य “सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यत् ध्रुवायामाज्यमि”ति द्रव्यस्य च प्राप्तिः; वार्त्रघ्नीवृधन्वतीवाक्ययोरपेक्षितव्यवस्थामात्रपरत्वेनाविनियोजकत्वात् । “सर्वस्मै वे”त्यस्याप्युपांशुयागविषयत्वान्न प्रकृतोपयोगः ।

अत्रेयमाशङ्का—“य एवं विद्वान्” इति वाक्यं क्रियान्तरविधिपरमेव । द्रव्य-
देवतयोः प्राप्तिस्त्वतिदेशेन भविता । यथा हि सोमयागः स्वार्थचोदितदेवतारहित
एवमयमपीति ज्योतिष्टोमस्यैतत्प्रकृतित्वाङ्गीकारे हि न दोषः । अतोऽपूर्वमेदोऽत्र
विवक्षितः—इति ।

तत्रेदं समाधानम्—ज्योतिष्टोमस्येष्टिपशुप्रयोगादिसंवलितत्वेनेष्टीनां दर्शपूर्ण-
मासविकृतित्वेन दर्शपूर्णमासस्वरूपनिर्णयात्पूर्वं सौमिकप्रयोगस्यैव निर्णयाभावेन “य
एवं विद्वान्”तिवाक्यविहितस्य यागस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वासंभव इति । “य एवं
विद्वान्” इति वाक्यद्वयविहितयागावेव हि दर्शपूर्णमासौ ।

तथाचैकैकत्रिकानुवादेन तस्य पूर्णमासी अमावास्येति नामसंबन्ध एवात्र
क्रियते । तत्र पौर्णमास्यां आग्नेययागः उपांशुयागः अग्नीषोमीययाग इति त्रिकं
अमावास्यायां आग्नेययागः ऐन्द्रदधियागः ऐन्द्रपयोयागः इति त्रिकमिति विभागः ।
दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्रोत्पत्तिवाक्येन येषां कालसंबन्धोऽवगतस्तेषामेव ग्रहण-
मिति न प्रयाजादीनां ग्रहणम् । अमावास्या दर्श इति पर्यायपदे । एवं पौर्णमा-
सीपूर्णमासपदे अपि ।

अत्र च कल्पसूत्राण्येव प्रमाणानि । तत्र “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च
पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति” । “ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां” “ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायां”
“ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्” “तावब्रूतामग्नीषो-
मावाज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजन्” इति वाक्यैः आग्नेयाग्नीषोमीयोप-
स्येन्द्रदधिपयोयागानां षण्णाममावास्यापौर्णमास्यन्तरकालसंबन्धोऽवगत इति
षण्णामेव यागानां समुदायद्वयरूपेण “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”त्यत्र
विवक्षा । तथाच “य एवं विद्वान्”ति वाक्यद्वयेऽपि न यागान्तरं विधीयत इति
न धात्वर्थमेदो न वा भावनाभेद इति सिद्धम् ।

अत्र केषांचन मतं उपांशुयागोत्पत्तिविधिः—“उपांशुयागमन्तरा यजती”ति
वाक्यमिति, तन्मते पूर्णमासीसमुदाये तस्य ग्रहणं “शिरो वा एतच्चक्षुष्ये”त्यत्र
दिप्रधानक्रमे “हृदयमुपांशुयाग” इति तस्यापि ग्रहणमिति “प्रायदर्शनाच्चे”ति
सूत्रानुसारिणी व्यवस्था पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः समुदायद्वयपरत्वे इति समु-
दायस्य प्रत्येकं पौर्णमास्यमावास्याकालसंबन्धः “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत”
“अमावास्यायाममावास्या यजेते”ति वाक्यद्वयेन सिध्यतीति न तद्वाक्यं वितथम् ।

अत्राग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्राग्नेयपदार्थस्यापि द्रव्यपरत्वात्सामानाधिकरण्येनाष्टाक-
पालपदार्थान्वयो व्युत्पन्न इति शास्त्रदीपिकाकाराः । खण्डदेवाचार्यास्तु—“तद्धितेन
चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः । देवताया विधिस्तत्र दुर्बलं तु परं पर”मिति
वार्तिकात् “साऽस्य देवते”ति पाणिनिस्मृतेरपि तद्धितस्य देवताशक्तावेव तात्प-
र्यात्—द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि यागं प्रति “गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वा-
त्स्यादि”ति न्यायेन परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् देवताया अपि भावनायामेवान्वय
इति—वदन्ति ।

तत्र यद्यपि प्रथममते आग्नेयवाक्येन विद्वद्वाक्यापेक्षितरूपस्य विधौ नानेक-
विधानप्रयुक्तो वाक्यभेदः; तथापि आग्नेयाष्टाकपालयोः संबन्धः प्राक्, अनन्तरं
च तयोर्यागसंबन्धो विधातव्य इत्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदो भवेदेवेति शास्त्रदीपि-
कायामेवोक्तमिति न दोषः । अयमेव न्यायोऽग्नीषोमीयादिवाक्येष्वपि योजनीयः ।
सर्वथा च विद्वद्वाक्ये न यागान्तरविवक्षा । यथाचात्र यागविधानाभावेऽप्यपूर्व-
भेदो न निवार्यः; समुदायापूर्वस्याङ्गीकरणीयत्वात्, तथाऽन्यत्र विस्तरः ।

“उपांशुयाजमन्तरा यजती”तिवाक्यशेषतया समाम्नातानि “विष्णुरुपांशु
यष्टव्योऽजामित्वायाम्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजा-
मित्वायेति” वाक्यानि यानि, तान्यपि तव्यप्रत्ययघटितत्वात् यागान्तरविधाय-
कानि, तेषामेवोपांशुयाजनामसंबन्ध “उपांशुयाजमन्तरा यजती”त्यत्र बोध्यत
इति तु न संभवति; “संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न युज्यते” इति न्यायेन
विष्णादिदेवताकानेकयागविधाने वाक्यभेदापत्तेः । आग्नेयादिवाक्यानि तु न विद्व-
द्वाक्यशेषे समाम्नातानि, नवैकवाक्यतागमकमुपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यं तत्र
विद्यते । अत्रहि “उपांशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वाये”त्युपक्रमे योऽजामिता
(आलस्यपरिहार) उपक्षिप्तः, स एव “विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाम्नीषोमावु-
पांशु यष्टव्यावजामित्वाये”त्युपसंहारेऽपि प्रतिवाक्यं निर्दिष्ट इति युक्तमेकवा-
क्यत्वं । तथाचोपांशुयाजार्थवाद एवेदं वाक्यजातम् ।

“अहं कृत्यतृचश्चे”ति अर्हार्थेऽपि तव्यप्रत्ययः स्मर्यते । अतएव “आत्मा वारं
द्रष्टव्यः श्रोतव्य” इत्यादौ न विधिरिति भामतीसिद्धान्त उपपद्यते । येषां
विवरणाचार्यादीनां मते श्रवणादौ विधिस्तेषामपि द्रष्टव्य इति तव्यप्रत्ययेन न
विधिरिति संमतमेव ।

किंच यथा आग्नेयादियागसमुदाये पौर्णमासीनामसंबन्धस्य “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते”त्यादिना गुणफलविधौ उपयोगो नैवमुपांशुयाजनामसंबन्धस्य किमपि प्रयोजनं विद्यतेऽसाधारणम् । एतेन विष्ण्वादिकाव्यैर्देवतामात्रं विधीयत इति शङ्कापि परास्ता; मन्त्रलिङ्गेनैव विष्ण्वादिदेवतासिद्धेस्तद्वैयर्थ्यात् । अत्र च विष्ण्वादिकाव्ये यागोऽपि प्राप्त इति विष्ण्वादपदं तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयमिति शङ्कापि न भवति; धात्वर्थविधावेव तत्प्रख्यन्यायप्रसरात् ।

अत्रेदं विचारणीयम्—पौर्णमास्यमावास्यापदे नामधेये इति यन्निरूपितं तत्र नामधेयत्वनिमित्तेषु किंवा निमित्तमत्र भवतीति । तत्र न तावदुद्भिदधिकरणं निमित्तम्, पौर्णमासीपदस्य रूढत्वात्, नापि चित्राधिकरणम्, विशिष्टविधानेन वाक्यमेदाभावात्, नापि तत्प्रख्याधिकरणम्, प्रकृतकर्मणि कालप्रापकवचनान्तराभावात् । “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते”ति वाक्येन तु न कालविधानम्, एतद्वाक्ये पौर्णमासीपदस्य नामत्वनिर्णयानन्तरमेव तत्रैतदनुवादसंभवात् । नवा तद्यपदेशाधिकरणम्; वाक्यशेषे पौर्णमास्या एवोपमानोपमेयभावाभावात् । वाजपेयाधिकरणवैश्वदेवाधिकरणयोरप्रवृत्तिः “सोमेन यजेते”तिवदत्र व्याख्याता । अतो निमित्तान्तरमेवात्र निरूपणीयम् ।

तत्र ज्योतिष्टोमपदं यथा वाक्यशेषे “एतानि वाच तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा” इति निर्वचनेन नामधेयमेवमत्रापि “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते”ति सिद्धवदनुवादान्ध्यानुपपत्त्या पौर्णमासीपदं नामधेयम् । तथाच पूर्वोक्तनिमित्त-षट्क्रातिरिक्तेन निमित्तान्तरेणापि तत्सत्त्वनिर्णयात् न दोषः । नामधेयपादे तादृशनिमित्तान्तरानिरूपणे निमित्तं तु विधिघटकनामधेयानामेव तत्र विचारः, अस्य चातथात्वमेव । “वैश्वदेवेन यजेते”त्यत्र तु सर्वांशोऽप्यनुवादेऽपि “यद् विश्वेदेवाः समयजन्त तद् वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमि”ति निर्वचनादेव वैश्वदेवशब्दो नामधेयमिति स्थितेऽपि कृत्वाचिन्तयैव वैश्वदेवाधिकरणप्रवृत्तिः । सर्वथा तु पौर्णमास्यमावास्यापदे नामधेये इति सिद्धम् । वस्तुतस्तु यत्र नामत्वं द्रव्यविधित्वं वा सन्दिग्धं तत्रैव पूर्वं निमित्तानि निरूपितानि, अत्र तु ज्योतिष्टोमादिपदमिव पौर्णमासीपदं नामतया वाक्यान्तरपर्यालोचनेन निर्णयमेव वर्तते इति न दोष इति ।

उपांशुवाक्ये तु उपांशुयाजपदस्य नामत्वे नैकमपि निमित्तं वर्तते इति न कथमपि पौर्णमासीवदुपांशुयाज इति युक्तम् । तथाच “विष्णुरुपांशु यष्टयः”

इत्यादीनां विशिष्टविधित्वस्य गुणविधित्वस्य वाऽयोगात् अर्थवादत्वमेवेति सिद्धम् ॥

यत्र तूपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यं नास्ति तत्र विशिष्टविधित्वं संभवति चेदपि यदि गुणविधित्वे लाघवं तर्हि गुणविधिरेव तत्र भवति । यथा “अग्निहोत्रं जुहोती”त्यनन्तरमात्रातेषु “दध्ना जुहोति” “पयसा जुहोति” “यवाग्वा जुहोति” इत्यादिषु । अत्र हि पूर्वोक्तनिमित्ताभावान्नैकवाक्यत्वं किंतु भिन्नवाक्यत्वमेव । तथापि सर्वेषामपि वाक्यानां यत्किञ्चिदप्राप्तांशविशिष्टभावनाविधानमेव, नतु “दध्ना जुहोती”त्यादिवाक्यविहितानां त्रयाणां यागानां “अग्निहोत्रं जुहुयादि”ति-वाक्यमनुवाद इत्यङ्गीकरणीयम् । तथा सति ह्यनेकापूर्वकल्पनाप्रसङ्गः ॥

आग्नेयादिवाक्यैरनेकयागविधावपि “य एवं विद्वानि”ति वाक्ये तस्यानुवा-
देन पौर्णमासीनामसंबन्धस्य “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते”ति पौर्णमासीका-
लस्य समुदायसम्बन्धसिद्धिरूपं प्रयोजनं यथा विद्यते, न तथा दध्यादिद्रव्यकयाग
समुदायस्याग्निहोत्रमिति नामसंबन्धस्य किमपि प्रयोजनम् । यद्यपि त्रयाणामेव
समुदायस्या“ग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम” इत्यत्र फलसंबन्धः प्रयोजनमत्र भवति;
तथापि “य एवं विद्वानि”ति वाक्यस्य यागविधित्वे न यथा रूपलाभो न तथाऽत्र
रूपालाभः; दध्ना जुहोतीत्यादीनां गुणविधित्वेन सार्थक्यादिति नाग्निहोत्रवाक्य-
मपि पौर्णमासीवाक्यसदृशम् ।

तथाच यत्र रूपरहिते वाक्ये प्रमाणान्तरेण रूपालाभः सन्निधिपठितान्यपराणि
वाक्यान्यनेकगुणविधिपराणि तत्र पौर्णमास्यधिकरणम्, यत्र तु सन्निधौ एकरूप-
समर्पकाणि वाक्यानि विद्यन्ते तत्रोपक्रमोपसंहारैकरूप्याद्येकवाक्यतागमकसत्त्वे
रूपाणां प्रमाणान्तरप्राप्तौ उपांशुयाजाधिकरणम्, तादृशरूपाणां प्रमाणान्तरप्राप्तौ
तु गुणविधिरित्याधाराग्निहोत्राधिकरणं प्रवर्तते इति निष्कर्षः । एतेन—“वैश्व-
देवेन यजेत” इत्यत्र यागविधिः “आग्नेयमष्टाकपालमि”ति वाक्येन गुणविधिरिति
शङ्कापि—परास्ता; पौर्णमास्यधिकरणेन तस्यानुवादमात्रत्वात् । अत्र “यद् विश्वे-
देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमि”तिवाक्यशेषानुसारेण वैश्वदेवशब्दो
नामधेयमिति वैश्वदेवनामकयागविधाने हि तत्र रूपप्राप्तिः कथमपि न संभवति ।

तथाच यत्र यद्वाक्यसन्निधौ द्रव्यदेवतादिविशिष्टकर्मणां बहूनां विधिरस्ति,
स्य कचन द्रव्यदेवतादिविधिलं न भवति, तत्र समुदायानुवादो यथा वैश्वदेवा-
दिवाक्ये । यत्र तु अनन्तरश्रुतानां द्रव्यविधिलाघभाव एकवाक्यता चावगम्यते,

तत्र तेषामर्थवादत्वं यथा “यदष्टाकपालो भवती”त्यादीनाम्, अन्यथा तु गुणविधित्वादिकं यथा “दध्ना जुहोति” “पयसा जुहोती”त्यादीनामिति निष्कर्षः ॥

“सोमेन यजेते”ति विध्यनन्तरमाम्नातेषु “ऐन्द्रवायवं गृह्णाति” “मैत्रावरुणं गृह्णाति” “आश्विनं गृह्णाती”त्यादिषु “अग्नीषोमीयं पशुमालभेते”त्यनन्तरमाम्नातेषु “हृदयस्याग्रेऽवयत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस” इत्यादिवाक्येषु च यदि “दध्ना जुहोती”त्यादिवत् गुणविधित्वं तर्हि “सोमेन यजेते”ति नानुवादः, यदि तु तेषां सर्वेषां यागविधित्वं तर्हि “सोमेन यजेते”त्यत्र समुदायानुवादः ॥

तत्र किं युक्तमिति जिज्ञासायां ऐन्द्रवायवादिवाक्ये देवताया अपि श्रवणात् वायव्यवाक्य इव यागविधानात् समुदायानुवाद एव सोमवाक्ये, एवं हृदयादिवाक्येष्वपि हृदयस्यावदेयत्वेन हविष्ठात् तेन यागानुमानात् यागविधिरिति समुदायानुवाद एवाग्नीषोमीयवाक्ये । तत्र च सोमवाक्ये सोमस्य गुणविधित्वं न संभवति, “सोममभिषुणोती”ति संस्कारान्यथानुपपत्त्यैव तस्य सिद्धत्वेन तत्प्रख्यन्यायेन सोमशब्दस्य नामत्वात् । एवं हृदयस्य हविष्ठेनार्थप्राप्तत्वात् पशोः पशुपदमपि नामधेयम् । अतएव “न तौ पशौ करोति न सोमे” इति पशुसोमशब्दयोर्यागनामत्वेन व्यपदेश उपपद्यत इति पूर्वपक्षिणो मन्यन्ते ॥

सिद्धान्तस्तु—ऐन्द्रवायवादिवाक्ये न देवतातद्धितः । तत्रैव हि देवतातद्धितः यत्र हविषोऽपि स्वशब्देनोपादानम्, यथा “वायव्यं श्वेतमालभेते”त्यादौ । अत्र तु “ऐन्द्रवायवं गृह्णाती”ति ग्रहणाख्यसंस्कारस्यैव देवतासंबन्धो विद्यते । स च ग्रहणकालिकोच्चारणविषयमन्त्रप्रतिपाद्यत्वेन देवतानां संभवत्येव । तथाच “बार्हस्पत्यश्चरुरि”ति वाक्यमिव नैतत् यागविधायकम्, किंतु सोमयागाङ्गभूते सोमग्रहणे इन्द्रवाय्वादिदेवताकमन्त्रोच्चारणपूर्वकत्वस्यैव विधायकम् ।

एवं हृदयादिवाक्येऽपि न हृदयादीनां हविष्ठां किंतु पशोरेव, तस्यैव हविष्ठास्य देवतासंबन्धः प्रत्यक्षः सति संभवे । “अग्नीषोमीयं पशुमालभेते”ति पशोरेव स प्रत्यक्षो विद्यते । अतो हृदयस्याग्रेऽवयतीत्यादिकं पशोरेवावदानाख्यसंस्कारविधायकम् । पशुर्नाम हृदयाद्यवयवसमुदायविशेषवान् प्राणी । तत्र येन रूपेण हविष्ठां तेनैव रूपेण संस्कार इति वा येन रूपेण संस्कारस्तेनैव रूपेण विनियोग इति वा न नियम इति हृदयत्वेन संस्कारविधावपि न दोषः ।

व्यक्तं चैतत् भाट्टदीपिकाव्याख्यायां प्रभावल्यां ग्रहैकत्वाधिकरणे । अतएव

“ग्रहं संमार्ष्टी”त्यत्रैकत्वविशिष्टग्रहस्य संमार्गसंस्कारविधिरिति पूर्वपक्ष उपपद्यते । अन्यथा “ग्रहैर्जुहोती”ति बहुत्वविशिष्टत्वेन विनियोगात्तदसाधुताप्रसङ्गात् । अतो हृदयादिवाक्यानामपि गुणविधित्वात् “दध्ना जुहोती”तिवत् “अग्नीषोमीयं पशु-मालभेत” इत्यादिवाक्यं न समुदायानुवादरूपम् ।

तत्र यथोत्पत्तिवाक्ये द्रव्यदेवतादिभेदे कर्मभेद एवमुत्पत्तिवाक्ये द्वित्वादिसंख्याभेदावगमेऽपि कर्मभेद एव, नतु तत्रैकस्यैव कर्मणोऽभ्यासेन प्रयोगभेदमात्रम् । अतएव “तिस्र आहुतीर्जुहोति” “सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत” इत्यादौ कर्मभेदः, “विराट्संपन्नमग्निहोत्रं जुहोति” “एकादश प्रयाजान् यजती”-इत्यादौ प्रयोगभेदमात्रमिति विवेकः ।

एवं नामधेयभेदोऽपि कर्मभेदे निमित्तम् । यथा “ऽथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते”त्यत्र ज्योतिरादिसंज्ञाभेदात् कर्मभेदः । “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते”त्यत्र हि यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणमनुवर्तते, न तथाऽत्र तदिति नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायेन नात्र ज्योतिष्टोमस्यैव ज्योतिःशब्देन ग्रहणम् । अत्र ह्यथशब्दः प्रकरणविच्छेदको वर्तते । नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायः प्रकरणादितात्पर्यग्राहकप्रमाणसत्तायामेव प्रवर्तते । नह्येकस्यैव संज्ञाद्वयेन किञ्चित् प्रयोजनम् । तत्सिद्धं संज्ञाभेदात् कर्मभेद इति ।

अत्र ज्योतिरादिपदं नामधेयमित्यत्र यागसामानाधिकरण्यं विना ज्योतिरादिपदनिर्देश एव निमित्तमिति तत्रोद्भिदाद्यधिकरणं विनैव नामत्वनिर्णयो यथा भवति, न तथा “समिधो यजती”त्यादिष्विति न “समिधो यजती”त्यादौ संज्ञाभेदेन कर्मभेद इत्यादि पूर्वमेव निरूपितम् ।

यत्र धात्वर्थसमानाधिकरणमुपपदं तत्राभ्यासेनान्यथा वा कर्मभेदः । तत्राभ्यासेन कर्मभेद उपपदानां नामत्वे, उपपदानां उद्भिदाद्यधिकरणाप्रवृत्त्या नामत्वाभावेन गुणविधित्वे तु गुणानामुत्पन्नशिष्टत्वे न कर्मभेदः, किंतूत्पत्तिशिष्टत्व एव । तथाच “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति” “ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां” “ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाभि”त्यादौ भावनायां करणत्वेनान्वयसमय एव यद्युपपदेन द्रव्यं देवता वाऽवगम्यते, तर्हि न तस्य यागस्य पुनरपेक्षा विद्यत इति वाक्यान्तरेण सन्निधिश्च्युतेनापि यागैक्यलाघवार्थं कथमपि पूर्वतनयागमनूय द्रव्यान्तरादिविधानं न युक्तम् । तथाच “वैश्वदेव्यामिक्षे”ति वाक्यविहिते

यागे “वाजिभ्यो वाजिनमि”ति वाक्यान्तरेण द्रव्यान्तरमात्रविधानं न विवक्षितं किंतु वाक्यद्वयविहितं कर्मद्वयं भिन्नमेव । अत्र यद्यपि वाजिपदेन शब्दभेदात् देवतान्तरमेव गम्यते, तथापि वाजं अन्नं आमिक्षारूपमेषामिति व्युत्पत्त्या विश्व-देवानामेवात्र ग्रहणम् । वाजिपदं हि तद्धितान्तं विशेष्यं खान्वययोग्यं अपेक्षत इति सन्निधिश्रुतानां विश्वदेवानामेव तत्र ग्रहणमिति पूर्वपक्षाशयः । व्यक्तं चैतत् भामत्याम् । तथाचाऽऽमिक्षायागानुवादेन वाजिनरूपद्रव्यान्तरविधानं न विरुद्धम् । अत एव “यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति” इत्यादौ प्रमाणान्तर-प्राप्ताग्निदेवतानुवादेन तत्समुच्चितप्रजापतिविधानम् । अन्यथा तत्रापि देवताभेदा-त्कर्मभेदः प्रसज्यत इति शङ्का तु न भवति ।

दृष्टान्ते अग्निदेवताप्रापकं नोत्पत्तिवाक्यं किंतु मन्त्रलिङ्गम् । अतोऽग्न्यनुवादेन प्रजापतिसमुच्चय उपपद्यते, प्रकृते त्वामिक्षोत्पत्तिवाक्यावगतेति तत्समुच्चितवाजि-नविधानं न संभवति । तथाच “वाजिभ्यो वाजिनमि”ति वाजिनप्रतिपत्तिकर्मैव विधीयते । तथाच तन्नाशे तल्लोप एव । पूर्वपक्षे तु पुनरपि दध्यानयनादिना तत्संपादनं कर्तव्यमापद्येतेति प्रयोजनभेदः स्पष्ट एव विद्यते ।

“दध्ना जुहोति” “पयसा जुहोति” इत्यादीनां तूत्पन्नशिष्टगुणविधित्वात् तेषु कर्मभेदः, किंतु खलेकपोतन्यायेन सर्वेषामेकस्मिन्नग्निहोत्रे विनियोगः ।

“दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया”दित्यत्र तु यद्यपि न दधिरूपगुणविधानम्; “दध्ना जुहोति” इत्यनेन सिद्धत्वात्, नापि होमविधानम्; “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यनेन सिद्धत्वात्, नापि फलसंबन्धकरणम्; “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम” इत्यनेन सिद्धत्वात् । तत्र प्रथमपक्षे फलपदानर्थक्यं तृतीयकल्पे गुणविधानानर्थक्यं गुण-संबन्धस्य फलसंबन्धस्य च विधानेन वाक्यभेद इत्यादिकमपि दोषजातमत्रोहनी-यमिति “सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम” इतिवद्विशिष्टक्रियान्तरमेवात्र विव-क्षितमिति शङ्का त्वेवं समाधेया ।

नात्राग्निहोत्रहोमातिरिक्तक्रियान्तरं विवक्ष्यते, किन्तु तदाश्रयेणैव दध्ना इन्द्रि-यरूपफलसंबन्धो बोध्यते । तत्र च सिद्धस्य दध्नः क्रियाश्रयं विना फलसाधनत्वा-भावात्प्रकरणेनाश्रयतयोपस्थितहोमानुवादेन साधुत्वमात्रार्थं हुधातुरिति न दधिप-दवैयर्थ्यं फलपदादिवैयर्थ्यं वा ।

अत्र प्राचीनाः दध्नो न विधानं किंतु दधिकरणत्वस्य करणीभूतदध्नो वेति

व्रदन्ति । दधिशब्दस्य दधिकरणत्वं करणीभूतं दधि वा लक्षणयाऽर्थः । दधिकरणत्वस्य करणीभूतदधो वा करणत्वेन विधाने धात्वर्थस्य यथाऽश्रयत्वेनैवान्वयो न तथा दधो विधाने । तदा हि होमस्य भाव्यत्वेनान्वयोऽपि संभाव्यते । केवलस्य हि दध्नः सिद्धस्वभावस्य यागादिवत्फलभावनायां करणत्वेनान्वयो न संभवति । कर्तृव्यापारविषयस्यैव हि करणत्वमिति दध्यादेः क्वचिद्धात्वर्थं प्रति करणीभवतः कर्तृव्यापारविषयता न स्वरूपेण यागादिवदित्यस्ति धात्वर्थविशेषाकाङ्क्षेति तदाशयः ॥

भाट्टदीपिकायां तु दध्न एव भावनायां करणत्वेनान्वयः, यथा यागस्य किर्यारूपस्यापि साक्षात् भावनाकरणत्वं न संभवति, एवमपि पारम्परिककरणत्वेन तस्य भावनायामन्वयः, एवं दध्नोऽपि होमद्वारमेव करणत्वमादाय भावनायां करणत्वेनान्वय इति यागवैषम्ये प्रमाणाभावः ॥

“दध्ना जुहोती”त्यनेन तु न नित्यप्राप्तिर्दध्नः, किंतु “पयसा जुहोती”-त्यादिवाक्यात् विकल्पेनेति पक्षाप्राप्तस्यैव दध्नः करणत्वम् । यथाहि “दध्ना जुहोती”त्यत्र विभक्त्यर्थस्य करणत्वस्य भावनायामन्वयः एवं “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि”त्यत्रापि दधिकरणत्वस्य करणत्वेनान्वये तु विभक्त्यर्थस्य भावनायां साक्षादन्वय इति सिद्धान्तो भज्येत । “सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम” इत्यत्र धात्वर्थस्याप्राप्तत्वाद्विशिष्टकर्मविधिरिति प्रकृते प्रकरणप्राप्तहोमानुवादेन जुहोतेः साधुत्वमात्रार्थत्वाच्च विशिष्टहोमान्तरविधिरिति सर्वं सुस्थमिति नात्रापूर्वभेद इति निरूपितम् ।

“एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत” इत्यत्र तु वारवन्तीयस्य रेवतीसंबन्धे फलसंबन्धे च बोध्यमाने यद्यपि न वाक्यभेदः, कृत्वेति क्त्वाप्रत्ययेन यजेतेत्याख्यातेन च भावनाद्वयस्यात्रावगमेनाख्यातावृत्त्याद्यनपेक्षणात्; तथापि वारवन्तीयस्य साम्नो न यागजनकत्वं लोकसिद्धं प्रमाणान्तरसिद्धं वेति न यागस्याश्रयत्वेनान्वयसंभव इति यजिपदवैयर्थ्यापत्तिः । साम्नः किर्यारूपत्वात् वस्तुत आश्रयापेक्षैव नास्ति । एतेन—वारवन्तीयसामोद्देशेन रेवतीविधानं तासामेव फलायापि विधानमिति पक्षोऽपि—परास्तः ।

रेवतीनामपि यागस्याश्रयत्वायोगात् । गुणफलविधिस्थले तस्यैवाश्रयत्वेनान्वयः, यस्य गुणजन्यत्वयोग्यता प्रकरणादिनोपस्थितिश्च वर्तते इति गोदोहनेन

पशुकामस्येत्यादावपि गुणफलविधित्वं व्याख्यातम्; अप्रणयने गोदोहनस्यापि जनकतायोग्यत्वात् सन्निधिनोपस्थापितत्वाच्च ।

प्रकृते तु रेवतीनां साम्नो वा स्तोत्रजनकत्वयोग्यत्वेऽप्यग्निष्टोमस्तोत्रमात्रस्य नोपस्थितिः; अतिदेशेन स्तोत्रान्तराणामप्युपस्थितत्वात् । वाक्येनैव संबन्धकल्पने च वाक्यभेदः । तथाचाऽत्र विशिष्टयागान्तरविधानमेव । एतस्यैवेत्येतच्छब्दस्तु पूर्वतनयागस्यास्य च प्रकृतिविकृतिभावं गमयति । तथाच यावन्ति पदानि वाक्ये श्रुतानि तेषां सर्वेषामपि वाक्यार्थेऽन्वयः सिद्धो भवति; अन्यथा यजेतेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥

अतएव “यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीते”ति वाक्ये क्रियात्मकस्यापि सौभरस्य स्तोत्राश्रयमेव करणत्वमिति स्तुवीतेत्यस्य सार्थक्यार्थं शास्त्रदीपिकायां निरूपितम् ।

तथाच यत्रोपपदार्थस्य साक्षाद्वात्वर्थजनकत्वयोग्यता विद्यते, धात्वर्थस्य च प्रकरणादिनोपस्थितिः, गुणफलपदे च भवतः, तत्रैव गुणफलसंबन्धविधिरिति रेवतीवाक्ये विशिष्टयागान्तरमेव विधीयते ।

यत्तु पूर्वनिर्दिष्टस्य “यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीते”ति प्रकृतस्य वाक्यस्यानन्तरमात्रायते “हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ऊर्णं इत्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामाये”ति वाक्यं तत्रापि न गुणफलविधिर्विवक्षितः; निधनस्य हीष्संपाद्यत्वेऽपि तद्विशेषरूपस्योर्गादेरुपस्थित्यभावात् । स्तोत्रं तु प्रकरणेनोपस्थितमपि न हीषादिमात्रनिर्वर्त्यम् । तथाच वृष्ट्यादिसाधनत्वे निधनविशेषाणां नियमनमेवात्र क्रियते । तदिदं सिद्धं यत् शब्दान्तरादभ्यासात् संख्यया संज्ञया पूर्वतनवाक्यविहितकर्मन्वयायोग्यगुणान्तराद्वा कर्मभेद इति ॥

तत्राभ्यासात्कर्मभेदस्यापवादः दर्शपूर्णमासाधिकरणोपांशुयाजाधिकरणाधाराग्निहोत्राधिकरणपशुसोमाधिकरणैर्निरूपितः, गुणात्कर्मभेदस्यापवादस्तु द्रव्यविशेषानुक्तिसहितोत्पत्तिवाक्योत्तरगुणाधिकरणगुणकामाधिकरणसौभराधिकरणैरुपपादित इति सर्वमनवद्यम् ।

यत्र यत्र कर्मभेदस्तत्र तत्र वाक्यभेदोऽप्यपेक्षितः । तत्र शब्दान्तरात्कर्मभेदे वाक्यभेदः भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यकत्वेन । एवं गुणात्कर्मभेदेऽपि ।

अभ्यासेन संज्ञया वा कर्मभेदे तु एकमुख्यविशेष्यकत्वात् “भगो वा मां विभ-
जत्व”त्यादाविव विभज्यमानसाकाङ्क्षाभावेनैव वाक्यभेदः । संख्यया कर्मभेदे
तु बहुवचनाद्यनुसारेण वाक्यभेद एव कल्प्यते “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेते”त्यत्रेवेति न दोषः ।

प्रकरणान्तरोदाहरणेष्वप्यनेकमुख्यविशेष्यकत्वमेव गमकम् । अयं भावः—
एकवाक्यत्वे हि भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्ये सति विभज्यमानसा-
काङ्क्षत्वं गमकम् । तत्रैकदलाभावे च वाक्यभेद एव । “अग्निहोत्रं जुहोति”
“दध्ना जुहोती”त्यनयोः विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं भिन्नप्रतीतिविषयैकमुख्यविशेष्य-
कत्वेन तादृशानेकमुख्यविशेष्यराहित्यं च विद्यते इति न वाक्यभेद इति न
विरोधः । सर्वथाऽऽसति बाधके कर्मैक्यं सति तु बाधके कर्मभेद इति सिद्धम् ॥

अत्रेदं विचारणीयम्—यथा रेवतीवाक्ये भावनाद्वयेऽपि न वाक्यभेदः,
एकस्या भावनया उपसर्जनत्वात्, एकस्या एव विशेष्यत्वाच्चेति, एवं “अन्नाद्य-
कामो भवती”त्यादिवाक्येऽपि न वाक्यभेदः; “योऽन्नाद्यकाम” इत्यादीनां फल-
मात्रसमर्पकत्वात् । तथाच यत्रावान्तरवाक्यं फलं गुणं वा समर्पयति तत्र न
वाक्यभेद इति सिद्धमिति ।

तत्रावान्तरवाक्येन यत्र प्रमाणान्तरप्राप्तस्यानुवादः, तत्र यदि यद्विशब्दाद्य-
भावस्तर्हि फलसमर्पणम्, यद्विशब्दसत्त्वे तु यदि नैमित्तिके तन्निमित्तं संभाव्यते
तर्हि निमित्तपरत्वम्, यदि न संभाव्यते तर्हि यद्विशब्दस्तत्राविवक्षितार्थ इति
गुणपरत्वमेव । यथा—“यो वृष्टिकाम” इत्यादौ फलस्य “यदि सोमं न विन्देत
पूतीकानभिषुणयादि”त्यत्र निमित्तस्य “यदि ब्राह्मणो यजेते”ति विचारयिष्यमा-
नवाक्ये गुणस्य च विवक्षेति ॥

तथाच पूर्वतनपादे यथा यद्विशब्दरहितवाक्योपात्तात् गुणान्तरात्कर्मभेदो
निरूपितः एवं कुत्रचन यद्विशब्दसाहित्येऽपि कर्मभेदो भवत्येव । यदि यद्विश-
ब्दघटितवाक्योपात्तस्यार्थस्य निमित्तत्वेनान्वयो न संभवति । अन्यथा तु न तत्र
कर्मभेदः, यथा—“यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णी-
यात्” “यदि बृहत्सामा मैत्रावरुणाग्रान्” इति वाक्ये रथन्तरसामत्वस्य निमित्त-
त्वेनान्वयः । नच ज्योतिष्टोमे रथन्तरसामत्वं नियतम्; बृहद्रथन्तरयोर्वैक-
ल्पिकत्वात् । तथाच कादाचित्कस्यैव निमित्तत्वेऽपि न क्षतिः । सोमे रथन्तर-
६ मी० सा०

सामान्यस्य विशेषणत्वं न सामान्तरयोगव्यावृत्त्या, किंतु बृहद्रथन्तरयोः पाक्षिक-
त्वेन स्वायोगव्यावृत्त्या ॥

विशेषणत्वं हि अन्ययोगव्यावृत्त्येवाऽयोगव्यावृत्त्यापि भवति । यथा पार्थ एव
धनुर्धर इत्यत्र नान्यो धनुर्धर इति ज्ञानम्, एवं शङ्खः पाण्डर एवेत्यत्र नान्यः
पाण्डर इति न बोधः, किंतु शङ्खः पाण्डर एव नापाण्डर इति ॥

“यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा अभिघारयेत्
यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवमि”ति वाक्ये तु यदिशब्दार्थो न विवक्षितः ।

इदं हि वाक्यं राजकर्तृके राजसूये प्रत्येकदक्षिणामानपूर्वकं अवेष्टिसंज्ञकान्
पञ्च यागान् विधाय तद्वान्तरप्रकरणे समाम्नायते । अत्रानुसन्धेयानि वाक्यानि
“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो वही दक्षिणा-
वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी पष्ठौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा बार्ह-
स्पत्यं चरुं” इत्यादीनि ॥

अत्र राजकर्तृकराजसूये ब्राह्मणादेरपि कर्तृतया कदाचित्प्राप्तौ “यदि ब्राह्मण”
इत्यत्र यदिशब्दो विवक्षितार्थः, यदि तु न प्राप्तस्तर्हि न विवक्षितार्थ इति प्रथ-
ममिदमालोचनीयं “राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेते”ति वाक्यस्थराज-
शब्दस्य प्रजापालनकर्ता सर्वोऽप्यर्थोऽथवाऽभिषिक्तक्षत्रियमात्रमिति ॥

अत्रैवं पूर्वपक्षिणामाशयः—प्रजापालनकर्तैव राजशब्दार्थः; सर्वलोकप्रसिद्धि-
त्वात् । क्षत्रियमात्रवचनो राजशब्द इति द्राविडप्रसिद्धिस्तु सर्वलोकप्रसिद्धिवि-
रुद्धत्वादप्रमाणम् । अतएव हि “यदि ब्राह्मण”इति यदिशब्दसार्थक्यम् । तथाच
सर्वलोकप्रसिद्धिः श्रौतयदिशब्दमूलापीति सूचितम् । यद्यपि राज्ञः कर्म राज्यमिति
यग्विधायकं “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगि”ति सूत्रं द्राविडप्रसिद्धेर्मूलम्, तथापि
श्रौतयदिशब्दविरुद्धत्वादप्रमाणमेवात्र व्याकरणमपीति मन्तव्यम् । तथाच राज-
सूयान्तर्गत एव प्रयोगविशेषोऽत्र विधीयते इति “एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेदि”ति
वाक्यं यद्यपि ब्राह्मणादिकर्तृकत्वे फलविशेषं बोधयति; तथापि तदन्यथानुपपत्त्या
नैमित्तिकस्यैव फलार्थमेव वहिःकलनुष्ठानं सिद्ध्येत्, नतु राजसूयान्तःप्रयोगोऽपि
राजसूयफलार्थं ब्राह्मणादीनामपेक्षित इति कल्पनापि संभवति । तथाच ब्राह्मण-
रूपाद्गुणात्मकमेदो नात्र विवक्षितः; “उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे गुणान्तरावरोधो न
न्याय्यः” इति ह्यामिक्षाधिकरणे निरूपितम् । नच ब्राह्मणादीनामुत्पत्त्यन्वयिगु-

गत्वम्; कर्तुः प्रयोगान्वयित्वात् । तथाच यदिशब्दः “यदि रथन्तरसामे”ति वाक्य इव विवक्षितार्थ एवेति ॥

सिद्धान्तिनस्तु मन्यन्ते—यदिशब्दो नात्र विवक्षितार्थः । यथाहि—“उच्चैर्गतिर्जगति सिद्ध्यति धर्मेतश्चेदि”त्यत्र यदिशब्दार्थो न विवक्षितः, यथावा “शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य”त्यत्र यदिशब्दो न विवक्षितार्थः । नहि राजकर्तृके राजसूये ब्राह्मणादीनां कर्तृत्वं प्रमाणान्तरसिद्धम् । “राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेते”त्यत्र हि राजशब्दः क्षत्रियमात्रवचनो नतु प्रजापालनकर्तृवाचकः । “राजानमभिषिञ्चेत्” इति श्रुतौ हि राजशब्दः क्षत्रियवचन एव, नतु प्रजापालनकर्तृवचनः । नह्यभिषेकात्पूर्वं प्रजापालनं विहितम्; “राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षते”इति तात्पर्यग्राहकाल्लिङ्गान्तु ॥ राजसूयवाक्येऽभिषिक्तक्षत्रियस्यैव ग्रहणात् । एवंच न “यदि राजन्य” इति वाक्येऽपि यदिशब्दो विवक्षितार्थ इति सूचितम् । तथाच श्रौतनिरर्थकयदिशब्दमूला द्राविडप्रसिद्धिरपि नात्र प्रमाणम्, किंतु “राजानमभिषिञ्चेदि”त्यादिश्रुतिमूलव्याकरणस्मृतिमूला सर्वलोकप्रसिद्धिरेवात्र प्रमाणम् । एवंच “एतयाऽन्नाद्यकामो यजेत” इति फलश्रुतिरपि ब्राह्मणादिकर्तृकेष्टिप्रयोगान्तराभिप्रायैवेति बहिःकृत्वेव ब्राह्मणादीनामुक्तविधावेष्टियागानुष्ठानम् ॥

अयमत्र निष्कर्षः—यववराहाधिकरणे म्लेच्छार्यप्रसिद्धोर्विरोध आर्यप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीया, न म्लेच्छप्रसिद्धिरित्युक्तम् । अत्र तु म्लेच्छप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीया नार्यप्रसिद्धिरित्युच्यते । कथमिदं न विरुद्धम्? यथा पिकनेमादिशब्देषु आर्याणां प्रसिद्धिरेव नास्ति म्लेच्छानामेव सा विद्यते, न तथानार्याणां तदभावो येन म्लेच्छप्रसिद्धिरादरणीया भवेत् । पाणिनीयस्मृत्यनुग्रहस्तु प्रसिद्धिद्वयस्यापि समानः ॥

“यौवराज्येन संयोजुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः” इत्यत्र हि ब्राह्मणादिगणपठितस्य राजशब्दस्य ग्रहणम् । तेन राजशब्दात् ध्वजप्रत्यये निष्पन्नस्य यौवराज्यपदघटकराज्यपदस्य प्रजापालनादिकमेवार्थः, नतु क्षत्रियत्वम्; युवत्वक्षत्रियत्वसंयोगस्य सिद्धत्वेन विध्यनुपपत्तेः ।

यद्यपि “राजश्वशुराद्यत्” इति सूत्रे राजपदस्य क्षत्रियत्वमेवार्थः । नहि राजन्यपदस्य प्रजापालकब्राह्मणापत्ये प्रयोगो वर्तते, तथापि व्याकरणस्मृतौ कुत्रचन क्षत्रियार्थस्य कुत्रचन पालकस्य च ग्रहणमिति विनिगमनाविरहाच्च स्मृत्यनुग्रहः

केवलं द्राविडादिप्रसिद्धेः । यथा राज्ञः अधिकं रक्षणं सर्वभूतानामिति गौतमस्मृतौ राजशब्दः क्षत्रियवचनः, एवं “नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वर । रज्जनात् खलु वै राजा प्रजानां पालनादपी”ति भारतादौ पालकेऽपि राजशब्द-प्रयोगो दृश्यते । एतेन श्रुत्यनुग्रहोऽपि व्याख्यातः; उभयानुगुणस्य श्रुतिद्वयस्य पूर्वमेवोपक्षेपात् । तथाच कथमिदमुपपद्यते म्लेच्छप्रसिद्धिरेवान्नाथसाधिकेति शङ्का प्रसरति ।

साचैवं परिहरणीया—यथाहि पुरोडाशादिशब्दानां लौकिकवैदिकप्रसिद्ध्योर्मध्ये वैदिकानां लौकिकप्रसिद्ध्यादरणस्यापि सत्त्वात् लौकिकप्रसिद्ध्या पुरोडाशत्वजाति-परत्वमेव न तु संस्कृतपुरोडाशत्वमिति बहिर्धिकरणे व्यवस्थापितं तेन न्यायेन राजशब्दस्य पालके वैदिकप्रसिद्धेर्गौणत्वेनाप्युपपन्नत्वादत्र लौकिकप्रसिद्धिरेव स्वीकरणीया ।

यदा गौणार्थविषयत्वेन वैदिकप्रसिद्धिसाफल्यं तदापि शक्यार्थानुसन्धानेन लौकिकप्रसिद्धेरस्त्येवापेक्षा । पालकवाचिनः क्षत्रिय इव पालनयोग्ये गौणत्वं भव-त्विति शङ्का तु नात्र भवति; सप्रतियोगिकौपाधिकपालकापेक्षयाऽखण्डोपाधिरूप-क्षत्रियत्वजातिवाचित्वस्य लघुभूतत्वात् ॥

नहि पालनं राजशब्दार्थं इति संभवति । अस्ति हि पशुपक्ष्यादीनामपि पुत्रदारस्वशरीरादिपालकत्वम् । जनपदपरिपालनं तु राजशब्दप्रयोगानर्हे राज-नियुक्ते जनपदाधिकारिण्यपि विद्यते । सम्राजाभिषिक्तानां देशविशेषराजानां राज-पदार्हाणां तत्प्रयोगानापत्त्या तु स्वतन्त्रपरिपालनं न राजशब्दार्थः । किंच विनापि पालकत्वं श्रेष्ठत्वमात्रेणापि राजशब्दप्रयोगो मृगराज इत्यादिषु दृश्यते । तथात-लाघवात्क्षत्रियत्वं राजशब्दार्थमङ्गीकृत्यान्यत्र तत्प्रयोगो गौण्येति निर्वाह एव समीचीन इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥

अत्र राजशब्दः क्षत्रियवचन इति द्राविडप्रसिद्धिरिति खण्डदेवपादा भाट्टी-पिकायां वदन्ति । वाचस्पतिमिश्रास्तु आन्ध्रप्रसिद्धिपदं तत्र प्रयुज्जते । तत्र द्रावि-डपदेनान्ध्रपदेन च नैकेषां ग्रहणमिति केचन मन्यन्ते ॥ अपरे तु आन्ध्रभाषा-यपि द्राविडभाषाविभाग एवान्तर्भावः । इदानीमपि द्राविडभाषात्वेन आन्ध्र-कर्नाटककेरलादिभाषाणां सर्वासामपि ग्रहणं वर्तत इति मन्यन्ते ।

तथाच “राजा राजसूयेने”ति वाक्ये राजशब्दश्रवणाद्वाह्यादीनां राजसूये-धिकारस्याप्राप्त्या “यदि ब्राह्मण”इति विशिष्टक्रियान्तरविधिरेवेति सिद्धम् ।

“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते”त्यादौ तु यदि तेषामेवोत्पत्तिविधित्वं, न तर्हि ब्राह्मणादीनां निमित्तत्वेनान्वयः, यदि तु प्रमाणान्तरप्राप्ताधानोद्देशेन वसन्तादिकालविधानं, तदा ब्राह्मणादिपदार्थानां निमित्तत्वेनान्वयः । किमत्र युक्तम्? “य एवं विद्वानग्निमाधत्ते”इत्यस्य “संभारेष्वग्निमादधीते”त्येतदर्थवादत्वात्प्रकारान्तरेण चाधानप्राप्त्यभावात् उत्पत्तिविधित्वमेव युक्तम् । यद्यप्याधानमिदमग्नि-संस्कारार्थं अग्निश्च क्रतुविधिभिरेवाक्षिप्तः क्रतुविधयोऽग्निं विना क्वचनुष्ठानासंभवात् अग्निमाक्षिपन्तीति; तथाप्याक्षेपतः पूर्वं शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गीकारेण वसन्तादिवाक्यमेवाग्निसंस्कारविधिद्वारा संस्कृतस्योत्तरत्र विनियोगापेक्षणात् क्रत्वपेक्षितमग्निमपि समर्पयन्ति ।

एवंच ब्राह्मणादीनामेवाधानसिद्धाग्निमत्त्वात्तेषामेव क्रतुष्वधिकारो न शूद्रादीनाम्; अन्यथा तु तेषामपि तदापत्त्या वक्ष्यमाणपशूद्राधिकरणविरोधापत्तिः । अयमेव न्यायः “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीते”त्यादिवाक्येऽपि योजनीयः । नह्युपनयनमपि प्रमाणान्तरप्राप्तम् । अधिकं तु भाट्टदीपिकादिषु व्यक्तम् ।

एतदुदाहरणान्तरे ब्राह्मणादिनिमित्तत्वानङ्गीकरणस्यापि प्रयोजनम् अपशूद्राधिकरणसिद्धान्त एव । यद्यपि पूर्वमीमांसायामेवाग्निविद्ययोरभावेन शूद्राधिकारनिषेधे उत्तरमीमांसायामपशूद्राधिकरणं वितथम्; तथापि शूद्रेत्यामन्त्रणलिङ्गेनोपासनाविशेषमात्रेऽधिकारो भवत्वित्यधिकाशङ्कानिरासेन तत्सप्रयोजनमेव । व्यक्तं चैतत्कल्पतरुपरिमले । यथाहि “वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीते”ति सौधन्वनापरपर्यायरथकारस्याग्न्याधानविधानान्यथानुपपत्त्या त्रैवर्णिकेतरस्यापि तस्य तदपेक्षितवेदभागमात्राध्ययनमवश्यमङ्गीकरणीयम्, यथा वा स्त्रीणामाज्यावेक्षणमात्रोपयोगिनां मन्त्राणामध्ययनं न विरुद्धं, तथा शूद्रेत्यामन्त्रणलिङ्गेन शूद्रस्यापि तत्र विरुद्धमित्यधिकाशङ्का ह्यवश्यमेवोत्तरमीमांसायां निराकरणीया । न हि कर्मसु अग्निविद्ययोरुभयोरप्याक्षेपकं आमन्त्रणादिलिङ्गं किमपि विद्यते । जानश्रुतिं शूद्रेति रैको यथाऽमन्त्रयति स्म न तथाऽत्र किमपि विद्यते । एतेन मीमांसाद्वये देवताधिकरणद्वयमप्यधिकाशङ्कानिरासादिभिः पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपादिभिर्वा सार्थकमिति सूचितम् ।

तथाचापशूद्राधिकरणसिद्धान्तरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थमवश्यमूरीकरणीयं यद् “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते”त्यत्र विशिष्टाधानविधानमेव न ब्राह्मणादिनिमित्तेन वसन्तादिकालमात्रविधानमिति ।

अत्रानुसंधेयानि वाक्यानि—“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत” “ग्रीष्मे राजन्यः” “शरदि वैश्यः” “वर्षासु रथकारः” इति च । तत्र सर्वेषु वाक्येषु विशिष्टाधानान्तराण्येव विधीयन्ते ।

तत्र वाक्यत्रयेणाग्निस्काररूपस्याधानस्य विधिः, तुरीयेण तु अग्निविशिष्टाधानस्य विधानमदृष्टार्थं न तु संस्कारार्थम् । यथा त्रैवर्णिकानां ऋतुषु वेदाध्ययनसाध्यार्थज्ञानवत्त्वादधिकारः नैवं रथकारस्येति तत्कर्तृकेषु ऋतुषु नोपयोगो भवति । तथाच पूर्वमीमांसागतापशूद्राधिकरणे विद्याभावोऽप्येकं निमित्तमेव । तथाच कल्पतर्वादिष्वनग्नित्वमेव पूर्वमीमांसागतापशूद्राधिकरणे मूलयुक्तिरित्युक्तिर्निरालम्बनैवेत्यादि परिमले व्यक्तम् । तथाच तुरीयवाक्ये “सक्तून् जुहोती”त्यत्रेव विनियोगभङ्गं स्वीकृत्याग्निविशिष्टाधानं स्वर्गार्थं विधीयत इत्येवार्थः ॥

एतेन प्रपञ्चेन सति संभवे गुणविधिरन्यथा गुणात्कर्मभेदः, स च यदिशब्दसमभिव्याहारे क्वचिन्नैमित्तिकं क्वचिन्नमित्यादिकं निरूपितम् । इतः परमिदं निरूप्यते यत् स गुणो लोकप्रसिद्ध इति न नियमः, किंतु योगसिद्धो वैदिककर्ममात्रान्वययोगोऽपि भवतीति । यथा “दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेते”त्यत्र दाक्षायणपदार्थो न लोकसिद्धः तथापि दक्षस्य यजमानस्यायनमावृत्तिरिति योगसिद्धः सोऽर्थः कर्मान्वययोग्य इति तत्र फलार्थमावृत्तिविधानं विवक्ष्यते । तथाच नात्र कर्मभेदः । अतएव “द्वे पूर्णमासौ” “द्वे अमावासे” इति आवृत्तीयक्तसंख्यानमुपपद्यते ।

“उद्भिदा यजेत पशुकामः” “वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेते”त्यादिषु गुणफलसंबन्धे यथोत्पत्तिशिष्टसोमाद्यवरुद्धे खनित्रस्यान्वयायोग्यत्वात् तस्यापि विधाकरणियमनन्तरं फलसंबन्धः करणीय इति वाक्यभेदो न तथात्र संभवति । हि आवृत्तिविरुद्धानावृत्त्यादि दर्शपूर्णमासयोरुत्पत्तिशिष्टं वर्तते ।

किंचोद्भिदपदवत् दाक्षायणपदं न गुणे कर्मणि च तुल्यवृत्तिकम् । यागस्य फलसाधनत्वस्येव दक्षयजमानसंबन्धस्यात्र प्रमाणान्तराप्राप्तत्वात् । तथाच दाक्षायणपदं न यौगिकं किंलश्वकर्णादिवत्केवलरूढमिति वर्णनीयम् । नचासति बाधयोगार्थबाधो युक्त इति प्रोक्ष्यधिकरण एव निरूपितम् ।

योगाद्बुद्धिर्बलीयसीति न्यायस्तु रथकारादिपदस्येवानुशासनादिसत्त्वं एव भवतीति पूर्वमेव निरूपितम् । दाक्षायणपदे गत्वानुशासनं तु “छन्दसि दृष्टानुविधि”रिति परिभाषया सिद्ध्यति साधकम् । नहि विशिष्य रथकारशब्द इव दाक्षायणपदनामत्वे किंचिदपि गमकं विद्यते ।

एतेन—“साकंप्रास्थायीयेन यजेते”तिवाक्ये साकंप्रस्थायिपदमपि न नाम-
धेयं किंतु गुणपरमेवेति न यागभेद इति सूचितम् ॥

यत्र तु गुणविधित्वं गुणफलसंबन्धविधित्वं वा न भवति तत्र विशिष्टकर्मा-
न्तरविधानमेव, यथा “वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः” “सौर्यं चरुं निर्वपे-
द्ब्रह्मवर्चसकाम” इत्यादौ च । तथाहि दर्शपूर्णमासयोः “रीषामालभते” “चतुरो
मुष्टीन्निर्वपती”ति च श्रुतम्; आभ्यां चेष्टालम्भचतुर्मुष्टिनिर्वापौ यौ विहितौ तयो-
रेव “वायव्यं श्वेतमालभेत” “सौर्यं चरुं निर्वपेदिति”त्यत्र चालभतिनिर्वपतिभ्याम-
नुवादेन श्वेतचरुगुणयोः फलार्थविधानमिति न संभवति; वायव्यादिवाक्यस्याना-
रभ्याधीतत्वेन धात्वर्थस्याप्रकृतस्याश्रयत्वेनान्वयासंभवात् । प्रकरणोपस्थितं
वाक्योपस्थापितं वै वाऽऽश्रयत्वेनान्वेति । यथा “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि”
त्यत्र “होमः गोदोहनेन पशुकामस्ये” त्यत्र “चमसेनापः प्रणयेदि”तिवाक्योप-
स्थापितं प्रणयनं च । किंच “ईषामालभते” इत्यत्रालम्भतिशब्दस्य स्पर्श एवार्थः
नतु यागः, वायव्यादिवाक्ये तु आलभ्यादेर्द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितयागपरत्वमिति
वायव्यादिवाक्यस्थाऽऽलभतिनेष्टालम्भानुवादो न सम्भवत्येव ॥

यत्र देवतातद्धितान्तं पदं विद्यते तस्मिन्वाक्ये यजिधातोरश्रवणेऽपि धातुना
याग एव लक्ष्यते ॥ यथा “यदामेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां
चाच्युतो भवति”, “वायव्यं श्वेतमालभेत” इत्यादौ । “ईषामालभते” “औदु-
म्बरो यूपो भवति”, “चतुर्मुष्टीन्निर्वपती”त्यादौ तु न भूधात्वादिभिर्यागो
लक्ष्यते । द्रव्यस्य देवतायाश्च संबन्धो हि तद्धितावगतः स्वीकार्यस्वीकारभावो
देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं विना न संभवति । देवतोद्देश्यकद्रव्यत्याग एव खलु यागः ॥

यत्र तु न देवतातद्धितः षष्ठ्यादिविभक्तिर्वा तत्र तु न यागलक्षणम् । यथा
“बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यज्ञीवाराः” इत्यादौ । चतुर्थ्यन्तपदबोधत्वं तद्धितान्तबो-
ध्यत्वं मन्त्रवर्णगम्यत्वं वा देवतात्वम्,

तदुक्तं “तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः । देवताया विधिस्तत्र
दुर्बलं तु परं परम्” तथाच बृहस्पतेर्वैति वाक्ये बृहस्पतिसंज्ञकस्य ब्राह्मण एवार्थं
इत्यर्थवाद एवायम् । “चरुमुपदधाती”ति विशिष्टेषतया तैत्तिरीयशाखायां
“बार्हस्पत्यो वा एष भवती” त्यागानमपि तत एव व्याख्यातम्; विध्यन्तराशे-
षाणामेव विधित्वात् । “विष्णुरुपांशु यष्टव्य” इत्यादौ श्रूयमाणोऽपि विधिः
प्रमाणान्तरावगतार्थवादत्वोपपत्त्यर्थं परित्यक्त इति स्थिते कथं विध्यश्रवणे
तत्कल्पनं संभवति ?

स च तद्धितावगतो द्रव्यदेवतासंबन्धोऽपूर्व एव यागकल्पकः, नतु पूर्वमवगतः प्रत्यभिज्ञातश्च । अत एव “लाष्ट्रं पालीवतमालभेत” इति वाक्येन द्रव्यदेवताविशिष्टं यागं विधाय श्रुते “पर्यग्निकृतं पालीवतमुत्सृजती”त्यत्रोत्सर्गस्यैव विधानं नतु विशिष्टयागान्तरविधानम् । “लाष्ट्रं पालीवतमि”ति पृथक् तद्धितश्रवणात् देवताद्वयमेवैकस्य पशोः प्रथमवाक्ये विवक्षितम्, नतु समुच्चितयोर्देवतात्मम् ।

तथाचा“मेयं चतुर्धा करोती”त्यत्रैन्द्रामपुरोडाशस्येवात्र पूर्वतनपशोर्न विवक्षेति न संभवति । यथाहि लोके डित्थडवित्थयोर्माता डित्थमातेति व्यपदिश्यते एवं लाष्ट्रपालीवतपशुः पालीवतपदेन प्रत्यभिज्ञातुं शक्यत एव । अत्र च वृत्तपर्यग्निकरणान्तलस्यातिदेशतः पूर्वं विधानादतिदेशप्रतिबन्धः फलम् । यथाहि “प्रोक्षिताभ्यामुल्लुखलमुसलाभ्यामवहन्ती”त्यत्र क्तप्रत्ययश्रवणेन न प्रमाणान्तरप्राप्तिः प्रोक्षणस्य, किन्तु तेनैव वचनेन प्राप्तिः, तथा प्रकृतेऽपि न क्तप्रत्ययमहिम्नाऽतिदेशाप्रतिबन्धः । तथाच द्रव्यदेवतोभयसंबन्धोऽपूर्वो यागकल्पक इति सिद्धम् ।

तत्र यथा केवलद्रव्यमात्रश्रवणे न यागविधिरेवं केवलदेवतामात्रश्रवणेऽपि न स इति “एन्द्रवायवं गृह्णाति” इत्यादौ ग्रहणमेव विधीयते न यागः ।

द्रव्यदेवतासंबन्ध इवोपपदस्य नामधेयत्वमपि यागकल्पकमिति न संभवति । नामधेयं हि द्रव्यस्य संस्कारस्य वा संभवति, नतु प्रधानयागस्यैवेति नियमः । तथा चा“दाभ्यं गृह्णाति” “अंशुं गृह्णाति” इत्यादावपि ग्रहणादिसंस्कारस्यैव विधानम् नतु यागस्य । ग्रहणस्यापि देवतासंबन्धो भवत्येवेति पशुसोमाधिकरणे निरूपितम् । तत्रादाभ्यग्रहणस्य सोमोऽंशुग्रहणस्य प्रजापतिर्देवतेति मन्त्रलिङ्गात् सिध्यति । तथाच यद्विना यन्न संभवति तत्तस्य कल्पकम् । नामत्वं तु यागत्वं विनापि संभवतीति न यागकल्पकम् ।

“अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ती”त्यनुशब्दप्रयोगोऽपि अग्नेरयागत्वेऽप्युपपद्यते । यद्यपि देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यत्र तुल्यक्रियायोग एवानुशब्दो दृश्यते; तथापि पाकमनुभुङ्क्ते इत्यत्राभोजनेऽपि पाकेऽनुशब्दसमभिव्याहारोऽपि दृश्यते इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अत्र चाग्निशब्दस्य चयननिष्पादितस्थण्डिलवाचिनोऽग्निचयनमेवार्थः । तथाच “य एवंविद्वानग्निं चिनुते” इति वाक्येऽप्यग्निसंस्कारार्थचयनस्यैव विधानं नल्लग्निसंज्ञकयागस्य ।

कौण्डपायिनामयने “मासमग्निहोत्रं जुहोति” इत्याम्नायमाने वाक्ये नित्याग्निहोत्रे मासरूपगुणविधानमेव विवक्षितं नतु गुणात् कर्मभेदः । नहि नित्याग्निहोत्र उत्पत्तिवाक्येन मासविरुद्धो गुणः कोऽपि विहितः । दूरस्थस्यापि होमस्य धातुनाऽनुवादो हि “यदाहवनीये जुहोति” इत्यत्र दृश्यते । नेदमुपस्थानं उपादेयगुणस्यैव सत्त्वे नानुपादेयगुणस्येति विशेषे किमपि प्रमाणमस्तीति शङ्कानिरासेनात्र होमान्तरविधानमेवेति प्रकरणान्तराधिकरणसिद्धान्तः ।

अयमाशयः—सर्वत्र विधिवाक्येषु एकमुपादेयं नियमेनापेक्षितम् । यथा “ऽग्निहोत्रं जुहोति” “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” “दध्ना जुहोति” इत्यादिषु होमादिकं तादृशमेकं विद्यत एव । तथाचोपादेयगुणसत्त्वे विधेरेकविषयत्वलाघवार्थं दूरस्थस्यापि धातुनाऽनुवादेन गुणमात्रविधानमपि संभवति । यथा “यदाहवनीये जुहोति” इति ।

यद्यपि “सायं जुहोति” इत्यत्रोपादेयगुणः कोऽपि नास्ति; तथाप्यत्र सन्निधिना प्रत्यभिज्ञानात् पूर्वतनहोम एवागत्या कालस्यैव विधानमङ्गीकृतम् । नचात्र दूरस्थकर्मोपस्थापकं सन्निध्यादिकं किमपि वर्तते । अग्निहोत्रमिति नाम्ना तु न होमस्योपस्थितिः, अग्निहोत्रपदेन ह्यग्निदेवताको होम उपस्थाप्यते, नतु पूर्वतनो विजातीयो वा । नहि नाम्नास्तादृशं सामर्थ्यं विद्यते । एकनामानो बहवो भिन्नभिन्ना दृश्यन्त एव लोके । तथाचानुपादेयगुणविशिष्टानुपस्थितिरूपात् प्रकरणान्तरात् कर्मभेद एवात्र विवक्षितः । अत एव सप्तमे नाम्ना नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेश उपपाद्यमानः सङ्गच्छत इति भाट्टदीपिकादिसमतः प्रकारः ।

“वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेते” इत्यत्र बृहस्पतिसवोऽपि स्वतन्त्रबृहस्पतिसवान्तरात् उक्तन्यायेन भिन्न एव । तथाचान्यार्थं विनियुक्तस्यान्यार्थं विनियोग इत्यत्र खादिरत्वादिकमेव निदर्शनं पञ्चपादिकाविवरणानुसारिभिरुरीकरणीयम्, नतु बृहस्पतिसव इति “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती”त्यादौ यज्ञादीनां स्वतन्त्रफलार्थानां ज्ञानोपयोगोऽप्युपपन्न इत्यत्र बृहस्पतिसवनिदर्शनत्वमभ्युपेत्यवादेनैव न वस्तुगत्येति वेदान्तकल्पतरौ निरूपितम् ।

“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने” इत्यत्र तु यज्ञादिशब्देन यज्ञादिसामान्यस्योपस्थापनान्न प्रकरणान्तरन्यायेन भेदः । एतेन—“य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेते” इत्यापि न कर्मभेद इति—सूचितम्, यच्छब्दसमभिव्याहतेनाख्यातेन

कर्मणः सिद्धतयैवानुवादेनोपस्थिततया सायं जुहोतीतिवदनुपादेयगुणविधानस्यापि संभवात् ।

अत्र चानुपादेयगुणविशिष्टानुपस्थितिः प्रकरणान्तरमित्यङ्गीकारे पूर्वोक्तबृहस्प-
तिवाक्ये कर्मान्तरत्वं न स्यादिति उपादेयगुणसामान्याभावविशिष्टानुपस्थितिरैव
प्रकरणान्तरम् । “वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृतं यन्ती” इत्यत्रानेकोपादेयगुण-
स्थलेऽपि कर्ममेदस्य विवक्षितत्वात् उपादेयगुणसामान्याभावविशिष्टानुपस्थिति-
रनेकोपादेयगुणविशिष्टानुपस्थितिर्वा प्रकरणान्तरमिति शास्त्रदीपिकाव्याख्याने
सोमनाथीये व्यक्तम् ।

अत्रेदं विचारणीयं प्रकरणान्तरेण किं धात्वर्थभेद उत भावनाभेदमात्रमिति ।
अत्र भाट्टदीपिकाकारा धात्वर्थभेदमेवाभिप्रयन्ति । अतएव सप्तमाध्यायतृतीय-
पादगतप्रथमाधिकरणे नामातिदेशेन नित्याग्निहोत्रधर्माणां कौण्डपायिनामयनगता-
ग्निहोत्रे प्राप्तिरूपपद्यते । अन्यथोभयत्राप्युपदेशादेव धर्मसंभवात्तदधिकरणं
निष्फलमापद्यते ।

यत्तु शास्त्रदीपिकायां “ननु नामधेयेन भवति पूर्वकर्मण उपस्थानम्, भवतु
धात्वर्थस्य, भावना तु तेनानुपस्थानाद्भिद्यत एवेति भावनाभेद एव प्रकरणान्त-
रादि” इत्युक्तं तत् सप्तमाध्याये शास्त्रदीपिकायामेव यत् “कौण्डपायिनामयने
श्रूयते—“मासमग्निहोत्रं जुहोति” इति, तन्नैयमिकमग्निहोत्रात्कर्मान्तरमिति
स्थिते” इति धात्वर्थभेदस्यैवानुवादात् पूर्वापरविरुद्धमिति न युक्तम् । इति ।

वेदान्तकल्पतरुपरिमलकारास्तु—“वाजपेयेनेष्ट्या बृहस्पतिसवेन यजेते” इत्यत्र
बृहस्पतिसवान्तरं न विवक्ष्यते, किन्तु पूर्वतनमेव; नाम्ना तस्योपस्थितत्वात् ।
अतएव “आज्यभागौ यजती” इत्यत्र प्राकृताज्यभागविधानेन चोदकलोपस्तत्रेति
सिद्धान्त उपपद्यते । अन्यथा तत्रापि आज्यभागान्तरविधानापत्त्या न चोदकलोप
उपपद्यते । कृत्सोपकारप्राकृताङ्गप्राज्यभागप्रत्यविधिर्नैव नैराकाङ्क्षात् खलु तत्र
चोदकलोप इष्यते । यद्यपूर्वमाज्यभागान्तरमेवात्र विवक्षितं स्यात्, तर्हि तस्या-
कृत्सोपकारकत्वेन विकृतिसन्निधौ उपहोमादिसत्त्वेऽप्यतिदेश इवात्राप्यतिदेशः
समापद्येतैव । तथाच प्राकृताज्यभागयोरेव गृहमेधीयाङ्गतया विधानमिव स्वत-
न्त्रबृहस्पतिसवस्यैव वाजपेयाङ्गतया विधानमुपपद्यते । तथाच “मासमग्निहोत्रं
जुहोति” इत्यत्रापि सत्राङ्गतया नित्याग्निहोत्रस्यैवाङ्गतया विधिसंभवान्न प्रकरणा-
न्तरात् धात्वर्थभेदः, किन्तु भावनाभेद एव । सप्तमतृतीयाद्यधिकरणं तु नित्या-

मिहोत्र इव मासान्मिहोत्रे देवताविधानकृतान्मिहोत्रनाम्नः प्रवृत्तिनिमित्ताभिव्यक्तिः स्फुटं नास्तीत्यभिप्रायेणेति—वदन्ति ।

अस्मिन् पक्षे “प्रकरणान्तरे च प्रयोजनान्यत्वमिति” सूत्रे प्रयोजनान्यत्वपद-
मपि स्वरसम् । अयमेवाशयः—“नाम्ना धात्वर्थमात्रं तु सन्निधाप्येत शक्तिः ।
भावना त्वनुपस्थानाद्विद्यमाना न वार्यते ॥” इति वार्तिकाद्युपष्टम्भेन सोम-
नाथीयेऽपि सप्तमतृतीयाद्यधिकरणे व्यक्तीकृतः । सर्वथा तु प्रकरणान्तरमपि
भेदप्रमाणमिति सिद्धम् ।

उपादेयगुणसामान्याभावश्चानुपादेयगुणसत्त्वे कस्यापि गुणस्यासत्त्वे च
भवति । तत्र के नामानुपादेयगुणाः ? देशकालनिमित्तफलान्यनुपादेयगुणाः ।
तत्र मासमन्मिहोत्रं जुहोतीत्यत्र कालस्य, “सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाम्रेयोऽष्टाक-
पालः” इत्यत्र देशस्य, “आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् रुक्मामः” इत्यत्र फलस्य
चानुपादेयस्य श्रवणमस्तीति सर्वत्रापि प्रकरणान्तराद्भेद एव ॥

एतावता प्रपञ्चेन शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैः—कर्मोत्पत्तिभेदो
निरूपितः, इदानीं तु “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते”त्यत्र जीवनकालेन
काम्यप्रयोगात् भिन्नं नित्यं प्रयोगान्तरं विधीयते । “अमावास्यायां यजेते”त्या-
दाविव नात्र वाक्ये जीवनं कर्मधर्मतयाऽन्वेति, किंतु यावज्जीवमिति णमुलन्तया
कर्तृधर्मतया । यावज्जीवपदेन हि जीवनक्रियाव्यापकत्वं यागस्य कर्तृसाध्यस्य
गम्यते, नतु जीवनकालव्यापकत्वं यागस्य । तथाच जीवने निमित्ते दर्शपूर्णमासौ
कर्तव्यावित्यर्थः; प्रकरणेनोपस्थापितेऽपि यागे जीवनकामस्याविधेयत्वात् । जीवने
निमित्ते यागस्यैव प्रयोगान्तरविधानात् न सायं जुहोतीतिवदत्राभेदः । नैमित्ति-
कस्य चास्य प्रयोगस्य पापक्षयः फलमिति सर्वसंमतम् ॥

तत्र केचित् जन्मान्तरीयस्य संचितस्य पापस्यैव निवृत्तिः, नतु भाविनः पाप-
स्येति वदन्ति । तेषामयमाशयः—विहितकर्मातिक्रमादेव प्रत्यवायात् प्रत्यवाया-
भावरूपफलान्वयात् पूर्वमेव विधिप्रवृत्तेरावश्यकत्वात्—सिद्धे विधौ विहितकर्मा-
तिक्रमात् प्रत्यवयावगमः अवगतस्य च प्रत्यवायस्य परिहाराय विधिरित्यन्योन्या-
श्रय इति पूर्वतनपापक्षय एव फलमिति ।

अन्ये तु प्रत्यवायपरिहार एव नित्यनैमित्तिकयोः फलम्, नत्ववगतप्रत्यवाय-
परिहार इति विधिप्रवृत्तिसमकालमेव शास्त्रमहिम्ना प्रत्यवायपरिहारफलस्याप्यव-
गमो भवत्येव । स च प्रत्यवायोऽकरणनिमित्त एव नतु संचितः । नह्यत्र परिहा-

रपदेन विनाशो विवक्षितः, येन प्रतियोगिसत्त्वमपेक्ष्यते, किन्तु प्रागभावपरिपालनमिति न कोऽपि दोष इति वदन्ति । सर्वथा प्रयोगभेदोऽत्र विवक्षित इत्यलं विस्तरेणेति प्रकृतमेवोपपादयामः । तत्सिद्धं शब्दान्तरादिभिः कर्मभेद इति ।

शाखाभेदेन कलापान्निहोत्रं काठकान्निहोत्रमिति व्यपदिश्यमानो नामभेदः द्वादशकपालत्वैकादशकपालत्वादिगुणभेदः तत्तादृशेति कर्तव्यताभेदः शाखाभेदेन पुनरभ्यासश्च न कर्मभेदापादकः । सर्वास्वपि शाखासु एकफलसंयोगेनैकद्रव्यदेवतादिगुणयोगेन च धात्वर्थानुरक्तभावना ह्येकैवाऽवगम्यते ।

स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वपरंपराप्राप्तशाखाध्ययनस्यैव नियमितत्वात् इतर-शाखाध्ययनानधिकारिणां तद्वाक्याध्ययनेन कर्मावबोधो न पुनरुक्तो भवति । काठकादिसंज्ञा हि उत्पत्तिवाक्यगता भेदिका, न हि काठकान्निहोत्रमिति संज्ञोत्पत्तिवाक्यगता । तथाच संज्ञया न भेदः ।

एवं “वाजिभ्यो वाजिनमि”त्यत्रैव गुणादपि न कर्मभेदः । तत्र ह्यामिक्षो-त्पत्तिशिष्टा वाजिनं उत्पन्नशिष्टमिति गुणात्कर्मभेदः, प्रकृते तु द्वादशैकादशकपालयोरुभयोरपि शाखाभेदेन “अग्नीषोमीयमेकादशकपालम्” “द्वादशकपाल”-मिति चोत्पत्तिशिष्टत्वात् न कर्मभेद इति विशेषः ।

एतेनाभ्यासोऽपि व्याख्यातः । अनन्यपरविधिपुनःश्रवणं ह्यभ्यासः । नहि शाखान्तरियमात्रानमप्रयोजनम्; अधिकारिविशेषेण तदध्ययनादिसार्थक्यात्, नहि शाखान्तराध्ययनकाले पुनःश्रवणं वर्तते इति न दोषः ।

यत्तु शाखाभेदेन गुणविशेषाणां शाखान्ताम्रातानां निन्दा प्रायश्चित्तादिकं चाम्रायते, तत्पूर्वोक्तरीत्या विकल्पाभिप्रायत्वान्न विरुद्धमिति शब्दान्तराभ्यास-संख्या-संज्ञा-गुण-प्रकरणान्तराणामेव कर्मभेदप्रयोजकत्वं नेतरस्येति स्पष्टमिदं सर्वेषाम् ।

तथाच शाखाभेदेन कर्मणो भेदाभावात् शाखायामेकस्यामाम्रातानां शाखान्तरानाम्रातरूपसंहारेणैवानुष्ठानं कर्तव्यम्; अनुक्तमविरुद्धमन्यतो ग्राह्यमिति न्यायात् । शाखाभेदेन विरुद्धाम्रातयोर्विकल्पितयोश्च यथास्वशाखमनुष्ठानेन व्यवस्थितविकल्प एव, न दधिपयआदाविवाव्यवस्थितविकल्पः । “बहुल्यं वा खगृह्योक्तमि”ति वचनं तु अशक्तं पुरुषमुद्दिश्येति भाट्टदीपिकायां व्यक्तम् ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथमेनाध्यायेन धर्मे प्रमाणानां विधिमन्त्रार्थवादस्मृतिनामधेयानां धर्मपर्यवसानक्रमो निरूपितः । द्वितीयेन च धर्माणां परस्परं शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैर्विभेदप्रकारो निरूपित इति भिन्नानां धर्माणां मध्ये कानिचनानि कानिचनाङ्गीनि भवन्तीत्यङ्गाङ्गीभावनिरूपणमवसरप्राप्तम् ।

कलर्थपुरुषार्थविचारः प्रयोगक्रमविशेषविचारोऽधिकारादिविचारश्च सर्वोऽपि अङ्गाङ्गीभावविचारानन्तरमेव संभवति । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके—“प्रयोजकाः प्रयोक्तारः शेषाणामेव शेषिणः । क्रमोऽपि शेष एवैकप्रयोगवचनाश्रयः ॥ अधिकारोऽपि यज्ञेषु कर्तुः शेषस्य चिन्त्यते । तथाऽनाम्नातशेषाणां शेषिणां सप्तमादिभिः ॥ शेषसद्भावतद्रूपपरिमाणादिनिर्णयः” इति ॥

तत्राङ्गं शेष इति च पर्यायपदे । यो ह्यन्यार्थो लोके भवति स शेष इति कथ्यते । यथा स्वामिनो गृहादिकं तस्यैव दासादयो वा । एवंच परार्थ एव शेषपदेन व्यवहियते । तत्र च सर्वमपि यद्यपि कथमपि परार्थं भवत्येवेति नाङ्गाङ्गीभावनिरणय एतावन्मात्रेण सिध्यति । अतः सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन यः परार्थ एव नात्मार्थोऽपि स वात्र शास्त्रे शेषपदार्थः । यथा प्रयाजादयो दर्शपूर्णमासादीनां शेषाः । प्रयाजादयो हि क्रतुफलातिरिक्ते न कुत्रापि फल उपयुज्यन्ते, यथा दासादयः स्वकार्येष्वपीति युक्तमेव प्रयाजादय एव शेषपदार्थ इति । “शेषः परार्थत्वादि”ति सूत्रस्याप्ययमेवाशयः । नह्यन्योपकारकत्वमात्रमङ्गत्वम् । गृहदासादयोऽपि स्वामिनामुपकारका एव । यथा हि शेषाः शेषिणमुपकुर्वन्ति एवं शेषिणोऽपि शेषाणामुपकुर्वन्तीति सङ्कीर्णैतैव शेषता ।

एवंच परार्थत्वमेवाङ्गत्वमित्यपि न संभवतीति परार्थकृतिविषयविहितकारकत्वमङ्गत्वमिति परिष्करणीयम् । शास्त्राणि यत्फलसाधनमिति यानि बोधयन्ति तानि तस्याङ्गानि । यथा दधि होमस्य, अवहननं व्रीहीणां, आरुण्यादिकं क्रयादीनाम् । तानि हि “दध्ना जुहोति” “व्रीहीनवहन्ति” “अरुणया क्रीणाती”ति वाक्येन होमाद्यर्थतया विधीयन्ते । एवंच द्वयविधयः गुणविधयः संस्कारविधयश्चाङ्गाङ्गीभावबोधका भवन्तीति त एव विनियोगविधय इत्युच्यन्ते ।

परोद्देश्यककृतिविषयविहितकारकलरूपमङ्गत्वं हि विनियोगविधिभिरेवमवगम्यते । तत्रहि पर-कृतिकारकाणि “दध्ना जुहोती”त्यादौ पदार्थविधया भासन्ते ।

फलकृत्योः उद्देश्यतानिरूपकत्वं कृति-कारकयोः स्वरूपितविधेयता च संसर्ग-विधया भासते । तथाच उद्देश्यताविधेयतारूपसंसर्गविशेषबोधकद्वितीयातृतीयादिविभक्तिघटितानि वाक्यानि विनियोगविधय इति युज्यते । द्वितीयातृतीयान्यतरविभक्त्यघटितवाक्ये किमुद्देश्यं किं च विधेयमिति संशयनिरासो हि स्पष्टमेव न भवतीति लिङ्गापरपर्याययोग्यतया द्वितीयातृतीयादिविभक्तिकल्पनेनैव तत्र विनियोगविधिलनिर्णयो भवतीति द्वितीयादिविभक्तिघटितानीव तदघटितान्यपि वाक्यानि “यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती”त्येवमादीनि विनियोगविधय एव । तथाच “दध्ना जुहोती”त्यादि द्रव्यविधौ “व्रीहीन्प्रोक्षती”त्यादिसंस्कारविधौ “अरुण्या क्रीणाती”त्यादिगुणविधावेव च तृतीयादिविभक्तिराम्नायत इति द्रव्यगुणसंस्कारा एव शेषाः, ननु यागः फलं पुरुषो वा शेष इति वादरिमतं नात्रादरणीयम् ।

यागफलयोः पुरुषयागयोश्चाप्युक्तप्रकारेणाङ्गाङ्गिभावावगमो हि संभवत्येव । तथाच “कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्, फलं च पुरुषार्थत्वात्, पुरुषश्च कर्मार्थत्वादि”ति सूत्राण्येवात्रास्माकं प्रमाणमङ्गाङ्गिभावनिरणय इति भाष्यकारादयो मन्यन्ते ।

वृत्तिकारास्तु—नात्र जैमिनिवादरिमतयोः परस्परविरोधः । वादर्याचार्यो हि द्रव्यगुणसंस्काराणां द्वितीयादिघटितवाक्यैरेव विनियोगात् युक्तमङ्गत्वम्, याग-फलपुरुषाणां तु न तथा विनियोग इति नाङ्गत्वमिति-वदन्ति । यथाच दध्ना होमो जन्यते, एवं स्वर्गोऽपि यागेन जन्यते, एवं यागोऽपि पुरुषेण जन्यत इति यागादिशेषत्वमुपपन्नमेव । सर्वथा श्रुतद्वितीयादिघटितं कल्पितद्वितीयान्तादिघटितं वा वाक्यं विनियोगविधिरिति विनियोगविधिलविनिर्णयो द्वितीयादिविभक्त्यधीन इति विनियोगविधौ सहकारिप्रमाणं द्वितीयादिकारकविभक्तिः ॥

इयमेव विभक्तिः श्रुतिपदेन व्यपदिश्यते । अङ्गत्वघटकोद्देश्यताकृतिकारकतयोरन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकशब्दः श्रुतिरिति तस्या लक्षणमामनन्ति । तत्र यद्यपि द्वितीयादिविभक्तिरङ्गत्वमेव गमयति, नाङ्गत्वम्; तथापि एकतरनिर्णयेनोभयनिर्णयसंभवादङ्गत्वप्रमाणद्वितीयादिविभक्तिरपि श्रुतिरिति प्राचीना आशेरते ॥

नवीनास्तु—उद्देश्यतातिरिक्तकारकताबोधकतृतीयादिविभक्तिरेवात्र श्रुतिपदार्थ इति मन्यन्ते ॥

वार्तिककारास्तु—अङ्गत्वमेव तृतीयाध्यायार्थ इति निरूपयन्तोऽपि प्रथमे श्रुति-पादे “व्रीहीन्प्रोक्षती”ति वाक्यविचारादत्रोदासीना इव भान्ति ॥

प्रथमाध्याये चत्वारः पादाः, द्वितीयेऽपि चत्वारः पादाः, तृतीये तु अष्टौ पादा इत्यस्याध्यायस्य शरभाध्याय इति नामान्तरमपि । अत्राष्टानामपि पादानामर्थसंग्रहेण तत्तत्पदार्थ एवमवगन्तव्यः ॥

यथा—प्रथमे पादे तावत् श्रुतिविनियोगः, यत्किञ्च प्रासङ्गिकम् । द्वितीयपादे लिङ्गविनियोगः । तृतीयपादादौ तदेव प्रमाणद्वयमुपन्यस्योपक्रमोपसंहारद्वारेणैकवाक्यत्वेन सिद्धान्तव्यवस्थापनं वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याविनियोगबलाबलादिचिन्तादि च, श्रुतिलिङ्गवाक्यैः प्रकरणस्य विरोधाविरोधचिन्ता च क्रियते । चतुर्थ्यादिषु क्रमसमाख्ययोः प्रमाणान्तरैर्विरोधाविरोधचिन्ता क्रियत इत्यध्यायार्थसङ्ग्रहः ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे हि पञ्चदशाधिकरणानि वर्तन्ते तत्र प्रथमाधिकरणेनाङ्गत्वलक्षणस्य तत्स्वरूपस्य चोक्तत्वाद्वितीयाधिकरणादावङ्गत्वनिर्णयोपयोगिविचारकरणादङ्गाङ्गिभावस्य चात्र शास्त्रीयकर्मापरपर्यायधर्मगतस्यैव चिन्तनात् शास्त्रध्यायपादादिसतङ्गयो यथायथं भवन्त्येव ।

यद्यपि तुरीयाधिकरणेनाङ्गितावच्छेदकविचार एव क्रियते । सच तृतीयाविभक्त्याऽङ्गनिर्णयाधीन इति “ब्रोहीन्प्रोक्षती”त्यादौ धातूत्तरं तृतीयाविभक्त्यभावात् न सङ्गत इव भाति; तथापि आख्यातसमभिव्याहृतधातुना करणत्वविशिष्टधालर्थस्यैव लक्षणयाऽवगमात् विभक्तिश्रुतिरिव धातुरपि आख्यातसमभिव्याहृतोऽङ्गत्वबोधक इति कल्पनात् धात्वर्थाप्राप्तिस्थले धातोरपि फलाङ्गत्वमविवादमेवेति नाङ्गितावच्छेदकविचारोऽनुपपन्नः ।

तथाच द्वितीयाविभक्तेरपि श्रुतित्वमिति मत इव तस्यास्तदभावमतेऽपि ब्रोहीन्वहन्तीत्यादिवाक्यार्थविचारः तृतीयाध्यायप्रथमपादतुरीयाधिकरणेनोपपन्न एव ।

एवंच “शेषः परार्थत्वादि”त्यादिसूत्रैरेवाङ्गत्वे लक्षणप्रमाणादिरूपणादङ्गत्वनिर्णयानन्तरकालिक एव विचारः तेषामर्थाधिकरणादिभिः क्रियत इति तेषामर्थाधिकरणादिकं प्रासङ्गिकमेवेति न तदधिकरणानुपपत्त्या द्वितीयाविभक्तेरपि श्रुतित्वं युज्यते । द्वितीयायां श्रुतित्वव्यवहारो भाक्त इत्यादिग्रन्थानामपि द्वितीयान्तोपपदसमभिव्याहृतधातोः निरूढलक्षणया धात्वर्थकरणत्वपरत्वाद्धातोरेव तत्र श्रुतित्वेऽपि धातुश्रुतिनिर्णये द्वितीयाविभक्तिरपि निमित्तमिति कृत्वैव ।

“द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः” इति सूत्रे द्रव्याणां गुणानां च “दध्ना जुहोति” “अरुण्या क्रीणाती”त्यादौ धातूत्तरद्वितीयाद्यभावेऽपि विभक्त्यन्तकरणत्वावगमात्

यथाङ्गत्वं श्रौतं एवं संस्कारस्यापि श्रौतमेवाङ्गत्वमिति गमयति । अत एव द्रव्यगुणसंस्कारेष्विति सर्वेषां समप्रधानभावेन निर्देश उपपद्यते । यत्र तु यागादौ स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारः तत्र द्वितीयाविभक्तिरिव स्वर्गकामपदं धात्वर्थकरणत्वस्य निरुद्धलक्षणया बोधं संपादयतीति धात्वर्थकरणत्वं न द्वितीयाविभक्तिस्थल एव प्रतीयते इति वैषम्येणैव “कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वादि”ति पृथक्सूत्रमप्युपपद्यते । तथाच यत्रोद्देश्यतायाः करणतापरपर्यायविधेयताया वा स्पष्टं प्रतीतिः तत्र सर्वत्रापि श्रौतो विनियोग इत्यत्र न संशयलेशोऽपि ॥

यत्तु न्यायप्रकाशे “व्रीहीन्प्रोक्षती”त्यत्र वाक्यीयो विनियोग इत्युक्तम्, तदेतच्चिन्त्योपपत्तिकमिति पश्यामः । प्रोक्षणादीनां व्रीह्यर्थत्ववदपूर्वार्थत्वमपि यत्तेषामर्थाधिकरणेन साधितं तदिदं वाक्यविनियोगपक्षे नोपपद्यते । वाक्यीयविनियोगो हि मुख्यार्थस्यैव भवति न गौणार्थस्य ।

तथाहि—“बहिर्देवसदनं दामी”त्यादीनां मुख्यवर्हिर्लवन एवोपयोगः न गौणोलपराजिदान इति हि निरूपयिष्यते । तत्र लिङ्गस्य गौणार्थाविनियोजकत्वे तदुपजीव्यप्रमाणताकवाक्यस्यापि गौणार्थविनियोजकत्वं लक्ष्यार्थविनियोजकत्वं वा न संभवतीत्यर्थसिद्धमेव । तथाच वाक्यीयविनियोगपक्षे व्रीहिप्रोक्षणादीनां अपूर्वार्थत्वं वा व्रीह्यर्थत्वं वा स्यात्, नोभयार्थत्वम् । तत्रचापूर्वमानुषङ्गिकं वैतुष्यं मुख्यमिति गौणार्थत्वमपि साध्यमानं श्रौतविनियोगपक्षमेव समर्थयति ॥

यत्तु ब्राह्मणवाक्यं लिङ्गादपि प्रवलं, तदप्यत एवोपपद्यते । अन्यथा “इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते” इति विनियोगोऽप्यफलः स्यादिति गर्दभरशनापरिसंख्यानार्थमिदं वाक्यमिति सिद्धान्तोऽपि भज्येत ॥

यत्तु उपक्रमोपसंहाराधिकरणे वाक्यीयविनियोगेऽ“प्युच्चै ऋचा क्रियते” इत्यादौ ऋगादिपदानां वेदपरत्वं साधितं न तु तद्गौण्या, किन्तु “लिङ्गाच्चेति” सूत्रात् रूढ्यैवेति शक्तिनिर्णये प्रचुरप्रयोगो नियामक इति न कादाचित्कप्रयोगमात्रेणार्थनिर्णयो युक्त इत्यभिप्रायम् । नहि गौणार्थविनियोगो लक्ष्यार्थविनियोगो वा वाक्येन कुत्रापि युक्तः । “यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती”त्यादौ मुख्यार्थ एव विनियोगो वाक्यीयो दृश्यते । अत एवोत्तरत्र “द्वादशाहीनस्ये”त्यत्राहीनपदेन द्वादशाहस्यैव विवक्षा नतु अह्ना समाप्यमानत्वेन गौणाहीनज्योतिष्टोमस्येति निरूपयिष्यते । एवंच तेषामर्थाधिकरणं द्वितीयान्तस्थलेऽपि श्रौतविनियोगाङ्गीकार एवोपपद्यते ॥

श्रौतविनियोगस्थले विनियोज्यस्य गौणत्वं मुख्यत्वं वा न विवक्षितम् । “किमिव वचनं न कुर्यान्नानास्ति वचनस्यातिभारः” इति न्यायेन गौणार्थविनियोगोऽपि श्रुत्या भवत्येव । अत एव—“ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्यादौ ऐन्द्रमन्त्रस्यापि गौणस्य गार्हपत्ये विनियोगो वक्ष्यमाण उपपद्यते । तथाच न तेषामर्थाधिकरण-न्यायेन प्रोक्षणादीनां केवलब्रीह्यर्थत्वं, किंतु कत्वर्थत्वमपीति युक्तम् ।

इदं हि तदधिकरणशरीरम् । दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—ब्रीहीनवहन्तीत्यादि । तत्र ब्रीहिपदेन ब्रीहित्वविशिष्टं न विवक्षयितुं शक्यते, तदा हि केवलवैतुष्यार्थं अवघात इति स्यात्, तत्र च ब्रीहीनवहन्तीति विधिर्विफलः स्यात् । यद्यपि अवघातेनैव वैतुष्यं संपादयेदिति नियमविधिः, तथापि ब्रीहिनियमापूर्वस्य ब्रीहीणा-मिव यागस्वरूपनिष्पादन एवोपयोगात् तस्यच यागस्य नखविदलनादिजन्यवैतुष्ये-णापि संभवात् न फलविशेषः केवलवैतुष्यार्थत्वपक्षे । नह्यवघातजन्ये नखविदल-नजन्ये च वैतुष्ये किमपि वैषम्यमस्ति । साधनमेदेन साध्यस्वरूपमेदकल्पनं ह्यदृष्टे युज्यते, न दृष्टे । अतोऽपूर्वार्थ एवावघातो न ब्रीहिवैतुष्यमात्रार्थः । तथा चावघा-तेन वैतुष्यं संपाद्य तद्वाराऽपूर्वं संपादनीयमिति वाक्यार्थः । अत्र नियमापूर्वस्या-प्युपयोगो भवत्येव । विस्तृतं चैतत् नवमाध्यायादौ । तथाच विधिसार्थक्यार्थमपू-र्वार्थत्वस्याङ्गीकार्यत्वात् ब्रीहिपदेन यत्किंचिदपूर्वसाधनव्यक्तिर्लक्षणया प्रतिपादनी-येति स्थिते संशयः—किं दर्शपूर्णमासजन्यपरमापूर्वसाधनत्वमत्र लक्ष्यं उत आग्नेयादियागजन्योत्पत्त्यपूर्वार्थत्वमिति । तत्र पूर्वपक्षे आज्यादीनामपि दर्शपूर्ण-मासपरमापूर्वोपयोगित्वादवघातः करणीयः । सिद्धान्ते तु ब्रीहीणामेवेति फल-मेदः स्पष्ट एव ।

तत्र पूर्वपक्षः—परमापूर्वसाधनत्वमेव ब्रीहिपदार्थतावच्छेदकम् । परमापूर्वं हि फलं प्रति प्रत्यासन्नं नोत्पत्त्यपूर्वम् । वाङ्मियमन्यायो हि तत्रैव भवति यत्र प्रत्यासन्नस्यापूर्वस्य परमापूर्वजनकत्वं न संभवति, प्रकृते तु आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वस्य परमापूर्वजनकत्वात् न तज्याय इति परमापूर्वसाधनत्वमेव विवक्षणीयम् । एवंच प्रोक्षणादिसाध्यमेकमेवापूर्वमिति नानेकापूर्वार्थापि । अन्यथा पुरोडाशयागज-न्यानां दर्शपूर्णमासगतानां बहूनामपूर्वाणां प्रोक्षणादिप्रयोजकत्वे महद्भ्रौरवं समा-पद्यते । एवंच सन्नित्योपकारकाणामिवारादुपकारकाणामप्येकापूर्वार्थत्वमेव सिद्धं भवतीति सिद्धम् । तथाच परमापूर्वसाधनत्वस्य परंपरयाऽविशेषात् उपांशुयाजा-

यज्ञाज्यदध्यादीनामपि प्रोक्षणं कर्तव्यमिति सर्वधर्मसंकर इत्यवघातादीनां न ब्रीह्यङ्गलम्, किन्तु कलङ्गलमेवेति फलति ।

यद्यपि अस्मिन्मते ब्रीहीनिति द्वितीयाया अवघातदृष्टार्थत्वस्य च बाधापत्त्या “यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत” इत्यधिकरणविरोधः, तथापि तस्यैवाधिकरणस्य विस्तरार्थमिदमधिकरणमिति न दोषः । सर्वथा चावघातादीनामाज्यादिसांकर्यं दुर्वारमेवेति ॥

सिद्धान्तस्तु ब्रीहीनिति द्वितीयोपपत्त्यर्थं ब्रीह्यर्थत्वमेव प्रोक्षणावघातयोरङ्गीकरीयम् । अन्यथा सर्वेषामज्ञानां साक्षात्कृतूपकारकतापत्त्या “तानि द्वैवं गुणप्रधानकर्माणी”ति सूत्रनिबन्धनसंनिपत्त्यारादुपकारकभावविभागो निरालम्बन एव स्यात् । तच्च ब्रीह्यर्थत्वं ब्रीहिसाध्यपुरोडाशजन्योत्पत्त्यपूर्वोपयोगेनैव युक्तं न तु केवलवैतुष्यार्थत्वेन, नापि केवलपरमापूर्वार्थत्वेन वेति ब्रीहिपदोपस्थापितप्राकरणिकपुरोडाशयागजन्योत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वमेवात्रोद्देश्यतावच्छेदकमिति यवनीवारादिसाधारण्यं प्रकृतौ, श्यामाकादिसाधारण्यं विकृतौ चावघातप्रोक्षणादीनां सिध्यतीति न यवादीनामवघाताभावः, नवाऽऽज्यादीनामपि प्रोक्षणावघातादिप्रसङ्ग इति सर्वमनवद्यम् ॥

ब्रीहीणामग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वं चाग्नेयोत्पत्त्यपूर्वसाधनपुरोडाशयागसाधनपुरोडाशरूपप्रदेयद्रव्यप्रकृतिभूततण्डुलप्रकृतितयेति तण्डुलनिवृत्तिप्रणाज्या पुरोडाशयागजन्यापूर्वसाधनत्वमेवात्रोद्देश्यतावच्छेदकमिति निष्कर्षः ।

तदिदं सिद्धं द्वितीयान्तोपपदसमभिव्याहारे तृतीयादिकारकविभक्त्यन्तसमभिव्याहारे वा श्रौत एव विनियोग इति साध्यसाधनभावयोग्ययोर्द्वयोः सामानाधिकरण्यामभेदो यत्रोभयोरपि प्रथमान्तपदबोध्यतया प्रतिभाति । यथा—“यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति” “औदुम्बरो यूपो भवति” “धेनुर्दक्षिणे”त्यादौ, तत्रैव वाक्यीयो विनियोगः ॥

वाक्यीयविनियोगस्थले हि योग्यतयैव साध्यसाधनभावोऽवगन्तव्य इति जुह्वादिपात्रस्वरूपसंपादने प्रकृतिद्रव्यतया पर्णतादीनां योग्यतां यथा लोकतोऽप्यवगम्यते न तथा स्फ्यकपालाग्निहोत्रहवणीशूर्पकृष्णाजिनादीनां यज्ञसाध्यसाधनभावप्रकारप्रमाणान्तरेणावगत इति स्फ्येनोद्धन्तीत्यादिवाक्यमवश्यं पर्यालोचनीयमिति तेषामेव विनियोजकत्वं, ननु “दशयज्ञायुधानी”ति वाक्यस्येति संस्कारकर्मणां द्रव्या-

न्तरेष्विव स्फ्यादिद्रव्याणामपि नोद्धननातिरिक्तक्रियासाधारण्यमिति तुरीयपञ्चमाधिकरणयोर्विषयभेदमात्रं न प्रयोजनभेदः ।

एतावता प्रपञ्चेन “द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरि”रिति सूत्रोपक्षिप्तानां द्रव्यगुणसंस्काराणां द्रव्यसंस्कारयोः स्वयोग्योद्देश्यसमभिव्याहारे श्रौतोऽङ्गाङ्गिभाव इति निरूपितम् । तत्र गुणस्यापि शेषत्वं यत्प्रतिज्ञातं तंतु द्रव्यनिरूपितं वा क्रियानिरूपितं चेति संशयो हीदानीमवश्यं निरसनीयः ॥

तत्रारुण्यादिद्रव्याणाममूर्तानां क्रयादिक्रियासाधनत्वाभावात् द्रव्यार्थत्वमिति केचन मन्यन्ते । एतेषां मते “अरुणयैकहायन्या सोमं क्रीणाती”त्यादौ अरुणयेत्यस्य पृथक्कारेणारुण्येन योग्यं द्रव्यं परिच्छिन्धादित्येव वाक्यार्थो भवति । अत्र शाब्दबोधे योग्यताज्ञानं कारणमिति ये न मन्यन्ते ते न परितुष्यन्ति । ते हि अयोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण प्रथममारुण्यकरणिका क्रयभाव्यका भावनेति वाक्यार्थबोधे पश्चाच्च पार्ष्टिकबोधे एकहायन्यादिस्वसमभिव्याहृतद्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्वविनिर्णयो भवतीति गुणस्यापि द्रव्यस्येव क्रियाङ्गत्वमेव, न तु क्रियाया इव द्रव्यार्थत्वम् । एतादृशं द्रव्यगुणयोः साम्यमभिप्रेत्यैव द्रव्यदेवतादीनामपि मीमांसकैर्गुण इति व्यवहारः, दध्ना जुहोतीत्यादयो गुणविधय इत्यादिव्यवहारश्च वर्तते इति मन्यन्ते ।

यद्यप्यत्रारुण्येति तृतीयाविभक्त्याऽऽरुण्यस्याङ्गत्वं स्पष्टमवगतम्, एवमपि तस्य क्रयासाधनत्वेन न क्रयाङ्गत्वं सिध्यति । एवंच पूर्वतनाधिकरणद्वयेनेवारुणाधिकरणेनाप्युद्देश्यस्वरूपनिष्कर्ष एव क्रियते इति नासङ्गतिः ॥

तेषामर्थाधिकरणेनापूर्वसाधनत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं स्फ्याधिकरणेनाप्युद्धननत्वादिकमुद्देश्यतावच्छेदकं यथा निरूपितमेवमत्र क्रयत्वं यद्युद्देश्यतावच्छेकं साध्यते तर्ह्येतदधिकरणं वितथं स्यात् । यथावघातादिकं विधिवैफल्यात् न ब्रवीथम्, किन्तु अपूर्वार्थमेवमिदमपि न केवलक्रयार्थम्, किन्तु अपूर्वसाधनक्रयार्थमिति वर्णनीयम् । तत्रच ब्रीहिपदेन पुरोडाशयागजन्योत्पत्त्यपूर्वस्येवात्र क्रयजन्यापूर्वस्य विवक्षणे वासःप्रभृतिक्रयसाधनानामप्यारुण्यप्रसङ्ग इति शङ्कायाः समाधानं ह्यवश्यं निरूपणीयमित्यरुणाधिकरणन्यायप्रवृत्तिः ।

अत्रेदं समाधानम्—यथा “ब्रीहीनवहन्ती”त्यादौ ब्रीहिपदेन तदन्वययोग्याभेदाद्यपूर्वमुपस्थाप्यते, तथा प्रकृते क्रीधातुना स्वजन्यापूर्वविशेष उपस्थाप्यत इति

गुणभेदेन भिन्नभिन्नतत्तत्क्रयजन्यापूर्वसाधनत्वमेकहायन्यादिद्रव्याणामेवेति नारुण्यं वासःप्रभृतिसाधारणं भवति ।

अत्र दृष्टान्ते व्रीहीणां द्रव्यरूपत्वात् तज्जन्यमङ्गापूर्वमप्रसिद्धमिति स्वप्रकृतिक्रया-
गत्रयजन्यापूर्वसाधनत्वं विवक्षितम्, दार्ष्टान्तिके तु क्रयस्य क्रियात्वात्तज्जन्यमङ्गा-
पूर्वमसाधारणं वर्तत इति तदपूर्वार्थत्वमेव विवक्षितमिति विशेषः ॥

एवंच द्रव्यपरिच्छेदद्वारा गुणस्यापि क्रयाङ्गत्वाद्व्यगुणयोरुभयोरपि क्रयाङ्गत्वम्,
क्रिया तु द्रव्यमात्रस्यैवाङ्गम्, नतु गुणस्येति विशेषस्तु ग्रहैकत्वाधिकरणसिद्धान्त-
गोचरः । द्रव्यस्य गुणस्य वा प्रमाणान्तरेण प्रकृतक्रियासाधनतया प्राप्तस्यैवोद्देश्य-
त्वात्तस्य चोभयस्य च प्राप्तस्यापि भावनाया एककर्मत्वसिद्धान्तभङ्गापत्त्योद्देश्यत-
याऽन्वयायोगात् नोभयसंस्कारविधिः संभवतीति द्रव्यमात्रसंस्कार एव “ग्रहं
संमार्ष्टी”त्यादौ विवक्षणीयः, नतु गुणसंस्कारोऽपि । नहि मूर्तद्रव्यमात्रसंस्कारवि-
धिरिवामूर्तगुणमात्रसंस्कारविधिः संभवतीति न गुणाङ्गत्वं क्रियायाः कथमपि
संभवति । द्वितीयान्तोपपदं विनाऽऽख्यातसमभिव्याहारं न कथमपि बोधक-
मिति द्वितीयान्तपदावगतैकत्वादिसंख्याया विधेयत्वेनान्वयोऽपि न संभवति; एक-
प्रसरताभङ्गापत्तेरिति ग्रहैकत्वाधिकरणेन गुणस्य द्रव्याङ्गत्वासंभवोऽपि सूचित एव ।

तथाचारुणाधिकरणं न द्रव्याङ्गत्वमारुण्यस्य निषेधं प्रवृत्तं किन्तु स्वापूर्वसाधन-
क्रयस्योद्देश्यतानिरूपणार्थम् । तत्र चापूर्वसाधनक्रयविशेषे यथा क्रयत्वमपि विव-
क्षितमनतिप्रसङ्गात्, एवं “ग्रहं संमार्ष्टी”त्यत्र ग्रहत्वमपि विवक्षितमेव । व्रीहीन-
वहन्तीत्यत्र व्रीहिलं तु न विवक्षितम् । अवघातस्याज्यादिव्यावृत्तेः, पुरोडाशया-
गजन्योत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतयैव सिद्ध्यावघातस्य यवादिसाधा-
रण्यान्यथासिद्ध्यसंभवात् । अतएव संमार्गस्य चमसादिव्यावृत्तिः । अन्यथा ग्रह-
पदेन ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनमात्रस्य विवक्षायामुक्तदोषो ह्यपरिहरणीय आपद्येत ।

“ग्रहं संमार्ष्टी”त्यत्रैकत्वमपि यदि उद्देश्यतया विवक्ष्यते तर्हि वाक्यभेद
आपद्येत । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन ग्रहत्वविशिष्टव्यक्तेः
कर्मताद्वारा भावनान्वयवत् एकत्वविशिष्टग्रहस्य कर्मताद्वारा भावनान्वयो हि न
भवतीति ग्रहस्यैवैकत्वस्य कर्मताद्वारा पृथगेवान्वयोऽङ्गीकरणीयोऽप्रकृत्यर्थत्वादिति
यावच्छक्ति उद्देश्यवाचकानां द्रव्यपदानां इतरव्यावृत्तस्वरूपपरत्वं साङ्कर्यपरिहारश्च
यावताऽर्थेन विवक्षितेन भवति तावदर्थस्य वाक्यभेदाद्यभावेऽवश्यं विवक्षा क-
र्णीयेति सिद्धम् ।

अनेन चोद्देश्यस्वरूपविचारप्रसंगेन यत्रोद्देश्यबोधकं द्वितीयान्तपदं नास्ति तत्राव्यवहितस्वर्गकामादिपदैरेवोद्देश्यस्वरूपस्य बोध इति निरूपयितुं “सप्तदशारन्निर्वाजपेयस्य यूपो भवती”ति वाक्ये सप्तदशारन्निखस्योद्देश्यं वाजपेय एवाव्यवहितत्वादिति पूर्वपक्षस्य सप्तदशारन्निखस्य न वाजपेयरूपक्रियाङ्गत्वम्, नहि क्रियायां तत्संभवतीति वाजपेयाङ्गेषु अवतरत् सप्तदशारन्निखं यद्यूर्ध्वपात्रमात्राङ्गं स्यात्तर्हि यूपपदवैयर्थ्यम्, षष्ठ्या परम्परासंबन्धापत्तिश्च भवतीति यूपशब्देन यूपकार्यलक्षणाया यूपपरिच्छेदद्वारैव तस्याङ्गत्वमिति सिद्धान्तितम् ।

अनेन चाधिकरणेन तदेवोद्देश्यं यत्फलप्रत्यासन्नं यच्चाव्यवहितमिति सूचनाद्यूपस्य साधनत्वं सप्तदशारन्निखस्य साध्यत्वमित्यादिविपरीतशङ्का नात्र भवति । एवंच ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गादिकं फलमित्यादिसिद्धान्तोऽपि व्याख्यातः ।

“आनर्थक्यात्तदङ्गेषु” इति सूत्रं पूर्वपक्षानुगुणं सिद्धान्तानुगुणं च योजनाविशेषेण भवतीति तत्र तत्रास्य न्यायस्य “उच्चै ऋचा क्रियते” इत्यादौ सिद्धान्तेऽप्यनुसंधानं युक्तमेव । एवं च यत्रैतद्व्यायानुसन्धानेन विधेयस्य यद्विषयत्वं सिद्धं तत्र तद्विषयताबोधनार्थं यदि पदान्तरं स्यात्, तर्हि स न्यायोऽनङ्गीकरणीयोऽन्यथा तु तेनैव निर्णय इति न दोषः । एवंच यूपार्थमेव सप्तदशारन्निखं न वाजपेयार्थम् ॥

तदयं सङ्ग्रहः—संस्कारविधौ द्रव्यविधौ गुणविधौ च सर्वत्र तत्तज्जन्यापूर्वार्थत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । तच्चापूर्वं क्वचिदुद्देश्यस्य वचनान्तरेण बहुकर्माङ्गत्वेऽवगते बहूनां च कर्मणां संस्काराणां चैकप्रकरणस्थत्वे तज्जन्यसर्वोत्पत्त्यपूर्वार्थत्वं यदि तदितरद्रव्यसाध्यकर्मन्तराण्यपि प्रकरणान्नातानि वर्तन्ते, यथा व्रीहीनित्यत्र व्रीहिपदेन पुरोडाशयागजन्यापूर्वसाधनस्य लक्षणा । यत्र तु एकस्मिन् यागे बहूनि स्वसजातीयानि द्रव्याणि वर्तन्ते सर्वेषामेकापूर्वसाधनत्वं तत्रापूर्वसाधनतजातिविशिष्टव्यक्तिलक्षणा यथा “ग्रहं संमार्ष्टी”त्यादौ । क्रियोद्देशेन द्रव्यविधौ तु स्वजन्यापूर्वार्थत्वमेव, यदि स्ववाक्येनेतरविलक्षणता स्वयमेव गम्यते । यथा—“अरुणया क्रीणाती”त्यादौ इति ।

तत्र यथा द्रव्योद्देशेन क्रियाविधौ अपूर्वलक्षणा क्रियोद्देशेन द्रव्यादिविधौ चापूर्वलक्षणा, एवं क्रियोद्देशेन क्रियाविधावप्यपूर्वलक्षणा वर्तते नवेति तदपूर्वं किमिति च विशये केचिदत्र मन्यन्ते सत्यं क्रियोद्देशेन क्रियाविधावपि अपूर्वलक्षणा वर्तते इति ।

परंतु तदपूर्वं न क्रियोद्देशेनारुण्यादिविधाविव स्वापूर्वं, किन्तु स्वप्रकरणगतस्व-
सजातीयसर्वक्रियाजन्यमेव विवक्षणीयम् । एवं चा“भिक्रामं जुहोती”त्यत्र हुधा-
त्वर्थसर्वहोमार्थत्वं अभिक्रमणस्याङ्गीकरणीयम्, नतु अभिक्रमणं स्वसन्निधिपठित-
प्रयाजहोममात्राङ्गमिति शङ्का भवति ॥

सैवं परिहरणीया—यथा हि “दध्ना जुहोती”त्यादौ प्रकरणेन अग्निहोत्रमात्र-
स्योपस्थितिर्न हुधात्वर्थहोमसामान्यस्य । अत एव “व्रीहीनवहन्ती”त्यादौ आग्ने-
यादिप्रकरणादाग्नेयापूर्वसाधनत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । यदि हि साक्षात्फलसाध-
नपरमापूर्वसाधनस्य प्रकरणं तर्हि आग्नेयादिमात्राङ्गत्वं प्रकरणात् व्रीह्यवघातादीनां
न सिद्ध्येत् । अस्ति हि प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां च प्रकरणादङ्गाङ्गिभावः । तथाच
परमापूर्वसाधनसमुदायापूर्वसाधनानामाग्नेयादीनामिव आग्नेयोत्पत्त्यपूर्वसाधनानां
तत्र समुदायापूर्वजननानुकूलयोग्यताधायकानां वा प्रयाजाद्यङ्गजातानामप्यस्त्येव
प्रकरणमिति प्रयाजप्रकरणेनावान्तरप्रकरणाख्येन प्रयाजहोमस्यैवात्रोपस्थितिर्न
होमसामान्यस्य ।

तत्र दर्शपूर्णमासप्रकरणेन महाप्रकरणाख्येन समुदायसाध्यपरमापूर्वोपस्थिता-
वपि “व्रीहीन्प्रोक्षती”त्यत्र यथा व्रीहिश्रुतिसहकृतेनाग्नेयादिप्रकरणेनाग्नेयापूर्वसाध-
नत्वमात्रम्, एवमत्रापि पूर्वोत्तरवाक्यगतप्रयाजानुयाजादिश्रुतिसहकृतेनावान्तरप्र-
करणेन प्रयाजहोममात्रस्योपस्थितिः । अत्र च महाप्रकरणादवान्तरप्रकरणस्य
प्राबल्यं यत्सूचितं तत् श्रुतिप्रमाणसहकारनिबन्धनमिति श्रुतिपादेऽस्याधिकरणस्य
नासङ्गतिः ॥

श्रुतिर्हि त्रिविधाऽभिधात्री विधात्री विनियोक्त्री च । तत्र च विधात्री श्रुतिः
लिङ्गाद्यात्मिका । अभिधातृश्रुतिपदाभिधेयधातुप्रातिपदिकयोः विनियोजकश्रुत्यपर-
पर्यायतृतीयादिविभक्तीनां च सहकारेणैव विनियोगविधिरिति व्यपदिश्यत इति
धात्वर्थकरणत्वादिवोधस्थले सर्वत्र प्रातिपदिकमात्रोपस्थितस्यापि ग्रहणं युक्तमिति
स्ववाक्यगेन स्वपूर्वोत्तरवाक्यद्वयगतेन वा प्रातिपदिकमात्रेणोपस्थितस्य ग्रहणं युक्त-
मेव । एवंचावान्तरप्रकरणलनिश्चयः पूर्वोत्तरवाक्यगतस्वोद्देश्यतादिनिर्णयाधीन-
इति प्रातिपदिकश्रुतिमपेक्षत इति युक्तमस्याधिकरणस्यास्मिन्पादे विनिवेशः ।

अत्र चावान्तरप्रकरणस्य न विनियोजकत्वं निरूप्यते, किन्तु श्रुतिविनियोगप्र-
सङ्गेन तस्योद्देश्यस्वरूपविशेषनिर्णायकत्वमात्रमुच्यते, तृतीयपादे तु तस्य विनियो-
जकत्वमुच्यत इति विवेकः ॥

एवंच द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणेन प्रकरणसहकृतलिङ्गेन “बहिर्देवसदनं दामी”त्यादीनां दर्शपूर्णमासीयलवनाङ्गत्वनिरूपणमप्युपपन्नम् । एवं चात्रापेक्षितस्य प्रकरणस्य स्वरूपं उभयाकाङ्क्षलमेव, न वक्ष्यमाणं “सन्निहितस्य फलवतोऽनवगताङ्गताकपदार्थविषये इतिकर्तव्यतात्वेनापेक्ष्यमाणत्वम् । तथाच वक्ष्यमाणप्रकरणस्य मन्त्रादिसिद्धपदार्थाविषयत्वेऽपि नानुपपत्तिः ॥

यत्तु न्यायप्रकाशे—अभिक्रमणस्य प्रयाजहोमाङ्गत्वमवान्तरप्रकरणादित्युक्तं तदवान्तरप्रकरणस्य हुधात्वर्थनिर्णयमात्रार्थमेवात्रापेक्षितत्वादभिक्रमणप्रयाजहोमयोरङ्गाङ्गिभावस्य श्रौतत्वस्य वाक्यीयत्वस्य वाङ्गीकाराच्च यथाश्रुतं सङ्गतं भवति । एवं च महाप्रकरणसहकृतश्रुत्या तादृशवाक्येन वाऽभिक्रमणस्य प्रयाजप्रियादिसर्वहोमार्थत्वं वोत प्रयाजहोममात्राङ्गत्वं वेति विचारस्यैव युक्तत्वाभ्यायप्रकाशे महाप्रकरणेनाभिक्रमणस्य न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति ग्रन्थः प्रयाजादिसाधारणसर्वहोमार्थत्वनिषेधाभिप्राय एव योजनीयः ।

तच्चावान्तरप्रकरणं तत्रैव भवति, यत्राङ्गोद्देशेनाङ्गविधानं न समाप्तम् । यथा प्रकृते—प्रयाजाङ्गे “समानयते जुह्वामौपमृतमि”ति प्रयाजाङ्गविधानस्य न समाप्तिः किन्तूत्तरत्रापि प्रयाजाङ्गानि कानिचन विधीयन्ते “प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति” इत्यादिवाक्यैरित्यत्रावान्तरप्रकरणं वर्तते । “साकाङ्क्षे त्वेकवाक्यं स्यात्” “असमाप्तं हि पूर्वेणेति”च सूत्रकारोऽप्यमुमेवार्थं सूत्रयति ॥

अङ्गाङ्गविधानस्य समाप्तिविनिर्णयः पुनरपि तदुद्देशेनैवाङ्गान्तरविधायकवाक्यानुपलम्भनिबन्धनः तदनङ्गविध्युपलम्भनिबन्धनो वेति स्वोद्देशेनाङ्गान्तरविधायकवाक्यान्तरं यदि वाक्यचतुष्टयानन्तरं वर्तते वाक्यचतुष्टये च मध्यगते कस्याङ्गमिति निर्णयो न भवति तर्हि तस्य पञ्चमवाक्यपर्यन्तं तदङ्गप्रकरणानुवृत्तिकल्पनादवान्तरप्रकारेण वाक्यचतुष्टयप्रतिपादितार्थानामपि तदङ्गत्वमेव ॥

अत्राधिकरणेऽवान्तरप्रकरणस्योद्देश्यस्वरूपविशेषनिर्णायकत्वमात्रमुक्तमिति मध्यगतवाक्यचतुष्टयप्रतिपादितार्थानामङ्गत्वनिर्णयस्तृतीयपादगतप्रकरणविनियोजकताधिकरणेनैव युक्तः । अङ्गसम्बन्धीतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया एवावान्तरप्रकरणत्वात् यावदङ्गोद्देश्यकाङ्गविधिना महाप्रकरणस्य प्रतिबन्धादेवावान्तरप्रकरणस्य तत्र तत्र प्रबलता वर्ण्यते, नतु सन्निध्यादीनां प्रकरणकल्पनयेवावान्तरप्रकरणस्यापि महाप्रकरणकल्पनयेति विनियोजकस्य वाक्यकल्पकस्य प्रकरणस्य द्वैविध्यं न्यायप्रकाशोक्तं

चिन्त्योपपत्तिकमेवेत्यामनहोमादावपि प्राकरणिक एव विनियोगो नत्ववान्तर-
प्रकरणाधीनः ॥

यदि तु पूर्वोत्तरवाक्यगतप्रयाजाद्युद्देश्यस्वरूपबोधकस्य पदस्यात्राप्यनुषङ्गेनाभिक्रमणादीनामिवामनहोमादीनामपि वाक्यीय एव विनियोग इति विभाव्यते, तदा-
वान्तरप्रकरणस्य महाप्रकरणाद्वलीयस्त्वादिसिद्धान्तः सूत्रानुपबद्धो नाङ्गीकरणीयः ॥

यत्र तु पूर्वं किञ्चिदुद्दिश्य किमप्यङ्गं विधाय मध्ये तदनङ्गानि कानिच विधाय पठित्वा वा प्रथममेवानूय पुनरङ्गान्तरं विधीयते न वा विधीयते तत्र तु नावान्तरप्रकरणेन विनियोगः प्रथमवाक्यश्रुतस्यैवोद्देश्यस्यानुषङ्गो वेति “संदिग्धे तु व्यवयाद्वाक्यभेदः स्या”दिति निरूपयन्सूत्रकारः उपवीतं न सामिधेन्यङ्गमिति बोधयति ।

उपवीतविधायकं हि वाक्यं “उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते” इति । तस्य वाक्यस्यानन्तरं हि “अन्तरानूच्यं स देवत्वाये”ति सामिधेनीगुणा आम्नायन्ते । पूर्वमपि “पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयात्” इति सामिधेनीगुणा विहिताः । एवमपि “पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूया”दिति वाक्यस्यानन्तरं निविज्जाम्नां मन्त्रविशेषाणां सामिधेन्यनङ्गानां “एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्ये”ति काम्यसामिधेनीकल्पानां च विधानेन व्यवधानं वर्तत इति नोपवीतं सामिधेन्यङ्गमिति युक्तम् ।

गोदोहनादिभिः काम्यैरिव काम्यसामिधेनीकल्पैर्यद्यपि न प्रकरणस्य विच्छेदः संभवति; तथापि निविन्मन्त्रैस्तद्विच्छेदः संभवत्येव । पूषानुमन्त्रगमन्त्रानन्तरं दर्शपूर्णमासाङ्गानां बहूनामिव निविन्मन्त्रानन्तरं बहूनां सामिधेन्यङ्गानां पाठाभावान्न सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तिकल्पनं संभवति ।

भाट्टदीपिकायां तु—अन्तरानूच्यमिति अनुवचनसामान्यस्यैव गुणो विहितः ननु सामिधेन्यनुवचनस्येति नोपवीतानन्तरं सामिधेनीगुणाम्नायनमिति यद्वदन्ति तदिदं सूत्रभाष्यादिमतविरुद्धम् । यथाहि—“समानयते जुह्वामौपश्रुतमि”ति प्रयाजानुयाजोभयाङ्गविधानमुपक्रम्यान्ततः “प्रयाजशेषेण हवींष्यभिचारयती”ति प्रयाजहविरङ्गमात्रोद्देशेऽपि प्रयाजाङ्गत्वमभिक्रमणस्यैवं सामिधेन्यनुवचनसाधारणा-
नुवचनसामान्यगुणविधावपि प्रकरणानुवृत्तिरुपपन्नैवेति न दोषः ॥

अयमत्र निष्कर्षः—यत्र खोद्देश्यस्यापूर्वव्यभिचारः यथा व्रीह्यादीनां तत्र व्रीह्यादिपदेनापूर्वसाधनत्वं लक्षणीयम् । तत्र च प्रकरणं तात्पर्यग्राहकम् । तच्चा-
पूर्वं प्रधानापूर्वं, परमापूर्वं, अङ्गापूर्वमिति निर्णये व्रीह्यादिश्रुतिरप्युपयुज्यते । तच्चो-

द्देश्यं प्रातिपदिकार्थो धात्वर्थो वेति न विशेषः । सर्वथाऽपूर्वाङ्गत्वमेव द्रव्यगुणक्रियाणामङ्गीकरणीयम् ।

यत्र तद्देश्यमपूर्वार्थमेव तत्रान्तरेणापि प्रकरणमुद्देश्यपदेनैवापूर्वसाधनत्वं लक्ष्यते । यथा—“यस्य पर्णमयी जुहू” इत्यत्र जुहूपदेनापूर्वसाधनत्वमव्यभिचारितक्रतुसंबन्धाल्लक्ष्यते । इयान् विशेषः—प्रकरणानुप्रवेशे उद्देश्यत्वं विशेषे पर्यवस्यत्यन्यथा तु सामान्ये । ‘अभिक्रमं जुहोती’त्यत्र होमस्यापि प्रक्षेपरूपस्यापूर्वव्यभिचारित्वादवान्तरप्रकरणेनोद्देश्यविशेषो नियम्यत इति युक्तमेव ।

तथाच “वारणो यज्ञावचर” इत्यादौ यज्ञस्य देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपस्यापूर्वव्यभिचारित्वाच्च प्रकरणानुप्रवेश इति सर्वयज्ञार्थान्येव वारणादीनि । एवंच “वारणो यज्ञावचर” इत्यादीनामाधानप्रकरणे पठितानामप्याधानस्यायज्ञत्वादनारभ्याधीतवाक्यसदृशमेव “वारणो यज्ञावचर” इत्यादि वाक्यम् । तत्रापि यद्याधानाङ्गत्वं पवमानेष्टीनां पवमानेष्ट्यङ्गसन्दंशपतितत्वं वाऽस्य वाक्यस्य स्यात्तदाऽनर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेनाभिक्रमणन्यायेन वा विशेषे नियमनं संभवेत्, नचैतदस्ति । अतोऽभिक्रमणन्यायाभावाद्धारणादीनां जुह्वादीनामिव सर्वयज्ञार्थत्वमेवेति सति प्रकरणानुप्रवेशे उद्देश्यस्य नियमनमन्यथा तु नेति सिद्धम् ॥

तत्र प्रकरणमिव लिङ्गक्रमावप्युद्देश्यस्वरूपविनिर्णयेऽपेक्ष्येते एव । अतएव “वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते” “वृधन्वती अमावास्याया”मित्यत्र पूर्णमासपदस्य न यागत्रयपरत्वं किंतु पूर्णमासाङ्गाज्यभागपरत्वं पूर्णमासकालिकाज्यभागपरत्वं वेति वर्त्रघ्नीवृधन्वत्योर्न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । एवंच “वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते” “वृधन्वती अमावास्याया”मिति वाक्ये केवलं व्यवस्थामात्रं बोधयत इति सिध्यति ।

तथाच श्रुतिप्रमाणं स्वापेक्षया दुर्बलानामपि प्रमाणानां लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानामबोधेनैव सत्यामुपपत्तौ प्रवर्तत इति लिङ्गवाक्यप्रकरणक्रमादिप्रमाणानुप्रवेशे सर्वत्र व्यवस्थैव नाव्यवस्थेति उद्देश्यस्वरूपमवगतं सामान्यरूपमेव लिङ्गाद्यभावे ग्रहीतव्यमिति करिष्यमाणसर्वहोमाङ्गानां हस्तावनेजनादीनां करिष्यमाणाङ्गप्रधानसाधारणसर्वकर्मार्थत्वमेव नानन्तराव्यवहितकर्मार्थत्वमात्रम् । संस्कृतस्य हि उत्तरत्र विनियोगोऽपेक्षित इति निमित्तेन कल्प्यमानमुत्तरं कर्मानन्तरमङ्गं वा प्रधानं वेति निर्णये न किमपि नियामकं वर्तत इति सर्वार्थत्वमेव युक्तम् ॥

“आग्नेयं चतुर्धा करोती”त्यत्र तु अग्निदेवताकपुरोडाशलमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति तस्यान्यस्याभावात् व्रीहिपदेन पुरोडाशयागजन्यापूर्वसाधनत्वमिवात्रापि

आग्नेययागजन्यापूर्वसाधनपुरोडाशत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति नैन्द्राग्रपुरोडाश-
स्यापि चतुर्धाकरणमापद्यत इति तत्रापि व्यवस्थैव ।

यद्यपि नात्र प्रकरणाद्यनुप्रवेशः, तथापि अपूर्वाव्यभिचार्याग्नेयत्वस्य यज्ञत्वत्वे-
वान्यसाधारणत्वाभावाच्चव्यवस्थेति सर्वमनवद्यमिति श्रौते विनियोगेऽपेक्षितं व्यव-
स्थितं च प्रकरणाद्यनुप्रवेशतदभावाभ्यां सिद्धमिति श्रुतेरङ्गत्वप्रमाणतोपपन्नैव ॥

यत्तद्देश्यं क्रत्वादिकमर्थज्ञानमन्तरा न संभवति, तदर्थज्ञानं क्रतुसाधनमिति
श्रुत्याऽबोधितमपि क्रतोरङ्गमिति स्वगतक्रतुसंपादनयोग्यतात्मकेन लिङ्गेन क्रतोर-
ङ्गमिति श्रुतिरिव लिङ्गमप्यङ्गत्वे प्रमाणम् ।

लिङ्गलक्षणं तु अङ्गत्वघटकपरोद्देश्यताकृतिकारकतयोरन्यतरपदकल्पनानुकूल-
पदार्थनिष्ठयोग्यतेति भाट्टदीपिकायां खण्डदेवाचार्या लिखन्ति । “सामर्थ्यं सर्व-
भावानां लिङ्गमित्यभिधीयते” इति वचनस्याप्ययमेवाशयः ।

एवं चार्थज्ञानं क्रतुसाधनमिति जानन्नपुरुषः अर्थज्ञानेन क्रतुं संपादयेदिति विधि-
कल्पयित्वैवार्थज्ञानं क्रतोरङ्गमिति निश्चिनोतीति पदार्थगतयोग्यतायां लक्षणस-
मन्वयः ।

पदगतयोग्यता तु नार्थज्ञानवत्स्वत एव स्वस्य कर्मविशेषाङ्गत्वमर्थविशेषबोधन-
द्वारा पदानां क्रत्वङ्गत्वं गमयितुमीष्टे । तथाहि—“बर्हिर्देवसदनं दामी”ति मन्त्रो
हि लवनं प्रकाशयन् लवनस्याङ्गमिति निर्णयो हि न लिङ्गमात्रेण भवति । नह्यर्थ-
ज्ञानं विनेव क्रतुः मन्त्रं विना लवनं न भवतीति लवनस्वरूपे मन्त्रस्यानुपयोगादपूर्व-
साधनलवनार्थत्वमङ्गीकरणीयम् । तच्चापूर्वसाधनलवनप्रकाशनेनैव भवतीति दामि-
पदेनापूर्वसाधनलवनस्मरणार्थं प्रकरणानुप्रवेशोऽवश्यमूरीकरणीय इति दर्शपूर्णमा-
सादिप्रकरणेन सामान्यतो दर्शपूर्णमासाङ्गतयाऽवगतस्य लवनमन्त्रस्य लवनप्रकाश-
नद्वारा तदङ्गत्वनिर्णयो लिङ्गप्रकरणाभ्यां द्वाभ्यामेव भवतीति तन्नोभयस्य समप्र-
धान्यस्य प्रकरणप्रधानताया वा बलाबलाधिकरणेन निरूपयिष्यमाणेन विरोधेना-
संभवात् विशेषविषयलिङ्गप्रधानताया युक्तत्वाच्च प्रकरणादिसहिता पदगता योग्यता
मन्त्राणां दर्शपूर्णमासाद्यङ्गतां बोधयतीति पदगतयोग्यतायामपि लक्षणसमन्वयः ।

तथाच लवनादिप्रकाशकस्य मन्त्रविशेषस्य ऋतुविशेषप्रकरणे समाम्नातस्य
योग्यतां दृष्ट्वा पुरुषः कल्पयति—अनेन मन्त्रेण दर्शपूर्णमाससंबन्धि लवनं प्रकाश-
येदिति विना विनियोगविधिमिव उद्देश्यवाचकपदं अङ्गत्वबोधकतृतीयादिविभक्तिं वा
कल्पयन् मन्त्रो लिङ्गमात्रेण क्रतुविशेषस्याङ्गं श्रुतिकल्पनाद्वारा भवतीति सिद्धम् ।

लिङ्गं चात्र “सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते” इति वचनाद्धर्म्यवि-
नाभूतः शक्तिविशेष एवेति कादाचित्कार्थविशेषप्रतिपादनशक्तिर्मन्त्रगता न लिङ्ग-
पदाभिधेयेति मुख्यार्थ एव मन्त्रलिङ्गं विनियोजकं न गौणार्थे इत्यपि सिद्धमेव ।

पदानां हि शक्तिर्लक्षणा गौणी चेति वृत्तित्रयमर्थप्रतिपादनार्थमपेक्षितम् । तत्र
लक्षणावृत्तिगौणवृत्तिस्थलेऽपि शक्त्यनुसंधानं प्रथमतोऽपेक्षितमेवेति शक्यार्थप्रका-
शनेनैव मन्त्राणामङ्गत्वं मन्त्रलिङ्गवशेन । यदितु श्रुत्या लिङ्गानपेक्षया लिङ्गबाधेन
स्वशक्येतरार्थे मन्त्राणां विनियोगः, तर्हि तत्र गौणार्थं प्रत्यपि मन्त्रोऽङ्गमेव, परंतु
तदङ्गत्वं श्रुत्यैव न मन्त्रलिङ्गेनेति न विरोधः ।

यथैन्द्रमन्त्रस्य “ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति गार्हपत्योपस्थाने श्रुत्या
विनियुक्तस्य गौण्या लक्षणया वा इन्द्रादिपदेनापि गार्हपत्यबोधकस्यैन्द्रलिङ्गबाधेन
श्रुत्या गौणेन्द्ररूपगार्हपत्याङ्गत्वम् ।

“बर्हिर्देवसदनं दामी”ति मन्त्रस्य तु श्रुत्या गौणवर्हिरूपोलपराजौ विनियोगा-
भावाच्च लिङ्गमात्रेण गौणार्थाङ्गत्वं युक्तम् ।

ऐन्द्रमन्त्राणां हि लिङ्गेनैन्द्रीति तद्धितश्रुत्या चेन्द्रप्रकाशनार्थत्वमेवावगम्यते ।
यदि ह्येन्द्रमन्त्राणां नेन्द्रदेवताप्रकाशनार्थत्वं स्यात्, अग्निदेवताप्रकाशनार्थत्वमेव
स्यात्, तर्हि ऐन्द्रीत्यनुवाद एव नोपपद्येत । तथाचैन्द्रीत्युपक्रमस्थानुवादानुसारेण
लिङ्गोपष्टम्भेनैव विनियोगवाक्यस्य प्रवृत्तत्वात् तदविरोधेनैवात्र विनियोगो वर्णनीयः
इति ऐन्द्र्या इन्द्रमुपतिष्ठते इत्युद्देश्यवाचकपदाध्याहारेणैव वाक्यार्थबोधो वर्णनीयः ।
एवं गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यंशेऽपि आग्नेयेति विधेयाध्याहारेण वाक्यार्थो वर्णनीयः
इति वाक्यभेद एवात्र विवक्षितः । यदि लैकवाक्यत्वमेवात्राङ्गीकरणीयमित्याग्रहः,
एवमपि गार्हपत्यमिति द्वितीयायाः सामीप्यलक्षणामङ्गीकृत्य गार्हपत्यसमीपे
स्थित्वेन्द्रमुपतिष्ठेत इत्येवात्र वाक्यार्थ इति गौणार्थं मन्त्राणां कुत्रापि न विनियोग
इति शङ्काऽत्र समापतति ।

इदमत्र समाधानम्—सत्यं “ऐन्द्र्या गार्हपत्य”मित्यत्रैन्द्रीति तद्धितेन मन्त्र-
स्येन्द्रप्रकाशनार्थत्वमवगतं, नचैतदुपक्रममवगतं पाश्चात्त्यगार्हपत्योपस्थानविनियोगस्य
विरुद्धम् । नहि “कदाचन स्तरीरसी”ति वाक्यगतेन्द्रादिपदानां मुख्यवृत्त्या इन्द्र-
प्रकाशकत्वमपि वयं वारयामः । मुख्यवृत्त्या इन्द्रप्रकाशकस्यैव तस्य मन्त्रस्य गौण्या
वृत्त्याऽग्निप्रकाशनार्थत्वमेव वयं वदामः । गौणार्थविवक्षा हि मुख्यार्थानुपपत्त्यैव
भवतीति मुख्यवृत्त्यनुसन्धानमप्यपेक्षामहे । एवंचास्य मन्त्रस्य गार्हपत्ये विनियोगो

नैन्द्रीत्यनुवादाद्यनुपपत्त्या न संभवति । एतेन—“प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारय-
ती”त्यत्र प्रयाजशेषत्वानुवादानुपपत्त्या प्रयाजशेषस्यान्यत्र विनियोगेन प्रयाजशेषं
हविःषु अभिधारयतीति लक्षणाश्रयणवदत्रापि लक्षणाश्रयणमिति—प्रत्युक्तम् ॥

लिङ्गमात्रेणेन्द्रे विनियोगस्तु प्रबलश्रुतिविरोधान्न संभवति । यदि हि श्रुतिः
पूर्वमेव लिङ्गेन श्रुतिमनपेक्ष्य विनियोगः क्रियेत, तर्हि कथमपि गार्हपत्यमिति द्वितीया
सामीप्यं लक्षयेत्, नन्वेतदस्ति । शाब्दबोधे हि योग्यताज्ञानं न कारणं, किंतु
योग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमात्रमिति अयोग्यतानिश्चयाभाव एव कारणमिति
श्रुतिलिङ्गज्ञानं पुरोधायैव न विनियोजिका । तदुक्तं भामत्याम्—“लिङ्गज्ञानं
पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोक्तम् । श्रुतिज्ञानं पुरोधाय लिङ्गं तु विनियोजकम्”ति ॥
तथाच श्रुतिविरुद्धा स्मृतिरिव विनियोजकश्रुतिविरुद्धं लिङ्गं न प्रमाणमिति न
दोषः ।

अत्र भामतीकाराः—द्वितीयातृतीयाश्रुती हि कारकविभक्तितया क्रियां प्रति
प्रकृत्यर्थस्य कर्मकरणभावमवगमयतः । क्रियां प्रति कर्मणः शेषित्वं करणस्य च
शेषत्वमिति पदान्तरानपेक्षं विनियोगः श्रुतिमात्राद्गम्यते । सोऽयं सामान्यतोऽव-
गतो विनियोगः पदान्तरवशाद्विशेषेऽवस्थाप्यते । सोऽयं विशेषणविशेष्यभावल-
क्षणसंबन्धो वाक्यगोचर इति—वदन्ति ।

एवंच स्मृत्यादिगतया तृतीयादिविभक्त्या विनियोगोऽवगम्यमानः वाक्येन
विशेषे व्यवस्थाप्यमानः तदैवास्माकमादरणीयो यदा विनियोगविधेः स्मृतिरूपायाः
प्रामाण्यमपि निश्चितं स्यात् । तथापि स्मार्तविनियोगोऽप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितः
निश्चितप्रामाण्यकमन्त्रलिङ्गेन विरुध्यमानो न मन्त्रलिङ्गं बाधितुमीष्टे । एवंच स्मार्त-
श्रुतिमन्त्रलिङ्गयोर्विरोधे मन्त्रलिङ्गमेवादरणीयं न स्मार्तश्रुतिः । अत्रच सर्ववेष्टन-
स्मृताविवाप्रामाण्यं बाधितार्थत्वरूपं वाऽननुष्ठानलक्षणं वेत्यन्यदेतत् ॥

इदं च मन्त्रलिङ्गं प्रमाणान्तरेण क्लृप्ततया निर्णीतार्थबोधकयत्किञ्चित्पदवत्त्वे
सति क्लृप्तसमवेतार्थबोधकांशान्तरेणापि क्रतुसमवेतमेवार्थं प्रकाशयति, स्वघटक-
पदार्थस्य कस्यापि प्रमाणान्तरेण क्रतुसमवेतत्वेऽनवगते तु स्वयमेव स्वपदार्थं क्रतु-
समवेतं प्रापयत्तं प्रकाशयति ।

यथा—“अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहे”ति मन्त्रोऽग्निहोत्रहोमेऽग्निदेवतां प्राप-
यति तां प्रकाशयति च ।

“देवस्य ला सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपा-

मी”त्यादिस्तु क्रतुसमवेतं निर्वापमेव प्रकाशयति तदसमवेताश्विसवित्रादिपदैरपीति नात्र मन्त्रलिङ्गेनाग्नेययागेऽश्विसवित्रादीनामपि प्रापणं विवक्षितम् ।

मन्त्रलिङ्गेन तत्रैव स्वपदार्थस्य क्रतुसमवेतत्वमपि प्राप्यते यत्र क्रतोरपेक्षा वर्तते इति नादृष्टार्थानां जपमन्त्राणामपि पदार्थप्रापकत्वम् । येषां तु मन्त्राणां क्रतुसमवेतार्थबोधकत्वं मुख्यया वृत्त्या न संभवति समाख्यादिभिर्दुर्बलप्रमाणैरप्यन्यत्र संबन्धेन मुख्यया वृत्त्या तत्संभवस्तेषां प्रकरणादिबाधेनाप्युत्कर्ष एवाङ्गीकरणीयो यथा पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां पूषदेवताकयागे समुत्कर्षः ।

गौणार्थेऽपि मन्त्राणां विनियोगे हि पुष्यतीति पूषेति कथमपि वृत्त्यन्तरेण पूषादिपदानामप्यग्न्यादिबोधकत्वोपपत्त्या तदुत्कर्षसिद्धान्तोऽप्यसङ्गतः स्यात् । ये तु मन्त्राः श्रुत्याऽन्यत्र विनियुक्तास्तेषां तु गौण एवार्थे विनियोग इत्युक्तमेवेत्यधुना तनानां अन्यत्र विनियुक्तमन्त्रमुख्यार्थवशेनापि कापि कापि क्रियमाणा धर्माधर्मव्यवस्था न प्रमाणमिति सिद्धम् ॥

अयं च गौणार्थे मन्त्रविनियोगः श्रौतोऽपि लिङ्गबाधेन तत्रैव भवति, यत्र केवलमन्यार्थस्यान्यविनियोगमात्रं विवक्षितम्, यथा—“ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्यादौ । इदं हि वाक्यं ऐन्द्रीमन्त्रस्य गार्हपत्योपस्थाने विनियोगमात्रमवगमयति, न तु मन्त्रविशिष्टगार्हपत्योपस्थानम् ।

यत्र तु लिङ्गाद्यबाधेन कालादिविधिः कोऽपि संभवति, तत्र तु न गौणार्थे विनियोगः । यथा—“हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयती”त्यत्र हविष्कृन्मन्त्रस्य लिङ्गप्राप्ताह्वानाङ्गस्य नावघाते विनियोगः, किंतु मन्त्रकरणकाह्वानकालमात्रविधिः ।

यस्य हि मन्त्रस्य प्रकृते कर्मणि खलिङ्गवशेनानेकाङ्गत्वं प्रसक्तम्, यस्य वा प्रकृते कर्मणि कथमपि दृष्टद्वारेण नोपयोगः क्रियान्तरे च सामान्यसंबन्धबोधकसमाख्यादिकं नास्ति, तस्यैव प्रकृत एव कर्मणि इतरपरिसंख्यायाऽन्यथा नोपयोगः श्रुत्या क्रियते । यथा—“इमामगृभ्णन्नशनामृतुस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते” इति अश्वरशनाग्रहणमात्रे विनियोगः । ऐन्द्रया गार्हपत्यमित्यत्रापि चयनसंस्कार्यस्य गार्हपत्यस्यैवोपस्थानं न तदसंबन्धस्येन्द्रस्येति भाट्टशीपिकायां व्यक्तम् । एवं चावश्यकर्तव्यवैधाह्वानप्रकाशकतयैव मन्त्रपाठोपपत्तौ तद्बाधेनावघाते मन्त्रविधिरयं न सङ्गतः । अवघ्नन्निति शतृप्रत्ययेन कालोपलक्षणेन त्रिरभ्यासमात्रविधानेनैव “हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयती”ति विधिश्चरितार्थः ।

“उत्तिष्ठन्वाहामीदमीन् विहरेति” वाक्यमपि नोत्थाने अमीन्विहरेतिमन्त्रस्य विनियोजकम्, किंतु मुख्येऽग्निविहरणादावेवेति । इयान् विशेषः—“हविष्कृदेहि” इति वाक्ये कालोऽपि प्राप्त इति अभ्यासमात्रविधिरिति ।

“व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजती”त्यादावपि लिङ्गाबोधेनैव विनियोगः, इतिकरणस्य मन्त्रस्वरूपमात्रपरत्वमङ्गीकृत्य संसर्गविधया कालपरत्वं चाङ्गीकृत्य लिङ्गाबाधयैव युक्तत्वात् ।

“प्रणीताः प्रणेयान् वाचं यच्छति तां सहविष्कृता विसृजती”ति वाक्ये तु हविष्कृन्मन्त्रस्य वाग्विसर्गे विनियोगः प्रतीयमानोऽपि नाङ्गीक्रियते । अत्र तृतीयाया इत्थंभूतलक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्य हविष्कृन्मन्त्रपाठपर्यन्तं वाग्यमः करणीय इत्यर्थो युक्तः इति वाग्यमापेक्षितावधिसमर्पकत्वमेव युक्तमिति सत्यां गतौ लिङ्गाबाधो न युक्तः ।

ऐन्द्रीवाक्ये तु ऐन्द्रया तृतीयायाः करणत्वमेवार्थः । उपतिष्ठत इति आत्मनेपदेन हि “उपान्मन्त्रकरण” इति सूत्रप्रापितेन मन्त्रकरणकोपस्थानप्रतिपादनेन हि तत्रापेक्षितं करणमेव नावध्यादिकं किमपीति लिङ्गाबाधो गत्यन्तराभावादङ्गीक्रियते । एवंच तृतीयायाः करणत्वं इत्थंभूतलक्षणत्वं चोभयमप्यर्थश्चेदपि करणत्वस्य बोधोऽपेक्षितश्चेत्करणत्वमेवार्थ इति सिद्धम् ।

“सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती”त्यत्र तु “सूक्तवाक एव याज्या” इति वाक्यशेषात्सूक्तवाकस्य यागसाधनत्वावगमात् अपेक्षितसाधनताबोधकत्वमेव युक्तम् । एवंच वाक्यशेषानुसारेण प्रहरतिपदेनापि मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनया होम एव लक्ष्यत इति न दोषः । वाक्यशेषावगतसाधनतापरत्वमप्यत्र पूर्वत्रैव लिङ्गाबाधाभावान्न दोषाय । अत्र हि लिङ्गेन श्रुतेरुपपृम्भ एव न श्रुत्या लिङ्गस्य बाध इति लिङ्गाबाधार्थं बहु यतितव्यमिति सिद्धम् ॥

एवंच सूक्तवाकमन्त्राणां श्रुतिविनियुक्तानामपि यथालिङ्गं विभज्य विनियोगोऽपि व्याख्यातः । सूक्तवाक्य एव याज्येतिवाक्यशेषेण सूक्तवाकस्य यागसाधनत्वं यत्प्रतिपादितं तत्सति संभवे दृष्टिविधयैवाङ्गीकरणीयमिति लैङ्गिकेष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । यथा प्रहरण एव विनियोगात् न प्रहरणाभावे सूक्तवाकस्यानुष्ठानं तथा विभज्य इष्टदेवताप्रकाशनार्थं विनियोगाल्लैङ्गिकेष्टदेवताप्रकाशनाभावेन न तस्यानुष्ठानम् । सूक्तवाकशब्दो हि सुष्ठु वक्तीति व्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्र-

काशकमन्त्रविशेषे यौगिको न तु तत्समुदाये रूढ इति सूक्तवाकेनेति वाक्ये नाव-
यवे लक्षणा ॥

यस्तु सूक्तवाकमधीयीतेत्यादौ सूक्तवाकशब्दस्य मन्त्रसमुदाये प्रयोगः, स तस्य
तत्र निरूढलक्षणाङ्गीकारादुपपद्यते ।

एवंच सत्यामबाधेनोपपत्तौ न बाधो युक्त इति सूक्तवाकेनेत्यत्र यथा श्रुतिलि-
ङ्गाभ्यां व्यवस्था, एवं काम्याज्यानुवाक्याकाण्डसमाख्याविषयाः ये काम्ययाज्यानु-
वाक्याक्रमेण पठिताश्चैन्द्राभ्यादिप्रकाशकानां तेषां मन्त्राणामपि क्रमसमाख्यानु-
सारेणैव लिङ्गेन व्यवस्था न तद्बाधेनेति श्रुतिलिङ्गाभ्यामिव लिङ्गक्रमसमाख्यानैरपि
व्यवस्था भवत्येव ।

लिङ्गानपेक्षं यस्या विनियोजकत्वं तथा प्रबलया श्रुत्यैव लिङ्गाबाधे सामान्यसं-
बन्धबोधार्थमपेक्षितयोः क्रमसमाख्ययोः कथं लिङ्गेनाबाधे सति विरोधः । बला-
बलाधिकरणेऽपि विरोधेनैकस्याप्रामाण्येऽवश्यं वक्तव्य एव दुर्बलस्य बाध्यत्वं प्रब-
लस्य बाधकत्वं चोक्तमिति न विरोधः ।

नहि केवलं लिङ्गं विनियोजकम् । मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षा तु सर्वमन्त्राणां
वाचस्तोमे विनियोगान्नास्त्येव । मन्त्रलिङ्गस्य हि प्रकरणादिसहकारेण मन्त्रपाठका-
लोत्पन्नमन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षवेलायामनुपस्थितं वाक्यमिति सामान्यसंबन्धबोध-
कत्वं न वाक्यस्य, किंतु प्रकरणस्यैवेति दुर्बलस्यापि प्रकरणस्य वाक्यप्रमाणोप-
स्थितेः पूर्वमेव लिङ्गोपपृम्भाच्च लिङ्गसामान्यसंबन्धबोधकस्य प्रकरणस्य वाक्येन
बाधः ॥

दुर्बलप्रमाणं प्रबलाश्रितं प्रबलमेव । तदुक्तम्—“अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौर-
जानपदा जनाः । दुर्बलैरपि बाध्यन्ते प्रबलैः पार्थिवाश्रितैः” इति ॥ वाचस्तोमे
विनियोगो हि सामान्यतो वाक्यीयः तेषामेव मन्त्राणाम् । लिङ्गेन तु मन्त्रविशेषा-
णामिति भिन्नविषयत्वात् । मन्त्रलिङ्गाद्वाह्यणवाक्यबलीयस्त्वमपि न विरुद्धम्;
समानविषयवाक्यलिङ्गविषयत्वात्तस्य नियमस्य ॥

सामान्यसंबन्धबोधकस्य प्रकरणस्य स्वतन्त्रवाक्याबाध्यत्वमत्र निरूपितम्, न
स्वतः वाक्यादिकल्पनया विनियोजकस्य प्रकरणस्येति न बलाबलाधिकरणविरोधो
भविष्यति ॥

“श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्य”मित्यत्र समान-
स्वभावानां श्रुतिलिङ्गादीनामेव बलाबलविचारः कृतो न विषमस्वभावानाम् ।

एतेन पूषानुमन्त्रणमन्त्रादौ समाख्यया प्रकरणबाधोऽपि व्याख्यातः । प्रबलविनियुक्तस्यापि दुर्बलेन विनियोगो भिन्नविषयत्वे भवत्येवेति मन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन समानविषययोः प्रकरणसमाख्ययोः पूषानुमन्त्रणमन्त्रस्य प्रबलोपष्टम्भात्समाख्यया पूषयागे विनियोगेन प्रकरणस्य बाध उपपन्न एव ।

एवंच विनियुक्तविनियोगस्य भिन्नविषयत्व एव संभवात् “आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते” इत्यत्र स्तोत्रादिविनियुक्तस्य प्रकृताप्रकृतमन्त्रसामान्यस्याग्नेयपदेन ग्रहणं प्राप्तमपि न वयमूरीकुर्मः । उपस्थानजन्यापूर्वार्थत्वं न मन्त्रसामान्ये प्राप्तं, किंतु प्रकृतानामेव स्तोत्रादिकार्यान्तरे विनियुक्तानामिति नाप्रकृतानामपि मन्त्राणां ग्रहणम् ।

एवंच मन्त्रलिङ्गमिव ब्राह्मणवाक्यमपि प्रकरणाबाधेनैव प्रवर्तत इति वाचस्तोत्रविनियोजकवाक्येन क्रमसमाख्यादिबाधो न भवत्येवेति इन्द्राग्निमन्त्राणां लिङ्गक्रमसमाख्यानैरेव व्यवस्थेति सिद्धम् ॥

“आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत” इति वाक्य इव चतुरो ब्राह्मणान्प्राशयेदित्यादावपि प्रकृतानामेव ब्रह्मौदनप्राशनादौ विनियोगो विवक्षितः ॥

“आत्रेयाय प्रथमं हिरण्यं ददाती” इत्यत्र तु न ऋत्विज एवेति नियमः । नहि ऋत्विज आत्रेयत्वं प्राप्यते । न ह्यात्रेय एक ऋत्विक् संपादयितव्य इति विधिरस्ति । सर्वथा चैकविषयत्वे वाक्येन प्रकरणस्य वाक्येन क्रमसमाख्ययोर्वा बाधायोगात् लिङ्गक्रमसमाख्यानैः श्रुतिलिङ्गाभ्यां चेन्द्राग्निमन्त्रादौ सूक्तवाके च व्यवस्था या कृता सोपपद्यत एव ॥

सूक्तवाके यो विभज्य विनियोगः कृतः स इष्टदेवतानां प्रकृतकर्माथत्वमपि प्रमाणान्तरसिद्धमिति कृत्यैव । यत्र मन्त्रेषु प्रमाणान्तरेण स्वप्रकाशितदेवतेतरदेवतानां प्राप्तिस्तेषामुच्चारणं केवलमदृष्टार्थं, यदि तु प्रमाणान्तरेण स्वेतरदेवताया अप्राप्तिस्तत्र मन्त्रलिङ्गेनैव देवताया अपि कल्पनमिति पूर्वमुक्तमिति मन्त्रसमुदायसमाख्यादीनामपि बाधेनैव लिङ्गेन विनियोगो मन्त्रार्थप्रकाशनद्वारेण यदि भवति तर्हि तथैवाङ्गीकरणीयमिति भक्षेहीत्यादिभक्षानुवाकमन्त्राणामपि ग्रहणावेक्षणादिप्रापणपूर्वकं तदर्थप्रकाशनेनैव भक्षणे विनियोगोऽङ्गीकरणीयः ।

यद्यपि ग्रहणावेक्षणादिप्रतिपादकानामप्यंशानां एकवाक्यतयैव भक्षण एवाविभज्य विनियोगोऽपि भवति; तथापि स्वतो निराकाङ्क्षयोराख्यातयोरेकवाक्यताकल्पनं न युक्तम् ॥

“स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया मुशेवं कल्पयामि” “तस्मिन्सीदामृतं प्रति तिष्ठ व्रीहीणां मेघः सुमनस्यमानः” इति मन्त्रयोः सत्यपि विभज्यमानसांकाङ्क्षत्वेऽख्यातमेददर्शनात् न वाक्यैकत्वमिति विभज्य विनियोग इति हि वक्ष्यते । एवं च तत्रैकवाक्यताऽभावे निराकाङ्क्षयोः कथमेकवाक्यता ।

विध्यर्थवादयोस्तु स्वतो निराकाङ्क्षलाभावात् यथा पदैकवाक्यता न तथाऽर्थवादयोर्विध्योर्मन्त्रयोर्वा सा भवति । एवं च विध्यर्थवादयोऽप्याख्यातमेदसत्त्वेऽपि भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्यादेकवाक्यतायामपि मन्त्रयोः सा न भवति ।

मन्त्रलिङ्गेन च तस्यैव स्वार्थस्य क्रतुसमवेतत्वकल्पनम्, यस्योपादेयत्वम्, यथा द्रव्यदेवतयोर्ग्रहणावेक्षणादीनां वा । पुरुषकृतिसाध्यत्वरूपमुपादेयत्वं स्वतः स्वव्यापारद्वारा वेति देवताया अपि मान्नवर्णिकत्वं यथोपपन्नं एवं सम्यग्जरणस्यापि व्यापारद्वारा कृतिसाध्यस्य मान्नवर्णिकत्वमुपपद्यते ।

तस्मिन्नेवानुवाके मन्द्राभिभूतिरित्यादिमन्त्रप्रतिपाद्यकृत्यसाध्यतृत्यादीनां तु न मान्नवर्णिकत्वम् । सम्यग्जरणं वसननिमित्तप्रायश्चित्तविध्यन्यथानुपपत्त्या तत्पर्यन्तमेव भक्षणं विवक्षितमित्यवगतत्वाद्यथा कल्पितं नैवं तृत्तिपर्यन्तं भक्षणमिति प्रमाणान्तरप्राप्तं प्रत्युत “अल्पं भक्षयती”ति विधानात् तदपर्यन्तमेव तत्प्राप्तमिति न स्वव्यापारविशेषकल्पनमिति सम्यग्जरणवैषम्यं तृत्यादेः सिद्धमिति न दोषः । सर्वथा सति संभवे विभज्य विनियोग एव मन्त्राणां लिङ्गवशेनेति सिद्धम् ।

भक्षणानुवादकश्चायं भक्षणादिप्रतिपादनद्वारा तत्तत्प्रदानजन्यापूर्वार्थं वोत ज्योतिष्टोमापूर्वार्थं वेति विचारणायां केचन मन्यन्ते प्रोक्षणादिकं व्रीहिपदोपस्थिततत्तदुत्पत्त्यपूर्वार्थमिवायमपि स्वार्थभक्षणाद्युपस्थापितप्रदानजन्यापूर्वार्थमित्येव युक्तम् । अतएवेन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्येत्यादिपीतान्तपदमुपपद्यते । तत्रेन्द्रपीतशब्देना“भ्रेयं चतुर्धा करोती”त्यत्राभ्रेयपदेनैन्द्राग्रस्येव नेन्द्राग्निपीतस्य ग्रहणं न वा तत्पुरुषसमासनिष्पन्नेन तेन ज्योतिष्टोमस्य ग्रहणमिति ॥

अस्मिन्मते मैत्रावरुणादिप्रदानाङ्गभक्षणस्यापीन्द्रप्रदानविकृतित्वेन समन्त्रकलेन मित्रावरुणपीतस्येति तत्रोहोऽङ्गीकरणीयः । ऐन्द्रचमसहोमानन्तरं पुनरभ्युच्यनेन मित्रावरुणादिभ्यो होमेन भक्षणे तु इन्द्रमित्रावरुणपीतस्येति पूर्वदेवताप्युपलक्ष्यते यदि इन्द्रादिपूर्वदेवतापनयो न प्रतीयते । यदि तु स प्रतीयते तर्हि स न लक्षणीयः । तत्र च प्रधानदेवतावाचकस्यैव तादृशशब्दस्योहेन पाठो माप्रधानदेवताया इति पालीवतप्रदानाङ्गभक्षणे त्वष्टृदेवताया नोपलक्षणम् । एवं च पालीवतयाज्यामन्त्रप्रतिपाद्यत्रयर्क्षिशदेवानामपि न पालीवदेवतया साकमूह इत्यादिसिद्धान्तोऽपि स्वीक्रियते ॥

कल्पसूत्रकारा अप्रीममेव प्रक्षमनुमन्यन्ते । जैमिनिमतं तु नैकस्मिन्कर्मणि

प्रदानानां प्रकृतिविकृतिभाव इति यदीन्द्रपीतपदं तत्पुरुषसमासान्तं स्यात्तर्हि प्रदानान्तराणाममन्त्रकमेव भक्षणं भवेत्, परंतु इन्द्रपीतपदस्य बहुव्रीहिसमास-
लस्यैव युक्तत्वात् सर्वेषां भक्षणानां समन्त्रकलमेवेति नेन्द्रपीतस्योह इति सर्वत्र
प्रदानेष्वेक एव मन्त्रः पठनीय इति ॥

एवंच मन्त्रलिङ्गस्य विकृतिविशेषे बाधे ऊहेन मन्त्रपाठः । यदि तु एकक्रिया-
ङ्गमन्त्रलिङ्गस्य क्रियान्तरे तदविकृतौ बाधस्तर्हि न तत्र मन्त्रपाठः, अबाधे तु
सर्वार्थोऽयं मन्त्रो विनियुक्तः पठनीय इत्यादि सिद्धमिति लिङ्गस्यापि सामान्यादि-
सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणापेक्षं तदनपेक्षं चाङ्गाङ्गिभावबोधकत्वं वर्तत इति श्रुत्या
मन्त्रलिङ्गेन चाङ्गाङ्गिभावः ॥

धेनुर्दक्षिणा इति वाक्यं न मन्त्रोऽपितु विधिरिव; अप्राप्तार्थत्वात् । विधिलं-
चास्य यद्यपि लिङ्गाद्यभावान्न श्रौतम्; तथापि कल्प्यम् । तत्र च साध्यसाधन-
भावयोग्ययोः पदार्थयोः समानाधिकरणपदाभ्यां प्रतीतिस्तयोः शेषशेषिभावं विना
नोपपद्यत इति विधिलकल्पनायां वाक्यं निमित्तमिति समानाधिकरणपदद्वयसम-
भिव्याहारः स्वपदार्थयोरङ्गाङ्गिभावयोग्यतां पुरस्कृत्य धेन्वा ऋत्विगानतिं कुर्या-
दिति विधिकल्पनयाऽङ्गताबोधको भवतीति शेषशेषिभावे श्रुतिलिङ्गे इव वाक्य-
मपि प्रमाणम् । “उच्चैर्ऋचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैः साम्ना, उच्चैर्निगदेने”-
त्यत्रापि वाक्यीय एव विनियोगोऽङ्गीकरणीयः । यत्रहि द्वितीयाविभक्तयोद्देश्यत्वं
तृतीयाविभक्त्या विधेयत्वं वा स्पष्टमवगतं तत्रैव श्रौतो विनियोगः । उच्चैरेत्यादौ
तूच्चैर्द्वयस्य विधेयत्वबोधिका तृतीयाविभक्तिर्नास्ति । ऋक्साध्यकर्मणो धातुबोध्य-
स्योद्देश्यत्वबोधिका द्वितीयापि नास्तीति लेदलनिश्चयेऽपि विनियोगो योग्यतां
पुरस्कृत्यैव कल्पनीयः । द्वितीयादिविभक्त्यभावे हि किमुद्देश्यं किं विधेयमिति
निर्णयो योग्यतयैव भवति । अन्यथा विनिगमनाविरहात् किमङ्गं किमङ्गीति
निर्धारणासंभवादिति व्यर्थमेतादृशं वाक्यमापद्येत ।

यद्यपि वाक्यस्यापि विनियोगप्रमाणता स्पष्टं सूत्रकारैर्नोपनिबद्धा; तथापि
“उच्चैर्ऋचा क्रियत” इत्यादौ श्रौतलिङ्गविनियोगाभावस्थले विचारविशेषकरणाद्वा-
क्यस्यापि पारिभाषिकस्य विनियोजकत्वमर्थात्सूचितमेव ।

अत्रच वाक्यपदेनैकवाक्यत्वमर्थैकत्वापरपर्यायं विवक्षितम् । तच्च वाक्यं धेनु-
र्दक्षिणेत्यादौ एकस्य साध्यत्वमपरस्य साधनत्वं च विनोभयोरपि साध्यत्वं साध-
नत्वं च नोपपद्यते इति साध्यसाधनभावरूपविनियोगप्रमाणतामर्हति । एवंच
पूर्वोत्तरसंदर्भस्यैकवाक्यता तत्तदंशगतानां पदानां तदेकवाक्यता विरोधिपदार्थ-
बोधकत्वं विना नोपपद्यत इति विध्यर्थवादयोर्भिन्नविषयत्वे तदनुपपत्त्या तदुपप-
त्त्यर्थं विधौ अर्थवादे वा लक्षणादिक्रमङ्गीकृत्यापि समानविषयत्वं संपादनीयम् ।

एवंच “अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद” इत्यर्थवादस्य “उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्ने”तिविधीनां चैकवाक्यता अर्थवादगत-ऋग्वेदशब्दस्यैर्मन्त्रपरत्वेन वा भवति उत विधिगतऋगादिपदानां ऋग्वेदादिप-रत्वेन वेति विशयोऽत्र समापतति ।

तत्र “न विधौ परः शब्दार्थः” इति न्यायात्तदविरोधार्थमर्थवाद एव लक्षणा युक्ता । यद्यप्यर्थवाद उपक्रमस्थः; तथापि विधिशेषत्वादर्थवादस्य “गुणे लक्ष्या-प्यकल्पने”ति न्यायेनार्थवाद एव लक्षणा युक्तेति पूर्वपक्षिणो मन्यन्ते ॥

सिद्धान्तान्तस्तु अर्थवादस्याप्युपक्रमस्थस्यासंजातविरोधिनः वेदपरत्वेनैव स्तुति-पर्यवसाने सति तदविरोधेन सत्यां गतौ विधावपि लक्षणाऽङ्गीकरणीयैव । अर्थ-वादेन वेदस्तुत्या वेदविधेस्तात्पर्यविषयत्वेऽवगते “सोमेन यजेत” इत्यादिवत् विधावपि लक्षणा न दोषाय । “न विधौ परः शब्दार्थः” इति न्यायस्य हि प्रत्य-क्षादिप्रमाणान्तराविरोधार्थमर्थान्तरपरत्वं नाङ्गीकरणीयमित्येवाशयः ॥

वस्तुतस्तु नात्र लक्षणा—ऋगादिशब्दानां वेदेऽपि बहुतरप्रयोगेण निरुद्धलक्षणा शक्तिर्वा वर्तत इति जानीमः । अत्र पूर्वपक्षे सिद्धान्ते चोभयत्रैकवाक्यत्वं न विरुद्ध-मिति वाक्याविनियोजकत्वं नाभिमतमिति केचिदपरथाधिकरणशरीरं मन्यन्ते ॥

तत्र पूर्वपक्षः—अर्थवादस्य वेदविषयत्वात् विधेर्मन्त्रविषयत्वाच्च नात्र विधि-विनिर्णयो न वा विनियोजकत्वमिति । सिद्धान्तस्तु—विध्यर्थवादयोरुक्तविध्यैक-वाक्यत्वात् विधिलविनियोजकत्वयोर्न विरोध इति । एवं चैकवाक्यतानिर्वाहा-र्थमेवात्रोपक्रमप्राबल्यस्योपपादनाद्यत्रैकवाक्यत्वं नापेक्षितं न वा संभवति तत्रो-पक्रमप्राबल्यं न भवत्येवेत्युपसंहारप्राबल्यमपच्छेदाधिकरणसिद्धान्तितमुपपन्नमेव ॥

एतेन—“प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् स स्वां देवतामार्च्छत् स पर्यदीर्यत, स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत् तन्निरवपत्, ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति, योऽश्वं प्रतिगृह्णाति, यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपालान्निर्वपेदि”त्यत्रापि उपक्रमे दातुरिष्टेरात्रानात् तदेकवाक्य-तापन्नोपसंहारेऽपि प्रतिगृह्णातिपदस्य प्रतिग्राहयतीत्यर्थमङ्गीकृत्य दातुरेवेष्टिरात्रा-यत इत्यपि—व्याख्यातम् । यथाचात्र ऋगादिपदस्य वेदेऽपि प्रचुरप्रयोगः न तथा प्रतिगृह्णातिपदस्य प्रतिग्राहयतीत्यर्थे स इति न पौनरुक्त्यम् ॥

तदिदं सिद्धं—“वेदो वा प्रायदर्शना”दिति न्यायेनोच्चैर्ऋचा क्रियत” इत्यादौ ऋगादिपदस्य ऋग्वेदपरत्वमेव न तन्मन्त्रपरत्वमपि ।

तत्रेदं प्रसंगेन विचारयामः—“उच्चैर्ऋचा क्रियत” इत्यत्र क्रियत इति पदेन कोऽर्थो विवक्षितः ? किमुत्पाद्यत इति किंवा प्रयुज्यत इति । एकमेव कर्मैकस्मि-न्वेदे उत्पाद्यते अपरस्मिन्वेदे प्रयुज्यते विनियुज्यते वेति हि दृश्यते । एवं

चोत्पत्तिवेदस्वरो वोत प्रयोगविधिवेदस्वरो वेति संशये विध्यर्थवादयोरिवैकवाक्यतयैवोत्पत्तिप्रयोगविध्योः प्रामाण्याभावात् तत्र च वाक्यैकवाक्यताया एवाश्रयणात् प्रयोगविधिस्वर एवेति सिद्धान्तमाचार्या मन्यन्ते ॥

यद्यपि प्रयोगविधिरङ्गप्रधानैकवाक्यताधीनो न क्लृप्तः कोऽपि वर्तते, किंतु कल्प्य एव सः; तथापि तत्प्रत्यासन्नविनियोगविधिवेदस्वर एव विवक्षित इत्यङ्गीकारात् न किञ्चिदप्यनुपपन्नम् । तत्र चैकस्मिन्वेदे उत्पत्तिः अपरत्र गुणार्थमात्रानमिति निर्णयोऽङ्गबाहुल्यदर्शनेन करणीयः । सर्वथा च क्रियत इत्यनेन प्रयुज्यते विनियुज्यते वेत्यर्थो विवक्षितः, नोत्पाद्यत इति सिद्धम् ॥

तत्र यथा साध्यसाधनभावयोग्यपदार्थबोधकपदद्वयसमभिव्याहाररूपपदैकवाक्यता विनियोगे प्रमाणम्, एवं वाक्यैकवाक्यताऽपि विनियोगे प्रमाणमेव । स्वार्थबोधेऽसमाप्तानां पदानामेकवाक्यता पदैकवाक्यता, स्वार्थबोधे समाप्तानां तु पदानां परस्पराकाङ्क्षैकवाक्यता वाक्यैकवाक्यता ॥

सा चाऽऽकाङ्क्षा एकस्य वाक्यार्थस्य किं प्रयोजनमित्यपरस्य कथं कर्तव्यमिति च प्रयोजनेतिकर्तव्यताविषयिण्येवेति सन्निहितं फलवच्च यत्कर्म तस्याङ्गं किमपि यदि नावगतं तर्हि तदपेक्षितस्याङ्गस्येतिकर्तव्यतारूपस्य येन वाक्येन समर्पणं क्रियते तयोरेव वाक्ययोर्वर्तते नेतरेषामितीतिकर्तव्यतात्वेनान्वययोग्यक्रियासमर्पकवाक्यस्य फलवाक्येनैकवाक्यतां संपाद्य लिङ्गादिद्वारेण शेषशेषिभावं गमयतीति वाक्यैकवाक्यताकल्पकं पारिभाषिकं प्रकरणमपि अङ्गत्वे प्रमाणम् ॥

यथा—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” “समिधो यजती”त्यादीनां प्रकरणकल्पकवाक्यैकवाक्यतया प्रयाजादयोऽङ्गं दर्शपूर्णमासौ प्रधानमिति निश्चिनुमः । एवंच “समिधो यजती”त्यादीनामपि न स्वतन्त्रफलादिकल्पनागौरवम् ॥

विकृतियागसन्निधिपठितानां तु क्रियाणां विकृतौ प्राकृताङ्गैरेव शान्तायामाकाङ्क्षायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयः प्रकरणेन न भवति । एवमपि स्वतन्त्रफलान्तरकल्पनागौरवमभिया तादृशप्रकरणकल्पकतया क्रमाभिधानं प्रमाणान्तरमपि विकृतौ उपहोमादीनामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयकल्पनाविधया विनियोजकमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते । इतिकर्तव्यतात्वेनान्वयश्च क्रियाया एव न सिद्धरूपाणां मन्त्राणाम् । एवंच तेषामप्यङ्गत्वं क्रतुसंनिधिपाठमहिम्ना क्रमाख्येनैव भवति ।

यत्तु “वर्हिर्देवसदनं दामी”त्यादीनां प्रकरणेन दर्शपूर्णमाससंबन्ध इत्युक्तं तत्र तदुभयाकाङ्क्षलमात्रं नतूकविधमितिकर्तव्यतात्वात्प्रकारकापेक्षाविषयत्वमिति पूर्वमेवोक्तमिति न विरोधः ।

तदिदं सिद्धं श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणक्रमाभिधानैः पञ्चभिः प्रमाणैरङ्गाङ्गिभावोऽ-

वगम्यते । अवगतप्रधानाङ्गभावानां कर्मणां कर्तारः किं नियताः आहो अनियता इति संशयो हि आध्वर्यवादिलौकिकवैदिकसमाख्याधीनः । आध्वर्यवमिति यजुर्वेदस्य या समाख्या सा यजुर्वेदविहितकर्मसु अध्वर्युः कर्तेति गमयति । सा च समाख्या क्रमप्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनयाऽङ्गत्वे प्रमाणमिति सिद्धं श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याः षड् विनियोगप्रमाणानीति ।

लिङ्गवाक्यादीनां श्रुत्यादिपूर्वपूर्वकल्पनयैव विनियोगे प्रमाणतया उपजीव्यत्वेन श्रुतिलिङ्गादिभ्यः लिङ्गं वाक्यादिभ्यः वाक्यं प्रकरणादिभ्यः प्रकरणं क्रमसमाख्याभ्यां क्रमः समाख्यायाश्च प्रबल इति श्रुतिर्वाधिकैव, समाख्या बाध्यैव, लिङ्गादिकं तु स्वपूर्वदृष्ट्या बाध्यं स्वोत्तरदृष्ट्या तु बाधकम् ॥

अयं च बाध्यबाधकभावः एतेषां षण्णामपि प्रमाणानां परस्परं विरोध एव भवति नाविरोधे । स च विरोधो यथा एकस्य शेषस्य शेषिद्वये प्रमाणद्वयसत्त्वे, यथा ऐन्द्रीमन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वे लिङ्गादैन्द्राङ्गत्वे च । एवं एकस्मिन् शेषिणि शेषद्वयविनियोजकप्रमाणद्वयसत्त्वेऽपि भवति । यथा गार्हपत्यश्रुत्या ऐन्द्रीमन्त्र आग्नेयः, लिङ्गादैन्द्रः ॥

यत्तु वाक्यप्रकरणाभ्यां वैमृधप्रयाजयोरेकदर्शपूर्णमासाङ्गत्वं तत्तयोर्द्वारमेवादविरोधेनोपपद्यते इति द्वारैक्ये सत्येवायं बलाबलविभागः । ऐन्द्रीमन्त्रस्याग्नेयमन्त्रस्य च देवताप्रकाशनमेकमेव द्वारमिति विरोधात् श्रुत्या लिङ्गबाधेन गार्हपत्य एव विनियोग इति युक्तम् । वैमृधप्रयाजयोस्तत्तदपूर्वं द्वारम् । नहि वैमृधापूर्वं प्रयाजापूर्वं चैकम् ।

“अरुणया क्रीणाती”त्यादौ यद्यपि अपूर्वसाधनक्रयोपस्थित्यर्थं प्रकरणस्योद्देश्यज्ञानार्थं वाक्यस्य चापेक्षा वर्तते; तथापि श्रुतेरेव तत्र विनियोजकत्वं न वाक्यादीनामिति विनियोजकप्रमाणबलाबलविचारस्यैवान्न करणात् न तत्र प्रकरणाद्यनुसंधानं विरुद्धम् ।

तत्र श्रुतिलिङ्गविरोधे “ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इत्युदाहरणं पूर्वमेव विवेचितम् ॥

लिङ्गवाक्यविरोधे तु “स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि” “तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ ब्रीहीणां मेधः सुमनस्यमानः” इति मन्त्रयोरेकवाक्यतया समुचितस्य विनियोगो वाक्येन, लिङ्गेन विभज्य विनियोगो वेति संशये वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्रबलतया विभज्यैव विनियोगः । यद्यपि तस्मिन् सीदेति तच्छब्दमहिम्ना पूर्ववाक्यार्थोऽप्याकाङ्क्षितः; तथापि अर्थैकलस्याभावादर्थैकत्वे सति विभज्यमानसाकाङ्क्षलस्यैकवाक्यताप्रयोजकत्वात् नात्र वाक्यप्रमाणस्यावसर एवेति मन्तव्यम् ।

अत्र पूर्वपक्षः—विभज्यमानसाकाङ्क्षलमात्रं वाक्यैकतायां प्रयोजकमिति प्रवृत्तः, सिद्धान्तस्तु अर्थैकलस्यापि तत्प्रयोजकत्वं मत्वेति विवेकः ।

“इन्द्राग्नी इदं हविरजुषता”मित्यत्र तु इन्द्राग्नी इत्यस्य विभागे साकाङ्क्षत्वमि-
वेदं हविरजुषतामित्याख्यातेनान्वययोग्यतयैकस्यैवाख्यातस्य श्रवणादर्थैकत्वमपि
वर्तत इति दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्याप्यस्य मन्त्रस्यैन्द्राग्नपुरोडाशयागमात्राङ्ग-
त्वम्, नतु आग्नेयाद्यङ्गत्वमपीति तत् वाक्यप्रकरणयोर्विरोध उदाहरणतामर्हति ।

मन्त्राणां सिद्धरूपाणामप्यर्थप्रकाशनरूपक्रियाद्वारेतिकर्तव्यतावेनान्वयो भव-
त्येव । “इदं हविरजुषतामि”त्यस्यापि प्रकृतदेवतावाचकशब्दाध्याहारेण तैः साक-
मेवोच्चारणीयत्वात् अर्थप्रकाशनार्थत्वं वर्तत एव ॥

यत्तु मन्त्राणां प्रकरणग्राह्यत्वं नास्तीत्युक्तं तज्जपमन्त्रादिविषयमिति भाट्टीपि-
कायां व्यक्तम् ।

एवंच सूक्तवाकानां अर्थप्रकाशनार्थानामपि न मुख्यप्रकरणग्राह्यत्वमिति यदुक्तं
भाट्टीपिकायां तत्पक्षान्तरमात्रमित्यन्यत्र विस्तरः । यदितु सूक्तवाकानां न प्रक-
रणग्राह्यत्वं तर्हि वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे उदाहरणान्तरमेव वक्तव्यम् ।

तच्च “संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपती”ति वाक्यात् वैमृधस्य पौर्णमास्य-
ङ्गत्वमेव, नतु प्रकरणादर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति भाट्टीपिकायामुदाहरणान्तरमुक्तम् ॥

यत्तु भाट्टीपिकायां प्रकरणस्यात्रेन्द्राग्नीपदेन दर्शपूर्णमासापूर्वसाधनलक्षणनि-
मित्तस्य न संभव इत्युक्तं तदपि युक्तमेव । अरुणयेत्यादिश्रुतिविनियोगस्थले हि
श्रुतेरेव विनियोजकत्वं वाक्यप्रकरणयोरुभयोरपि उद्देश्यविशेषसमर्पकमात्रत्वादेक-
विषयत्वेनाविरोधात् युक्तमिदं वाक्यप्रकरणयोर्विरोधेऽप्युदाहरणमिति तु परे
मन्यन्ते । सर्वथा तु वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे वाक्यमेव विनियोजकमिति सिद्धम् ॥

अत्र वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणद्वयेऽपि वाक्येन दर्शपूर्णमासैकदेशाङ्गत्वं प्रक-
रणेन तूभयाङ्गत्वमिति वाक्येन प्रकरणस्य नात्यन्तिको बाधः, किंतु अंशविशेष
एव बाधः । सर्वात्मना वाक्येन प्रकरणबाधस्तु द्वादशोपसदां प्रकरणेन ज्योतिष्ठो-
माङ्गत्वे प्रसक्ते वाक्येन तद्वाधात् द्वादशाहाङ्गत्वेनेति । तत्रोदाहरणं “तिस्र एव
साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्ये”ति वाक्यमेवेति मन्तव्यम् । द्वादशाहीनस्येत्यत्राहीन-
पदं हि क्रतुसमूहवाचि, नतु न हीनोऽहीन इति नञ्समासेन सर्वाङ्गपूर्णज्योतिष्ठो-
मपरम् । अन्यथा हि उपसदां त्रित्वस्य द्वादशत्वस्य च विकल्पे “तिस्र एव
साहस्ये”ति एवकार इव प्रकरणेन तिस्रणां द्वादशानां वोपसदां ज्योतिष्ठोम एव
निवेशोपपत्त्या साहाहीनपदे अपि वितथे भवेताम् । अतः प्रकरणाबाधेन वाक्ये-
नैवात्र विनियोग इति भाष्यकारः ॥

वार्तिककारास्तु—नात्र प्रकरणवाक्ययोर्विरोध एव । द्वादशाहीनस्येति वाक्यं
हि न विधिः, किं तु “तिस्र एव साहस्योपसदः” इत्यस्यार्थवादः । अत एव
द्वादशाहप्रकरणे उपसदां द्वादशत्वविधानमपरं सार्थकं भवतीति-मन्यन्ते ॥

एतन्मते तु वाक्येन प्रकरणस्यात्यन्तबाधे “युवं स्थ स्वर्पती इतिद्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्या”दिति द्वियजमाननिमित्तकत्वेन विहितस्य प्रतिपन्मन्त्रस्य एकयजमानके ज्योतिष्टोमे प्रकरणेन प्रसक्तस्य द्वियजमानककुलायाहीनादौ वाक्येन विनियोग इत्युदाहरणान्तरमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।

इदमुदाहरणमपि भाष्यकाराणां संमतमेव ॥

“जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति” इति पत्नीसंयाजप्रकरणे तु पश्ववयवजाघन्या अङ्गत्वेन विधानं, नतु तस्मिन् निमित्ते उद्देश्ये वा पत्नीसंयाजानां विधानमित्यापणस्थेन तदानीं संपादितेन तेन पत्नीसंयाजोऽनुष्ठानं शक्यते । नहि निमित्तोद्देश्ययोरिव विधेयस्य प्राप्तिरपेक्षितोपपन्ना वेति नात्र वाक्यप्रकरणयोर्विरोधः ॥

एवंच सति संभवे वाक्येन प्रकरणस्य न बाधः, अन्यथा तु स इति “दीर्घसोमे संतुये धृत्यै” इति विहितस्य संतर्दनस्यापि प्रकरणाविरोधेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वमेव ॥

इष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घत्वेन सोमद्रव्यकत्वेन च दीर्घसोमपदस्य ज्योतिष्टोमोऽर्थो भवितुमर्हत्येव ।

अत्रच दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इति उक्थ्यादिसंस्थान्तरयुक्ते ज्योतिष्टोमे सोमस्य यावदपेक्षं ग्रहणीयत्वेन दीर्घत्वेन दीर्घश्चासौ सोमश्च दीर्घसोम इति वा षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारयपक्षावपि प्रकरणाविरोधसंपादनार्थं भाट्टदीपिकायां व्यवस्थापितौ । तथाच नात्रापि प्रकरणाविरोध इति भाष्यकारः ॥

वार्तिककारस्तु—अग्निष्टोमातिरिक्तविवृद्धस्तोमकविकृतावेव निवेशः । अयमाशयः—सोमग्रहणविवृद्धादीनि संस्थाङ्गमेव न ज्योतिष्टोमाङ्गम् । अतः प्रकरणबाधेन वाक्येनैवात्र विनियोग इति—मन्यते ।

एवंच वचनात् दीर्घसोमत्वं अग्निष्टोमातिरिक्तसंस्थानामेव वर्तते नान्येषामिति संतर्दनं विकृतावेव निविशते, नतु प्रकरणोपस्थितेऽपि ज्योतिष्टोमे ॥

इदंच वाक्यं द्विविधं आरभ्याधीतं अनारभ्याधीतं चेति । तत्र अनारभ्याधीतं आरभ्याधीतात् दुर्बलम् । यथा प्रकृतौ पाञ्चदश्यावरुद्धायां अनारभ्याधीतसाप्तदश्यस्य न निवेश इति । “न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्” इति निषेधे यदि प्रथमयज्ञपदस्य ज्योतिष्टोमोऽर्थः तर्हि ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं प्रवर्ग्यस्य भवत्येवेति प्रकृते प्राकरणिकप्रवर्ग्यनिषेधस्यानारभ्याधीतप्रवर्ग्यविधेश्च भिन्नविषयत्वात् न विरोधः । तथाच सत्यां गतौ लिङ्गेन यथा वाक्यादीनां न बाधः यथा च न श्रुत्या लिङ्गस्य स एवं वाक्येनापि प्रकरणस्य स नास्त्येव ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणान्नातेन “पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि सः” इति वाक्येन विहितं पूषभागपेषणं कथमपि दर्शपूर्णमासयोरन्वयायोग्यमिति गत्यन्तराभावात् पेषणस्य प्रकरणबाधेन वाक्येन पूषयागाङ्गत्वमेवेति वाक्येन प्रकरणस्य तत्र बाध एव ॥

स च पूषभागः चरुरेव, नतु पुरोडाशादिकम् पशुहृदयादिकमपि वा ॥
यथाच पेष्णेऽपि चरोराकारो न विनश्यति नैवं तेन पुरोडाशाद्याकारोऽपि न
विनश्यतीति न दोषः ॥

अत्र भागपदार्थो यथा व्यवस्थितश्चरुरेव, तथा पूषयागोऽपि केवलपूषयाग
एवात्र विवक्षितः, न तु इन्द्रपूषादियागोऽपीति सिद्धमिदं वाक्यस्य प्रकरणेन
विरोधे प्रकरणबाधकत्वमिति ॥

तत्र वाक्यं प्रकरणाद्यविरोधेन सति संभवेऽन्यथा तद्वाधेनैव प्रकरणमपि
स्थानाद्यबाधेन सति संभवेऽन्यथा तद्वाधेन विनियोजकम् । यथाऽभिषेचनीयस-
न्धिपठितानामक्षविदेवनादीनां राजसूयाङ्गत्वमेव न त्वभिषेचनीयाङ्गत्वम् ॥

विकृतिसन्धिपठितानामुपहोमादीनां कियारूपाणामपि विकृतीनां प्राकृता-
ङ्गैरेव निराकाङ्क्षात् तदितिकर्तव्यतात्वेनान्वयो नोत्थिताकाङ्क्षया भवति, किन्तु-
त्थाप्याकाङ्क्षयैवेति तेषां स्थानेनैव विनियोगः ।

अनिवृत्तायामेवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां येषामन्वय उदुम्बरत्वादीनां तेषां वैकृ-
तानामपि क्रियासंबन्धेनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वययोग्यानां प्रकरणेनैव विकृतावपि
विनियोगः । एवं स्थानसमाख्ययोरपि स्थानेन समाख्याया बाधो द्रष्टव्य इति
न्यायप्रकाशादिषु सर्वत्र बहु विस्तृतोऽयं विषयः ॥

विस्तरभयादुपरमन्तो वयमत्रेदमुपपादयामः यत् पूर्वमीमांसाशास्त्रेऽधिकर-
णानां सर्वेषामप्यन्यादृशः संबन्धो वर्तते । तेषामधिकरणानां पूर्वपक्षन्याया अपि
सिद्धान्तन्यायाविरोधेन कुत्रचन विषयवाक्ये योज्यमाना निश्चायका भवन्त्येव ।
तत एव सूत्रकाराः पूर्वपक्षमपि तत्र तत्र सूचयन्ति, भाष्यकारादयः पूर्वपक्ष-
मपि अधिकरणावयवमभिप्रयन्ति । एते च न्याया वैदिकवाक्येष्विव लौकिक-
वाक्येष्वपि धर्मेविषयेषु मन्वादिकृतेष्वर्थनिर्णयार्थं योजनीयाः । न्यायानुमता एव
स्मृतयो धर्मेप्रमाणमिति कुत्र कुत्रचन न्यायविरुद्धाः स्मृतयोऽप्रमाणमेव भवन्ति ।
व्यक्तमिदं भाट्टदीपिकायां कल्पसूत्राधिकरणे । यथाचाऽत्र तृतीयाध्यायगत-
निर्वीताधिकरणान्तस्य भागस्य सम्यगेव सङ्गतिरेवमुपरितनस्यापि भागस्य सा
समस्त्येव । तथापि साऽवसरान्तरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते । संप्रति प्रारब्धमिमं
अन्धविभागमत्रैव समापयामः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपञ्चापगेशशास्त्रिचरणानां शास्त्ररत्नाकरश्रीवैकट-
सुब्बशास्त्रिपादानां चान्तेवासिनो वेदान्तविशारदमहामहोपाध्याया-
ऽनन्तकृष्णशास्त्रिणः कृतिषु मीमांसाशास्त्रसारः समाप्तः ॥

